

LIETUVOS TAUTINIO ATGIMIMO PROCESO EIGA IR CHARAKTERISTIKA

Pirmoji jaunatviška tautinio atgimimo stadija; „Lietuvos mylėtojų“ srovės periodas (1883–1886); mėnraštis *Aušra*, jo pobūdis ir veikla

Matėme, kad praėjusio amžiaus 9-ajame dešimtmetyje, tuo metu, kai jauna lietuvių liaudies inteligentija brendo kūrybingumui, rusų okupuotoje Didžiojoje Lietuvoje dėl politinių priežasčių jai buvo uždaryti visi veiklos keliai tiek kultūros, tiek visuomeninio darbo sferose. Tokiomis sąlygomis galima tik nelegali veikla, vykdoma nepaisant draudimų ir besisemianti gyvybingumo iš liaudies poreikių, kurie galų gale turi nugalėti. Tačiau ir nelegali veikla to meto Lietuvoje buvo labai ribota. Visų pirma lietuvių tauta dar neturėjo nusistovėjusios kultūrinės kūrybos tradicijos; atgimimo priešaušrio literatūrinė ir kultūrinė kūryba, nors ir nuolat auganti, buvo greičiau atskirų asmenybių pastangų rezultatas ir nors neabejotinai buvo visuomenės brandimo proceso išraiška, vis tik bendros sąmoningos veiklos bruožų neturėjo. Dėl to ji negalėjo būti lanksti, techniškai tvarkinga, tokia, kokios reikėjo tomis sąlygomis, kad sugebėtų veikti nelegaliai. Tas lankstumas turėjo pamažu atsirasti kartu su didėjančiu sąmoningu liaudies dalyvavimu atgimimo procese. Tuo tarpu tradicijos nebuvimas apsunkino nelegalios akcijos sąlygas.

Praėjo beveik dvidešimt metų gūdžioje tyloje, kol kultūriniai lietuvių poreikiai sugebėjo pralaužti beatodairišką draudimą ir savo geriausiųjų sūnų rankomis padėti pagrindus „nelegaliai“ kūrybai. Kliūtis daro ne tik tradicijos nebuvimas, bet ir tai, kad poreikiai, būdami tik potencialūs, iki galo nepasireiškė bendruomeninėje sąmonėje, ir todėl nelegali veikla, tokiomis sąlygomis pradėta ir verčiama nuolat kovoti su daugybe viso valstybinio aparato sukurtų kliūčių, nebūtų radusi pirmomis sunkiausiomis savo atsiradimo akimirkomis plataus atgarsio bei paramos visuomenėje. Taigi jau pakankamai subrendusi liaudies inteligentija negalėjo iš karto imtis platesnės veiklos, o pirmuosius metus praleido besigrupuodama į įvairius ratelius, taip pat vyko ir neorganizuotas pavienių asmenų darbas. Tačiau būtinumo organizuotis suvokimas vertė ją darytis aplinkui ir ieškoti atramos taškų. Buvo aišku, kad vaisingai veiklai būtina atrama organizacijoje, kuri planingai koordinuotų visų veiklą ir suteiktų jai tęstinumo pobūdį.

Palanki lietuviams sąlyga buvo tai, kad dalis etnografinės teritorijos egzistavo už draudimų ribos – Prūsų Lietuvoje. Tuo niūriuoju dvidešimtmečiu, kuris po 1863 m. prislėgė Lietuvą, Prūsijos teritorijoje lietuvių kultūros vystymasis nebuvo sustabdytas ir buvo visiškai legalus. Tiesa, tai buvo teritorija, bene mažiausiai susijusi su tautos visuma ir bene silpniausiai besivystanti kultūrinės tautinės kūrybos linkme, tačiau kaip tik tuo metu ten egzistavo tam tikri kultūriniai šaltiniai, kokie negalėjo egzistuoti Didžiojoje Lietuvoje. Visų pirma Prūsijos lietuviai turėjo raštiją bei spaudą. Ėjo dar kadaise Kuršaičio įsteigtas, o dabar kiek pasikeitęs *Naujas Keleivis*, ėjo *Konzervatyvų Draugystės Laiškas*, pagaliau, Šerniaus redaguojama *Lietuviška Ceitunga*. Ir pirmosios pastangos buvo nukreiptos į bendratautinių uždavinių formulavimą prūsiškai lietuviškoje spaudoje. *Lietuviškai Ceitungai* vadovauti stoji Šernius, žmogus garbingas ir nuoširdžiai mylintis Lietuvą; tačiau jo laikraštis buvo grynai vietinio pobūdžio, kaip ir visa tuometinė prūsiškai lietuviška spauda; *Lietuviška Ceitunga* tenkino kasdienius vietinių gyventojų poreikius, buvo informacinis laikraštis, neišeinantis už Prūsų Lietuvos ribų. Apskritai Prūsų Lietuva

gerokai skyrėsi nuo Didžiosios; buvo protestantiška, spaudai naudojo gotikinį šriftą, politinė bei didele dalimi kultūrine prasme buvo labai germanizuota. Per amžius atskirta nuo pagrindinio tautos kamieno, patirianti kitokių politinių bei kultūrinių sąlygų poveikį, prūsiškai lietuviška liaudis neįtavo ypatingo bendrumo su visa lietuvių tauta. Tiesa, kalba, o kaimo vietovėse, ypač šiaurėje, ir papročiai, apranga, mitologijos bei tikėjimų liekanos, dainos ir t. t. – žodžiu, liaudies kultūra ir etnografinis pagrindas – išlaikė šios srities giminingumą Lietuvai, vis dėlto visa kitų veiksnių, visų pirma religijos ir politinių sąlygų, sfera bylojo apie ryškų skirtingumą. Tas skirtingumas pasireiškė ir Prūsų Lietuvos spaudoje, kuri buvo pritaikyta prie vietinių poreikių bei bruožų ir neatsižvelgė į tautos visumą. Tiesą sakant, sritims, kurios buvo rusų valdžioje, toji spauda neturėjo jokios reikšmės, nes buvo neprieinama vien dėl gotikinio šrifto, kuriuo ji buvo spausdinama; o ar galėjo rūpėti Prūsų lietuviams jų laikraščių skiltyje aptarinėjami santykiai ir poreikiai už kordono esančių kitų sričių – sričių, esančių tokioje skirtingoje nuo jų situacijoje ir turinčių tokius skirtingus poreikius? Jeigu Prūsų lietuviai būtų pasiekę aukštesnį bendros kultūros lygį ir nebūtų pasidavę germanizacijai, tai gilinimasis į savąjį kultūrinį ir etnografinį pagrindą bei ištakas galėjo juos labiau sudominti ir patraukti jų dėmesį bei sukelti didesnių simpatijų Didžiajai Lietuvai. Tačiau prūsiškai lietuviška kaimo liaudis tokiais klausimais negalėjo per daug užsiimti, nebent kiek jie siejosi su jos kasdieniais poreikiais. Iš čia – ir glaudesnio ryšio tarp Prūsų Lietuvos ir pagrindinio tautos kamieno bei atgimimo srovių nebuvimas.

Kai jauni lietuvių inteligentai panorą panaudoti lietuviškai prūsišką spaudą, susieti ją su atgimimo srovėmis, netrukus pasirodė, kad tai neįmanoma. Naudodamiesi redaktoriaus Šerniaus gera valia ir palankumu jie pradėjo talpinti *Lietuviškoje Ceitungoje* atitinkamus straipsnius. Tie straipsniai buvo rašomi visos Lietuvos vienybės dvasia; juose buvo kalbama apie tautos praeitį, aptariami santykiai su tautiečiais už kordono. Vis dėlto, suprasdami, kad nepakanka to vienintelio poveikio būdo per prūsiškai lietuvišką spaudą, negalinčią labiau paveikti Didžiosios Lietuvos ir per daug nuosaikią bei lokalizuotą Prūsijos teritorijoje, jauni lietuvių kultūros darbuotojai netrukus ėmė puoselėti didesnius planus. 1882 m., tarpininkaujant *Lietuviškai Ceitungai* bei jos redaktoriui Šerniui, jie planavo lietuvių mokslo draugijos įkūrimą, kuri turėtų savo spaudos organą ir atliktų tautinės veiklos centro vaidmenį.

Pagrindiniai šio sumanymo reikėjai buvo: dr. Basanavičius, kilęs iš Suvalkų gub., buvęs Maskvos universiteto studentas, tautiškų lietuviškų straipsnių, paskelbtų *Naujame Keleivyje* ir *Lietuviškoje Ceitungoje*, autorius, karštas Lietuvos mylėtojas ir atkaklus kultūros darbuotojas, kuris neatsisako nuolatinio įtempto literatūrinio bei mokslinio darbo Lietuvos labui per visą savo tremties ir klajonių po Čekiją, Austriją ir Bulgariją laiką ir kurį pamatysime 1905 m. grįžusį į šalį vėl visuomeninės tautinės veiklos centre kaip vieną iš Didžiojo lietuvių suvažiavimo Vilniuje iniciatorių bei jo pirmininką, naujos politinės partijos organizatorių, Mokslo draugijos įkūrėją, laikraščių redaktorių, gausių grupinių darbų, kurių buvo imtasi po 1905 m., vadovą, – ir dr. Zauerveinas (Sauervein), vokiečių, bet nuoširdus lietuvių draugas, gausių straipsnių ir lietuviškos poezijos bei publicistinių straipsnių apie Lietuvą autorius.

Lietuviškos Ceitungos redaktorius Šernius prijautė šiam projektui ir buvo pasirengęs jį paremti. Tokio projekto, koks buvo sumanytas, neįmanoma buvo įgyvendinti. Šernius turėjo skaitytis su *Lietuviškos Ceitungos* skaitytojais ir apskritai su Prūsijos lietuvių auditorija.

Nurodžiau, kokios buvo priežastys, lemiančios prūsiškai lietuviškos spaudos lokalumą, ir tos srities gyventojai tuo metu neturėjo tautinio suartėjimo su Lietuva kaip visuma. Basanavičiaus ir kitų straipsniai, parašyti tautinės Lietuvos vienybės dvasia, karštai patriotiniai, sukėlė nepasitenkinimą tarp *Lietuviškos Ceitungos* skaitytojų, pusiau germanizuotų, lojalių Prūsijai ir nepalankiai žiūrinčių į kažkokią naują etnokultūrinę srovę, ardančią jų germanizacijos proceso pusiausvyrą. Skaitytojai ėmė protestuoti ir reikalauti, kad redakcija atsakytų šių naujų kombinacijų. *Lietuviška Ceitunga* buvo informacinis dar lietuviškai kalbančių, bet jau pasidavusių germanizacijai Prūsijos piliečių laikraštis. Nesiekė jis tų tautinių gilumų, kurios net ir čia išlaikė savo etnografinio pagrindo grynumą ir kur greičiau būtų atsiradęs atgarsis, jeigu visa tautinė veikla būtų pritaikyta jų poreikiams ir jeigu ji jas pasiektų.

Tačiau pirmutinės pastangos buvo nukreiptos į visą Lietuvą, kurios branduolys buvo už Prūsijos sienų ir buvo pasirengęs kūrybai, nors ir prispaustas geležinių grandinių. Žodžiu, pirmosios tokios pastangos, kokias iš pradžių jų autoriai buvo suplanavę, greitai buvo palaužtos. Šernius buvo priverstas nutraukti jaunų lietuvių patriotinių straipsnių spausdinimą, nors tai jam asmeniškai buvo labai nemalonu. Taip pat neįmanoma buvo *Lietuvišką Ceitungą* panaudoti Mokslo draugijos įkūrimo tikslams.

Tada kilo mintis įkurti savarankišką laikraštį nepriklausomai nuo Mokslo draugijos. Šernius rėmė sumanymą ir davė technišku patarimų dėl naujojo leidinio. Prie projekto įgyvendinimo daugiausiai prisidėjo dr. Basanavičius, Vištelis-Višteliauskas ir Mikšas, vis dėlto pagrindinis naujojo laikraščio iniciatorius buvo dr. Basanavičius, kuris taip ir liks jo *spiritus movens*¹ ir darys jam įtaką bei vadovaus iš tolimos Prahos. Vištelis-Višteliauskas, vėliau taip pat pretendavęs į garbingą naujojo laikraščio, kurio atsiradimas laikomas tikra tautinio atgimimo pradžia, iniciatoriaus vardą, vis dėlto nevaicino tokio ryškaus vaidmens konkrečioje projekto genezėje, kaip dr. Basanavičius. Vištelis-Višteliauskas nuo seno puoselėjo labai apibendrintą tautinio laikraščio, skirto Didžiajai Lietuvai ir turinčio dirbti tautos atgimimo kryptimi, projektą; ta mintis šmėžavo jam jau 1880 m., kai Drezdene matėsi su J. I. Kraševskiu, darbų apie Lietuvą ir literatūros kūrinių, pagrįstų lietuvių istorija, autoriumi. Kraševskis, kurio vardas pirmųjų tautinio atgimimo veikėjų buvo tariamas su gilia pagarba, pokalbyje su Višteliu-Višteliausku apie Lietuvą pasakęs, jog norint išsaugoti tautą ir jos tradicijas nuo nutautėjimo reikia, kad lietuviai įsteigtų nors ir neįmantraus, bet prieinamo turinio laikraštį, ir tada pamatys, kas iš to išeis; toliau Kraševskis jam pasakęs, kad tautos, nežinančios savo istorijos, taip pat neturinčios savo literatūros bei vadų, nutautėja ir išnyksta; visa tai pritaikydamas Lietuvai nurodė, kad laikraštis būtų pirminis tautinio darbo pagrindas, atramos taškas literatūrai ir vadams ugdyti; tie žodžiai giliai įsirėžė į Vištelio-Višteliausko mintis, ir jis pasidalijo jomis su Mikšu, taip pat vienu iš pirmojo tautinio laikraščio steigėjų. Tačiau šio laikraščio genealogija visų pirma tiesiogiai vedama iš 1882 m. Basanavičiaus projektų įkurti lietuvių mokslo draugiją su savu spaudos organu.

Taip pirmasis tautinis laikraštis, simboliškai pavadintas *Aušra*, pasirodė 1883 metais Ragainėje, Prūsų Lietuvoje, Albano ir Kibelkos spaustuvėje, išspausdintas lotyniškėmis raidėmis.

Tikruoju *Aušros* vadovu ir inspiratoriumi lieka dr. Basanavičius. Aplink laikraštį pradeda grupuotis visa jauna tautinė Didžiosios Lietuvos inteligentija bei iškiliausios Prūsų Lietuvos asmenybės.

Aušra tik pasirodžiusi jau tampa gyvu centru, aplink kurį telkiasi visos pavienių asmenų pastangos, todėl ji nustoja būti tų ar kitų individų kūriniumi, bet tampa bendros veiklos išraiška, tampa gyvu atgimstančio tautinio organizmo nervu. *Aušra* palaiko nepaprastai gyvus santykius su kraštu, su lietuvių inteligentija, su visu literatūriniu bei raštijos sąjūdžiu; joje taip pat randa išraišką kultūros problemos, kylančios atgimimo pastangų akivaizdoje.

Pirmasis *Aušros* numeris išėjo su antrašte „žurnalas, leidžiamas dr. Basanavičiaus“, o jau nuo antrojo numerio ir vėliau *Aušra* išeina kaip „žurnalas, leidžiamas Lietuvos mylėtojų“. Iš esmės šis apibrėžimas yra tikslus ir teisingas. Lietuvių inteligentija, susibūrusi apie laikraštį ir sukonzentravusi jame bendras pastangas bei mintis, sudarė glaudų „Lietuvos mylėtojų“ ratą, labai išsišakojusį ir harmonizuotą, nors ir be formalios organizacijos. Organizaciją čia atstojo veiksmų bendrumas bei akivaizdi paties laikraščio, kuris buvo bendros energijos ir pastangų įsikūnijimas, jungiamoji galia. *Aušros* atsiradimas turėjo šia prasme milžiniškos reikšmės, kadangi tai buvo pirmas išėjimas iš ilgesio ir troškimų bei pavienių veiksmų sferos į bendrų darbų kelią. *Aušra* kristalizavo mintį ir ilgesį, buvo kartu atskirų nuotaikų bei tendencijų gyvybingumo egzaminas, tapo didžiu vystymosi regulatoriumi, kuris savo veiksmis eliminuoja neigiamas ir klaidingas vertybes, neprisitaikusias prie esmingos gyvenimo tėkmės bei santykių ir poreikių sistemos, tuo tarpu nustato ir stiprina gyvybingas sroves ir vertybes. Taigi dėl šių priežasčių su *Aušros* atsiradimu 1883 m. siejasi tikro tautinio Lietuvos atgimimo, kurio pirmieji požymiai pasirodė

---

¹ Varomoji jėga (lot.). – Ž. N. (Vertėjo Žilvino Norkūno komentaras. Nepasirašyti komentarai autoriaus. – Red.)

augančioje lietuvių kultūrinėje kūryboje XIX a. pirmoje pusėje ir kurio brendimas liaudies inteligentijoje pasireiškė betarpiškai prieš pat *Aušrą*, pradžia.

Aušros laikotarpis 1883–1886 m. yra tautinio atgimimo jaunystės laikotarpis. Milžiniškas užsidegimas ir entuziazmas trykšta iš susibūrusiųjų aplink laikraštį „Lietuvos mylėtojų“ širdžių. Tie žmonės, kuriuose kaupėsi neišnaudotos kūrybinės energijos ilgesys, dabar pratrūko plačiu kūrybingumu, turinčiu beveik religinės tautiškumo propagandos bruožų. Jie eina į tautą, skelbdami savotišką jos didžios praeities, jos tradicijų, jos individualios kultūros bei jos teisės į savarankišką būtį ir vystymąsi evangeliją. Tai yra esminis tuometinio „Lietuvos mylėtojų“ judėjimo bruožas.

Uždavinių, kuriuos sau kėlė *Aušra*, pobūdis buvo suformuluotas pirmame numeryje, dr. Basanavičiaus „įžanginiame žodyje“ (1883 m.). *Aušra* pareiškia, kad stengsis platinti „broliams“ žinias apie savo tautos senąją istoriją ir apie šiuolaikinius lietuvių poreikius. Savo paties pažinimui reikia žinoti savo praeitį, iš kurios išaugo šiandiena, todėl *Aušra* kreips didelį dėmesį į lietuvišką istorinę praeitį, į lietuvių protėvių senovės gyvenimo, papročių, pasaulėžiūros ir tikėjimo, jų žygių, pastangų ir rūpesčių pažinimą; todėl *Aušra* taip pat atkreips dėmesį į visokius praeities paminklus. Ji taip pat visą laiką turės omenyje šiuolaikinius lietuvių tautos poreikius; pagaliau, ji pažada atverti savo skiltis bet kokioms naudingoms informacijoms iš įvairiausių mokslo sričių.

Aušra išpildė pažadus, duotus savo programoje, kurioje dr. Basanavičius sugebėjo tiksliai išreikšti esminius besikristalizuojančio „Lietuvos mylėtojų“ judėjimo elementus. Praeities ir tautinės tradicijos tęstinumo atgimimas bei gyvas šiandieninės tautinės būties teigimas – štai pagrindiniai to judėjimo bruožai. Tačiau vis tik šiuolaikiniai lietuvių liaudies visuomeniniai ir ekonominiai poreikiai, valstiečių klasiniai interesai *Aušroje* mažiau atspindimi. Tuo tarpu pirmuoju augančio Lietuvos atgimimo uždaviniu tomis nepakeliamomis sąlygomis, kokiose skendėjo visas kraštas, buvo tautinės būties fiksavimas, nepaisant nutautėjimo procesų, taip pat nepaisant ir visokiausių draudimų, kuriais toji būtis buvo neigiama. Intelligentiškas *Aušros* pobūdis toje programoje turėjo pasireikšti visa pilnatve. Intelligentija sutelkė visą kultūrinį ir etnografinį liaudies pagrindą, pribrendusį kūrybingumui; prievarta stabdoma, ji turėjo, pralaužus užtvartą, išlieti savo kūrybinės energijos atsargas. Sunkus tolesnio vystymosi prielaidų, besiremančių klasinio susiskirstymo bei aktualių poreikių skirtumais, kūrimo darbas turėjo tapti *Aušros* pasekėjų ir paveldėtojų uždaviniu. Vis dėlto nūdienos poreikių skirtumas visada egzistuoja net ir vienalyčiame lietuvių tautiniame organizme; *Aušra* turėjo atlikti pirmąją funkciją, turėjo teigti to organizmo egzistavimą ir duoti impulsą jo kūrybingumui bei bendrajai evoliucijai. Toliau abi funkcijos eis lygiagrečiai atskleisdamos visą tautinio vystymosi išraišką.

Įgyvendinant „Lietuvos mylėtojų“ judėjimo programą, *Aušroje* daugiausia spausdinami straipsniai bei darbai apie lietuvių tautos praeitį, jos senąją kultūrą, tikėjimą, papročius; yra taip pat mokslinių darbų apie Lietuvą vertinimą, lietuvių rašytojų, apsuptų didele ir karšta pagarba, biografijų, gausu rašinių, skirtų tautinės raštijos istorijai; daug liaudiškų ir originalių eilėraščių, vertimų. Mokslinių straipsnių bendro pažinimo srityje yra mažiau. Specialaus skyriaus beletristikai (romanams ar novelėms) nėra. Korespondencijos iš Lietuvos gausios ir gana plačios, jokiaje konkrečioje srityje nespecializuotos ir labai margos. Redakcijos atsakymų skyrelis rodo nepaprastai gyvus *Aušros* santykius su kraštu ir ypač su inteligentija.

Vis dėlto negalima tvirtinti, kad minėtasis patriotinis „Lietuvos mylėtojų“ romantizmas neleido jiems suvokti būtinybės atgimimo pastangas susieti su konkrečiais Lietuvos gyventojų visuomeniniais ir ekonominiais poreikiais. Šio judėjimo atstovai tokį suvokimą turėjo, tik jo iki galo įgyvendinti dar negalėjo. Tas suvokimas keletą kartų buvo išreikštas *Aušros* skiltyse; vienas pirmųjų kritinių balsų šiuo atžvilgiu yra straipsnis trečiame ir ketvirtame 1883 m. *Aušros* numeriuose, parašytas aptariant pasirodžiusią kažkokią poezijos knygelę. Straipsnio autorius J. S. Kuokštis (Šliūpo pseudonimas), aptarinėdamas tos knygelės turinį, nurodo ir pabrėžia, kad nepakanka mylėti Lietuvą ir tautą, žavėtis didvyriška lietuvių praeitimi bei kunigaikščiais, jų kovomis su kryžiuočių ordinu ir nuoširdžiai sielotis dėl

lietuvių kalbos sunykimo; autorius nurodo, jog kalbos nykimas yra tik tautos apmirimo pasekmė, o ne priežastis, todėl reikia ieškoti priežasčių ir svarstyti, kaip pakelti krašto buitį, liaudies kultūrą bei ekonomikos lygį, žodžiu – reikia nukreipti jėgas ir darbą į pagrindus, kurie stiprintų Lietuvą, sudėti pamatinius vystymosi akmenis ir ant jų pradėti statyti tautos atgimimą. Toliau kalbėdamas apie tautos praeitį straipsnio autorius nurodo, jog lygiagrečiai žavėjimuisi kunigaikščių didvyriškumu ir lietuvių karine šlove būtina neapleisti Lietuvos vidaus istorijos, jos politinės sistemos ir ekonomikos, pagaliau visos papročių, tikėjimų ir t. t. sferos studijų, žodžiu – visos lietuvių protėvių kultūros studijų.

Cituoju tą straipsnį, kadangi jis yra būdingas ir tam tikra prasme išreiškia tautinio atgimimo programos užuomazgą. Pastarasis straipsnis rodo, kad jau „Lietuvos mylėtojai“ aiškiai suvokė, jog būtina atgimimą orientuoti į visuomeninius ir ekonominius liaudies poreikius bei į jos kultūrinį etnografinį pagrindą. Tą suvokimą randame išreikštą ir daugelyje kitų *Aušros* straipsnių bei fragmentų. „Lietuvos mylėtojai“ suprato ir jautė kryptį, kuria toliau turėjo vystytis jų pradėtas tautinis atgimimas. Tačiau patys jie dar nesugebėjo tos programos apibrėžti. Tam buvo keletas priežasčių. Visų pirma, *Aušra* buvo pirmoji tautinio darbo organizacija, kurią sukūrė pavienių inteligentų pastangos; platesnės liaudies masės dar nebuvo į tą akciją įtrauktos, nebuvo su ja betarpiškai susijusios organizaciniu atžvilgiu, tarpininkas tarp *Aušros* ir liaudies buvo inteligentija. Nors toji inteligentija, daugiausia pati kilusi iš liaudies ir esanti su ja daugiau ar mažiau glaudžiai susijusi, ir išreiškė savo veikloje bei kūryboje tuos pačius pagrindinius kultūrinius elementus, kuriuos turėjo ir liaudis, vis dėlto visiško veiklos bendrumo su liaudimi dar nebuvo. Toji inteligentija savo kūryboje dažniau išreiškė kultūrinį liaudies, iš kurios buvo kilusi, pagrindą nei jos visuomeninius ir ekonominius poreikius, kurie ne visada buvo inteligentijos poreikiais; nes kultūriniai ir tautiniai bruožai yra pastovesni negu ekonominiai ir visuomeniniai poreikiai: asmuo, dėl vieno ar kitų priežasčių išeinantis iš savo aplinkos, ilgiau ir pastoviau išlaiko savyje kultūrinės savo savybės nei klasinio intereso suvokimą. Taigi inteligentija, susibūrusi į „Lietuvos mylėtojų“ judėjimą aplink *Aušrą*, daug tiksliau atspindėjo lietuvių kultūrinius negu ekonominius kaimo gyventojų poreikius. Ir tik palaipsniui, tautiniam atgimimui plintant ir išsiliejant į platesnes liaudies mases, liaudies poreikiai turės vis didesnės ir tikslingesnės įtakos jo vystymuisi bei pobūdžiui. *Aušroje* toji įtaka dar nėra betarpiška, ji pasireiškia per inteligentiją. Liaudyje taip pat dar nebuvo organizuoto tautinio darbo tradicijų, kurias tik *Aušra* ir pradės kurti.

Bet kuriuo atveju, jeigu *Aušra* ir nesugebėjo pati susieti atgimimo pastangų su konkrečiais liaudies poreikiais, tai tokį būtinumą jau numatė ir, kaip tendenciją, apibrėžė; o per savo kultūrinį poveikį liaudžiai ruošė dirvą didesniam bendrumui artimiausioje ateityje.

Kultūrinė *Aušros* kūryba neprikaištingai išreiškė etnografinį lietuvių pagrindą, ir kaip tik tuo pasireiškė jos poveikio liaudžiai galimybė. Rašydama apie praeitį *Aušra* neapsiribojo vien nekritišku Lietuvos valstybingumo ir karinių žygių didybės bei šlovės garbinimu, bet taip pat karštai tyrinėjo vidaus istoriją, mitologiją, kultūrą, papročius, padavimus, liaudies kūrybą ir t. t.

Aušros veiklos sfera buvo plati ir vaisinga. Besigrupuojanti aplink mėnraštį inteligentija buvo jungiamoji grandis tarp jo ir liaudies: tarpininkaudama ji *Aušroje* išryškino lietuvių liaudies kultūrinius elementus ir poreikius, o liaudžiai su jos pagalba nešė bendrų pastangų vaisius.

Jaunatviškas *Aušros* romantizmas pasireiškė iliuzija, jog įmanomas grynai kultūrinis atgimimas, aplenkiant politines struktūras. Toji iliuzija buvo būdinga visai pradinei tautinio atgimimo stadijai, jau prieš tai ji buvo įsigalėjusi lietuviško jaunimo rateliuose, o vėliau perėjo į *Aušrą*. Matydama aplinkui neregėtą ir negailestingą priespaudą, paremtą viso valstybinio mechanizmo galybe, o kartu senos, tik vos bundančios ir žengiančios pirmuosius žingsnius tautos silpnumą, neturėdama ilgų kovų ir darbų tradicijos, be jokios paramos jaunoji lietuvių inteligentija, galėdama remtis tik savo jėgomis, dar nedrįso užimti aiškios antivalstybinės pozicijos. Buvo bandyta ieškoti sąlygų ir galimybių veikti esamuose valstybės ir politinės santvarkos rėmuose. Iliuzija buvo tai, kad manyta, jog galima augti ir siekti kultūrinio savarankiškumo, visiškai neliečiant politikos srities ir kartu nesiekiant politinio

savarankiškumo. Bet jau faktas, kad grynai kultūrinis atgimimas visur susidurdavo su politinio pobūdžio kliūtimis, pasireiškiančiomis valdžios priespauda, su kuria turėjo kovoti ir nepaisant kurios turėjo nelegaliai vystytis, sąlygojo tai, kad faktiškai lietuvių tautinis atgimimas, taip pat ir propaguojamas *Aušroje*, nuo pat pradžios buvo ne tik kultūrinis, bet ir politinis reiškinys. Sąmoningas kultūrinio atgimimo perkėlimas į politinę dirvą turėjo įvykti tuo greičiau, kuo labiau despotiškos ir vergiškos buvo politinė santvarka bei politinės sąlygos, kuriomis jis vyko. „Lietuvos mylėtojų“ jaunatviškumas bei politinis nebrandumas pasireiškė rusų valdžios politikos Lietuvoje prielaidų ir iš jų plaukiančių logiškų išvadų nesupratimu. Toji politika iš esmės turėjo tikslą visų pirma panaikinti lenkų įtaką krašte. Tuo metu tai buvo svarbesnis uždavinys, negu užgniaužti dar tik prasidėjusį lietuvių kultūrinį vystymąsi. Antra vertus, būtent dėl to, kad jis buvo tik užgimęs, valdžia nebuvo linkusi jo toleruoti, rusų politika visai neturėjo tikslo išpuoselėti naują kultūringą tautą vakariniuose savo valstybės pakraščiuose, kol, atrodė, bus šansas ten įtvirtinti tiesioginę rusų kultūrinę įtaką. Užgimstančios lietuvių kultūros atžvilgiu valdžia, kaip jau stengiausi parodyti anksčiau, iškėlė sau uždavinį į lietuvių kultūrinį vystymąsi įskiepyti betarpišką rusų įtaką, kad būtų nugalėta lenkų įtaka; tokiu būdu kultūrinis lietuvių vystymasis, nuolat augdamas, turėjo vis intensyviau vesti Lietuvą valstybinio ir tautinio bendrumo su Rusija keliu. Dėl ko valdžia turėjo nukrypti nuo užimto politinio kurso ir sutikti su lietuvių kultūrinio ir tautinio gyvenimo savarankiškumu? Ar Lietuvos tautinės formacijos susikūrimo dėlei? Toji formacija pati savaime valdžiai neturėjo jokios vertės ir iš viso nebuvo trokštamas reiškinys, juk buvo galima jos išvengti – užgniaužti pačioje savarankiško kelio pradžioje ir nukreipti ją Rusijos link kaip lietuvišką intaką į rusų upę. O „Lietuvos mylėtojų“ judėjimas visų pirma siekė savarankiško kultūrinio ir tautinio vystymosi ir už tai buvo pasirengęs pažadėti lojalumą Rusijos valstybingumui bei politinei santvarkai. Tokia kombinacija negalėjo įtikinti valdžios; ji žinojo, kad atgimusi tauta anksčiau ar vėliau ims nebetilpti valstybiniame organizme kaip pasyvi jo dalis, ir panorės tapti jo gyvuoju veiksniu; atgimusi tauta turi tapti arba svetimo valstybingumo irimo, separatizmo* ir valstybės išsprogdinimo iš vidaus veiksniu, arba veiksniu tokios politinės valstybės reformos, kurios metu valstybė turės būti perstatyta, remiantis tautinių vienetų bendradarbiavimo dėsniais, t. y. federalizacijos dėsniais. Bet kuriuo atveju atskirų tautų atgimimas valstybės viduje negali derintis su jos grobikišku pobūdžiu.

Apolitiškumo pozicija, į kurią *Aušra* norėjo atremti Lietuvos tautinį atgimimą, vedė ją į susitaikėliškumą. Jo esmė ta, kad *Aušra* nieko valdžiai nežadėjo, tik iš anksto numatė tautos kultūrinio vystymosi kelyje neliesti politinės sferos. Bet jau pats *Aušros* susitaikėliškumas prieštaravo jos skelbtam apolitiškumui, kadangi susitariant dalyvauja dvi pusės, ir jame jau yra politinio susitarimo elementas. *Aušros* skelbtas apolitiškumas buvo jos vidinis prieštaravimas, jos silpniausias bruožas. Tam, kad sukurtų sąlygas kultūriniam vystymuisi, uždraustam lietuviams rusų valstybėje, *Aušra* ne tik manifestavo politinį pasyvumą, bet kartais nueidavo iki akivaizdaus lojalumo deklaravimo.

Tiesą sakant, *Aušra* iš tikrųjų nepolitikavo ir nebuvo politinis laikraštis griežta šio žodžio prasme, vis dėlto politiniu reiškiniu neabejotinai buvo, kaip juo buvo ir visas tautinis atgimimas. „Lietuvos mylėtojai“ tikėjo naiviomis susitarimų „diplomatijos“ ir lojalumo iliuzijomis. Naivus lojalistinis *Aušros* flirtas atsiskleidė jos straipsneliuose Aleksandro III karūnavimo proga bei patarimuose rašyti peticijas valdžiai, prašant leisti lietuvišką spaudą. *Aušros* propaguota peticijų akcija buvo keliama ir vėlesnių laikų spaudoje, kai apie diplomatiją ir susitarimų flirtą nebuvo nė kalbos ir kai jau aiškiai nusistovėjo opozicinės bei revoliucinės lietuvių tautinio judėjimo kryptys; tik skirtumas tarp peticijų rašymo skatinimo *Aušroje* ir tokio pat skatinimo kituose laikraščiuose buvo tas, kad visiškai kitaip buvo traktuojama pati akcija; tuo tarpu, kai vėlesnieji laikraščiai traktavo peticijas ir prašymus kaip savotišką manifestaciją, demonstruojančią valdžiai prašymų visuotinumą ir visų tautinių Lietuvos grupių

---

* Separatizmas – siekimas atsiskirti, egzistuoti arba veikti savarankiškai, nepriklausomai nuo partnerių, nuo visumos.
(Red.)

solidarumą, *Aušra* traktavo peticijas kaip pagrindinę priemonę, galinčią sėkmingai paveikti valdžią apsispręsti padaryti lietuviams nuolaidų; patardama rašyti peticijas, *Aušra* išreiškė viltį, kad „mūsų aukščiausias valdovas...“, kuriam „visados esame ištikimi...“, „noriai išpildys visos Lietuvos prašymą“.

„Lietuvos mylėtojai“ neabejotinai linko į lojalizmą; tačiau tam tikri posakiai, aiškiai ir betarpiškai akcentuojantys lojalumą ir ištikimo pavaldumo jausmus, *Aušros* tekstuose yra atsiradę dėl to, kad techniniam redakciniam darbui ilgą laiką vadovavo tokie žmonės kaip Mikšas ir Jankus, Prūsų lietuviai, nepažįstantys Rusijos ir gerai nesiorientuojantys tenykščiuose santykiuose, todėl daug rimčiau žiūrintys į naivą lojalizmo akciją.

Redaktoriaujant Šliūpui, emigrantui iš Didžiosios Lietuvos, 1883 m. *Aušros* jungtinio 8, 9 ir 10 numerio straipsnyje „Lietuviai kadaise ir šiandien“, pasirašytame J. Szl. (matyt, paties Šliūpo), pirmą kartą išreikštas nepalankumas Rusijai ir rusų valdžiai. Tame straipsnyje, pateikus lietuvių istorijos škicą iki pat Respublikos padalijimų ir rusų valdžios įsigalėjimo Lietuvoje, pateiktas nedidelis naudos ir netekčių, kurias patyrė Lietuva valdant rusams, balansas. Straipsnio autorius nerado nieko, ką būtų galėjęs įrašyti į „naudos“ skiltį, jis mato vien tik neigiamas to valdymo pasekmes Lietuvai. Straipsnio autorius nurodo, kad baudžios panaikinimas, epochinis įvykis tautos gyvenime, negali būti priskirtas valdžios naudai, kadangi tai visiškai nebuvo jos nuopelnas, o išplaukė iš daugybės kitų veiksnių (taip pat ir iš lenkų sukilimo), kurie privertė valdžią įvykdyti reformą. O lietuviams gavus kūno laisvę, rusų valdžia atėmė iš jų dvasios laisvę, uždrausdama spaudą ir tautinį švietimą; be to, prievarta palietė religinių jausmų ir tikėjimo sferą; lietuviai ir toliau yra valdomi kaip užgrobtą provinciją svetimų atvykėlių valdininkų, kurie ją be jokio gailėsčio engia, išnaudoja, apvaginėja, pagaliau net nauji reformuoti teismai, būtent tuo metu ką tik įvesti Lietuvoje, atėjo į šalį kaip dar vienas rusifikacijos įrankis, nes atėjo su svetima kalba, svetimais valdininkais ir t. t.

Ta pirmoji aštresnė ir nuoširdesnė *Aušros* gaida, nukreipta prieš valdžią, matyt, yra rezultatas to, kad vadovavimą redakcijai perėmė Šliūpas, asmuo be pusiausvyros, kurį mūsų pasakojimo eigoje netrukus vėl sutiksime atliekantį nepaprastai žemą ir bjaurų vaidmenį, bet kuris, kad ir kaip ten būtų, pažinojo Rusiją ir, kiek tik būdavo nuoširdus, buvo sąmoningas valdžios priešas.

Netrukus po atsiradimo *Aušra* pasijuto iš visų pusių puolama Lietuvos kaimynių. Trys galingos kaimynės, tarpusavyje besivaržančios lietuviškose žemėse – Lenkija, Rusija ir Vokietija – neigiamai sureagavo į *Aušroje* išreikštas idėjas. Iš trijų pusių *Aušros* veikla buvo įvertinta vienodai priešišškai, tik skirtingais būdais. Siekdama ją diskredituoti kiekviena iš kaimynių surado savą formulę jos kenksmingumui apibrėžti; iš trijų pusių stengtasi jai primesti tokį pobūdį bei charakterį, kokių ji visiškai neturėjo. Vokiečiai vadina *Aušrą* „panslavistiniu“ laikraščiu ir žiūri joje germanizmo priešų intrigą. Lenkijos spauda pristato *Aušrą* kaip rusofilinį organą, rusų politikos *divide et impera*² išraišką. Pagaliau, Peterburge ir Rusijoje tvirtinama, jog *Aušra* leidžiama už Bismarko pinigus ir yra nukreipta prieš rusų valstybingumą. Nes atgimimo tendencijos Lietuvoje buvo nepageidautinos visoms trimis jos kaimynėms. Vokiečiai, mažiausiai besidomintys šiuo reikalu, čia įžvelgė tik nereikalingą prieskonį Prūsų Lietuvos kąsniui, kurį dar reikia galutinai suvirškinti. Ramų Lietuvos, kadaise pavergtos ir iškastruotos su tokiu grynai vokišku uolumu ir ištvėrme, likučių sudorojimą dabar galėjo sutrukdyti kažkoks atgimimo fermentas, kurio išraiška buvo *Aušra*. Nors Prūsų Lietuva buvo mažiausiai pasiduodanti atgimimo procesui, vis dėlto *Aušra* neatsisakė įjungti jos į bendrą tautinį procesą.

Valdininkiškoji Rusija, kuri po 1863 metų bandė prievarta ir kumščiu primesti Lietuvai labai puikią politiką, turinčią atvesti lietuvius į visišką tautinį bendrumą su Rusija, pamatė *Aušroje* didžiai nepageidaujamą tautinio individualumo akcentavimo apraišką, tiesa, nestumiančią krašto į Lenkijos glėbį, bet taip pat traukiančią jį ir iš rusiškos įtakos bei valdžios; todėl *Aušra* buvo traktuojama ne kaip lenkų, bet kaip prūsų intriga. Pagaliau Lenkija, kuri savo evoliucijos kelyje sulėmė unijos ir valstybių

---

² Skaldyk ir valdyk (lot.) – Ž. N.

lygiateisiškumo principą į paprastesnį tautinės valstybės principą, su nustebimu ir pasibaisėjimu dabar žiūrėjo į Lietuvos tautinės būties, visiškai savarankiškos ir nuo nieko nepriklausomos, pasireiškimus. Lenkija traktavo tuos pasireiškimus kaip istorinę išdavystę, kaip politinį separatizmą. Pati kęsdama didelę priespaudą bei jungą po didvyriškų kovų už laisvę, Lenkija tame lietuvių istorinės tradicijos nutraukime buvo linkusi matyti savo priešo ir engėjo ranką, besirengiančią suduoti naują smūgį. Kultūrinė evoliucija, kuri bajoriškoje valstybėje per amžius vyko žemutiniuose lietuvių tautos visuomenės sluoksniuose, nepastebima bendros valstybės kaimynams ir neįvertinta pačios tautos aukštųjų sluoksnių, jau polonizuotų, o išryškėjusi tik dabar dėl nuolat gilėjančios visuomenės demokratizacijos, išplaukė į paviršių kaip istorinė mįslė lenkų tautinėje koncepcijoje ir buvo jų įminta tuo tarpu labai paviršutiniškai – kaip svetimųjų intriga. Tai buvo pirmas impulsyvus įspūdis, kurį lenkų visuomenėje sukėlė lietuvių tautinio atgimimo pasireiškimai.

Jau pirmose atgimimo stadijose santykiai su Lenkija tapo nepaprastai svarbia problema. Ši problema greitai peraugo į ginčą, kuriame dvi pusės perdėdavo viena kitos blogą valią. Nesusipratimų šaltinis buvo skirtingi kriterijai, kuriuos kiekviena pusė naudojo santykiams įvertinti. Vertinimai rėmėsi išvadomis, plaukiančiomis iš dviejų skirtingų vystymosi tendencijų. Vienpusiškumas atsižvelgiant tik į vieną istorinio vystymosi tendenciją vedė prie nuolatinių susidūrimų ir vis karštesnių ginčų. Toks vienpusiškumas, neleidžiantis įvertinti istorinių įvykių visumos, pasižyminčios atskirų tendencijų įvairumu bei gausa, atmetė tarpusavio supratimo ir sintezės galimybę. Būtent istorinės sintezės nebuvimas buvo fatališkas lietuvių ir lenkų ginče. Tuo tarpu, kai Lenkija per beveik visą lietuvių atgimimo laikotarpį, o didžia dalimi dar ir šiandien, savąjį tarpusavio santykių vertinimą rėmė bajoriškosios Lietuvos evoliucija ir jos iškeltais idealais bei vertybėmis, jauna, atgimstanti Lietuva, būdama lygiagrečios istorinės evoliucijos, įvykusios lietuvių liaudies masėse, išraiška, kūrė idealus, teigiančius lietuvių tautos savarankiškumą bei individualumą, ir išimtinai iš šios pozicijos vertino savo santykius su Lenkija bei jos kultūrinę įtaką Lietuvoje. Jauna atgimstanti Lietuva rėmėsi vystymosi tendencija, pasireiškiančia liaudies masėse, kurias visuomenės demokratizacijos procesas vis akivaizdžiau kėlė į bendrojo krašto vystymosi vadovaujamas pozicijas ir jos kriterijus buvo kur kas gyvybingesnis už bajoriškosios evoliucijos kriterijų, kuriuo rėmėsi lenkiškoji opinija. Istorinė sintezė reikalauja atsižvelgti į abi šias tendencijas bei jas harmonizuoti ir tolesnį šio krašto kultūrinį vystymąsi remti istoriškai susiklosčiusiu *status quo*³, į kurį, kaip į didelę upę, subėga gausūs istoriniai intakai, išplaukiantys iš visų atskirų veiksmų ir šaltinių. Tačiau toji sintezė yra tik ateities uždavinys. *Aušros* laikotarpiu, apie kurį kalbame, tokiai sintezei dar nebuvo atėjęs laikas. Konservatyvi etnografinė lietuvių liaudies evoliucija dar tik kaupė jėgas kultūrinei kūrybai atgimimo proceso pradžioje. Istorinė tendencija, glūdinti liaudyje, dar tik pradėjo reikštis ir turėjo pirma pati pasiekti savo pilnatvę, kad galėtų sintetiškai jungtis su kitomis koegzistuojančiomis kultūrinėmis krašto tendencijomis. Lietuvos tautinė formacija, prasidėjusi aukščiau aprašytu procesu, išplaukiančiu iš lietuviškos kultūros elementų, turėjo pradžioje pereiti pirmąją savo stadiją, kurios esmė buvo skrupulingas etnografinis visumos sucementavimas. Nes sintezė išplaukia tik iš jau užbaigtų procesų, kaip upė iš intakų, kurie jau nuėjo savo kelią nuo ištakų iki tikslo. Lenkiškoji opinija, traktuojanti Lietuvą iš bajorų valstybės evoliucijos pozicijų ir neatsižvelgianti į lygiagrečią, o tuo metu labai gyvybingą, tautinę ir kultūrinę evoliuciją, vykstančią Lietuvos liaudies sluoksniuose, įžvelgė lietuvių atgimimo pastangose bei *Aušroje* neigimą prielaidų, į kurias vedė bajoriškoji evoliucija; taigi lietuvių atgimimą traktavo kaip priešišką reiškinį, nukreiptą prieš lenkų pozicijas krašte; kaip svetimųjų intrigą arba, geriausiu atveju, kaip provincializmo maniją, kažkokį beprotišką ir kurstytojišką separatistinį regioninį judėjimą. Lietuvos tautiniam atgimimui apibrėžti lenkų opinija nesudaro geresnių ir tikslesnių formulių kaip rusiškasis *divide et impera* bei litvomanija ir separatizmas.

---

³ Ta pati padėtis (lot). – Ž. N.

Žinoma, toks jų tautinio atgimimo traktavimas negalėjo nuteikti lietuvių švelniems sentimentams, negalėjo jų neerzinti ir negalėjo turėti švelninančios įtakos lenkų ir lietuvių santykių formavimuisi.

Lenkų ir lietuvių santykiai komplikavosi dar ir dėl to, kad krašte labiausiai polonizuota buvo lietuvių bajorija, todėl vėliau, kai lietuvių atgimimas stengdavosi pataikyti koja kojon su ekonominiais bei visuomeniniais gyventojų poreikiais, kultūrinis lenkų ir lietuvių ginčas įsipainiodavo į klasinius skirtumus tarp dvarininkų ir bežemių bei mažžemių valstiečių. Lietuvių atgimimas, kaip demokratizacijos proceso išraiška, buvo nukreiptas ne tik prieš luomines bajorijos privilegijas, bet taip pat – kaip susijęs su žemiausių visuomenės klasių vystymusi – prieš didžiųjų žemės savininkų klasinius interesus.

Aušra dėl aukščiau išnagrinėtų priežasčių dar nebuvo taip susijusi su visuomeniniais ir ekonominiais valstietijos poreikiais, kaip atgimimas bus su jais susijęs vėlesnėse stadijose. Taigi pirmosios tautinio atgimimo apraiškos tarsi ir nebuvo nukreiptos prieš luominius bei klasinius lietuvių bajorijos ir dvarininkijos interesus. *Aušroje* nerasime aiškių užuominų apie kokį nors valstiečių ir dvarininkų ekonominių interesų nesutapimą. Taip pat nerasime joje ir nepalankumo bajorijai, kaip privilegijuotam luomui; tik apgailėstaujama dėl kultūrinio ir tautinio bajorijos nutolimo nuo savo protėvių tradicijos ir nuo etnografinio liaudies pagrindo. Netgi toje grynai tautinėje ir kultūrinėje sferoje *Aušros* reikalavimai bajorams yra labai nuosaikūs ir skamba ne taip kategoriškai, palyginti su vėlesniais kraštutinės nacionalistinės krypties reikalavimais epochoje, kai lietuvių atgimimas išsidiferencijavo į atskiras kryptis.

1883 m. šeštajame numeryje straipsnyje „Prie darbo – kas lietuvis“ *Aušra* visai nekeikia lietuvių dvarininkų už lenkų kalbą ir nereikalauja jos tuoj pat atsisakyti, tik mano, jog jie privalo būti nuoširdžiais piliečiais ir Lietuvos mylėtojais bei veikti išvien su tautiniu atgimimu ir dalyvauti kultūriniame darbe lietuvių pusėje kaip broliai ir vienos tautos sūnūs; vadinasi, *Aušra* traktuoja juos kaip lietuvius ir reikalauja iš jų tautinių pareigų vykdymo, bet nesikėsina į jų kultūrinį individualumą.

Tačiau nepaisant to, kad tarsi ir nebuvo priešiški luominiams ir klasiniams bajorijos bei dvarininkijos interesams apraiškų, ir *Aušra*, ir visas tautinis atgimimas buvo bajorijos sutikti nepalankiai. Jie instinktyviai suprato, kad tautinis lietuvių atgimimas, kuris kilo iš liaudies gelmių ir kuris yra betarpiško visuomeninės demokratizacijos proceso apraiška, iš esmės yra luominių privilegijų destrukcijos veiksnys, rodantis, kad išaugo visuomeniniai ir ekonominiai žemiausiųjų klasių poreikiai, kurie ne visada eina koja kojon su tokiais pat aukštesniųjų klasių poreikiais. Jau vien kultūrinio liaudies lygio kėlimas, tautiniame atgimime randantis puikią išraišką, nėra akivaizdus aukštesniųjų klasių interesas, kadangi bet koks kultūrinių poreikių augimas visų pirma veda prie reikalavimų pakelti darbo užmokestį bei pagerinti darbo sąlygas; nors vėliau jis ir pakelia darbo našumą ir padidina gamybą tiems patiems išaugusiems poreikiams patenkinti, tačiau pačioje pradžioje turtingųjų klasių konservatyvumo pojūtis instinktyviai nuteikia jas prieš tokį kultūrinį procesą. Toliau, be kultūrinio liaudies lygio kėlimo, tautinis atgimimas, pats būdamas liaudies masių kūrinys, negali anksčiau ar vėliau nesuvokti savo bendrumo su jų visuomeniniais-ekonominiais poreikiais, stiprindamas jų klasinę sąmonę.

Šios aplinkybės, kurios neabejotinai jau glūdėjo atgimimo procese, iki galo neišryškėdamos *Aušroje*, nuteikė bajoriją, o greičiau dvarininkiją prieš ją. To negalima taikyti visai bajorijai, kurios tarpe jau matėme atskiras asmenybes kultūrinės lietuvių kūrybos atgimimo priešaušryje ir iš kurios aplinkos ir vėliau asmenybės, o paskui ir atskiros grupės pradės įsilieti į atgimimo procesą; tačiau apskritai žemvaldiškoji bajorija, eiliniai jos atstovai į pirmąsias tautinio Lietuvos atgimimo apraiškas reagavo priešišškai ir nepalankiai, kaip į „chlopomanišką“ judėjimą, nukreiptą prieš tradicinę bajorijos padėtį visuomenėje ir prieš betarpiškus jos interesus. Kiek šį dvarininkų priešišumą lietuvių atgimimui reikėtų aiškinti luominėms ir klasinėms priežastims, o kiek priskirti tai ypatingai kultūrinei lenkiškai tradicijai, nusistovėjusiai istorinės evoliucijos raidoje, tai klausimas, kurio čia nespėjusi.

Tik pažymiu, kad kultūrinės ir tautinės priežastis lenkų–lietuvių ginče nuo pat pradžių komplikavo visuomeninio ir ekonominio pobūdžio priežastys lietuviškose žemėse.

Žodžiu, *Aušra* buvo nepalankiai sutikta iš lenkų pusės tiek tikrosios Lenkijos, tiek ir lietuviškosios bajorijos. Ir lenkiškoji spauda, ir lenkiškoji dvarininkija pačioje Lietuvoje ėmėsi diskredituoti *Aušrą*. Santykinai geriau *Aušra* dvarininkų buvo sutikta Žemaitijoje, kur bajorijos kultūrinis nutautėjimas nebuvo taip toli pažengęs, kaip kitose Lietuvos srityse. Būdingas šiuo atžvilgiu yra ginčas apie žemaičių bajorijos lenkiškumą ar lietuviškumą, kilęs Varšuvos savaitraštyje *Pzegląd Tygodniowy* dar prieš *Aušros* pasirodymą, 1881 ir 1882 metais. Tame ginče randame išreikštas tris atskiras pozicijas: pirma, traktuojanti žemaičių bajoriją kaip kultūriškai ir politiškai visiškai įtrauktą į lenkų tautą, antra – kaip tautiškai ir kultūriškai lietuvišką, nors stojančią už politinę uniją su Lenkija, ir pagaliau trečia, traktuojanti ją kaip atvirai lietuvišką tiek kultūriškai, tiek politiškai. Šis ginčas buvo užbaigtas *Aušroje* p. Vieversio straipsnyje, kur linkstama prie paskutiniosios pozicijos ir daroma kraštutinė išvada apie visišką ne tik politinį, bet ir etnografinį visos bajorijos susiliejamą su tauta.

Daugiau kaip per trejus savo gyvavimo metus *Aušra* ne kartą buvo priversta atremti prieš ją nukreiptus tiek spaudos, tiek viešosios nuomonės išpuolius, kuriuos savam krašte organizavo lietuvių dvarininkai, priešiški atgimimo judėjimui.

Jei priekaištai iš lenkų pusės buvo dalykiški, o ne tuščios insinuacijos*, *Aušra* stengėsi išlaikyti diskusinę polemiką. Kai vis dėlto būdavo daromos insinuacijos, *Aušra* atremdavo jas energingai ir aštriai. Toks atkirtis 1883 m. Nr. 5 straipsnyje „Eik šalin!“ buvo duotas kažkokiam p. Zero, šiuo pseudonimu išspausdinusiam laikraštyje *Gazeta Polska* šmeižikišką straipsnį, kuriame lietuvių tautiniai vadovai ir *Aušra* kaltinami intriguojant su valdžia ir apibūdinami kaip pardsavėliai; p. Zero šmeižikiškas straipsnis, kuriame jis ragino įtakingus asmenis, dvasininkus ir Seinų vyskupą energingai užgniaužti intrigą, rado atgarsį Peterburgo laikraštyje *Kraj* ir Amerikos lenkų spaudoje; *Aušra*, duodama atkirtį šmeižikams ir jiems taikydama vedamojo straipsnio antraštę „Eik šalin!“, teigia, jog su garbingais lenkais *Aušra* ir lietuviai jau rado bendrą kalbą ir gintis nuo jų jiems nereikia, o kai dėl šmeižikų, tai su jais kovoti neverta ir nereikia. Tačiau *Aušra* klydo manydama, jog egzistuoja kažkoks tarpusavio supratimas ir santaika tarp jos ir „garbingų“ lenkų arba greičiau lenkų, nuoširdžiai palankių Lietuvai ir pilnų geros valios. Tarpusavio supratimo nebuvo, kadangi lenkų ir lietuvių viešoji nuomonė Lietuvos tautinę situaciją vertino iš dviejų visiškai skirtingų pozicijų, išplaukiančių iš dviejų skirtingų istorinės evoliucijos šaltinių. Todėl net ir po dalykinių diskusijų lenkų–lietuvių santykių klausimais abi pusės išsiskirdavo nesugebėjusios viena kitos įtikinti.

Redaktoriaujant Šliūpui, jo iniciatyva buvo uždrausta net bandyti tiksliau išsiaiškinti tarpusavio santykius. Buvo pasikeista laiškais tarp *Aušros* (Šliūpo atsakomybe) ir *Dziennik Poznański*, kuris prieš tai išspausdino platų straipsnį lietuvių klausimu, redakcijos. Šliūpas kreipėsi į *Dziennik Poznański* su laišku, aiškinančiu *Aušros* uždavinius bei Lietuvių tautinio atgimimo esmę, siūlydamas lenkams kaimynišką santaiką ir draugystę vienybės dvasia, jei jie pripažins savarankišką lietuvių poziciją ir atsisakys insinuacijų bei išpuolių, įžeidžiančių tautinę lietuvių savigarbą; *Dziennik Poznański* atsakė taip pat vienybės dvasia ir lenkų visuomenės vardu, protestuodamas prieš melagingas insinuacijas, šmeižikiškai kaltinančias *Aušrą* Maskvos intrigomis, ir užtikrindamas karštas lenkų simpatijas lietuvių kultūriniais bei apšvietos siekiams; ir vis dėlto *Dziennik Poznański* atsakymas, neabejotinai nuoširdus ir neveidmainiškas, nepaisant visko, atspindėjo poziciją, pripažįstančią politinę lietuvių priklausomybę lenkų tautai. Šliūpas, straipsnyje „Draugystė“ (*Aušra*, jungtinis Nr. 1–2–3, 1884 m.) pateikdamas *Aušros* laiško turinį ir *Dziennik Poznański* atsakymą, išreiškia viltį, kad galbūt tolesnėje lietuvių atgimimo eigoje bus apsieita be ginčų su lenkais, nes turi atsirasti tarpusavio supratimas ir draugystė, tačiau čia pat jis pabrėžia ir akcentuoja lietuvių, kaip tautos, visiško savarankiškumo poziciją. Vis dėlto, nepaisant vienybės deklaravimo ir abipusio pripažinimo užtikrinimų, tarpusavio supratimo bandymas visiškai nepavyko, kadangi nepašalino pagrindinio disonuojančio motyvo. Be to, tas bandymas, Šliūpo darytas *Aušros* vardu, yra jo

---

* Insinuacija – prasimanymas, norint ką nors apjuodinti, kieno nors garbę nuplėšti, šmeižtas. (Red.)

asmeninių nusiteikimų išraiška ir negali būti laikoma bendra „Lietuvos mylėtojų“ akcija⁴. Netrukus pamatysime, kaip greitai kaitaliojosi to gabaus ir daugeliu atvejų naudingo, tačiau neturinčio taktinio lankstumo žmogaus „nuotaikos“.

Jau minėjau, jog *Aušroje* vyravo inteligentiško laikraščio savybės, ir žymi jos pastangų dalis buvo nukreipta lietuvių praeičiai studijuoti bei tęstinumui tarp senos tautinės kultūros ir prasidėjusio atgimimo užmegzti. Vis dėlto tam tikru mastu joje rasdavo išraišką ne vien kultūriniai, bet ir ekonominiai liaudies poreikiai. Etnografinė Lietuva buvo ir yra vidutinės ir smulkiosios žemės nuosavybės kraštas; beveik visa etnografiškai lietuviška gyventojų dauguma kaip tik ir turėjo tokią nuosavybę; stambiausi žemės savininkai bei miestiečiai Lietuvoje buvo kultūrine prasme kitataučiai; didžioji žemės nuosavybė buvo daugiausia lenkiška, miestuose ir miesteliuose vyravo žydai, be to, saujelė krikščioniškosios didžiųjų miestų miesčionijos kultūrine prasme buvo sulenkėjusi. Natūralus vidutinės ir smulkiosios žemės nuosavybės papildymo būdas yra realizavimo, kredito, iš dalies perdirbimo bendrovės. Lygiagrečiai tokio būrimosi į bendroves siekiui turi reikštis tendencija atsisakyti tarpininkų, kurie kaip voratinklis apipina smulkiuosius nesusikoooperavusius savininkus ir čiulpia visokiomis apgavystėmis – piniginiėmis, prekybinėmis, produktų supirkimo ir t. t. – jų syvus. Kooperavimosi į bendroves tendencija Lietuvoje pasireiškė natūralios evoliucijos keliu, nepaisant nepalankių politinių sąlygų ir nepaisant visiško savivaldos nebuvimo, ir bus karštai remiama liaudiškųjų politinių judėjimų.

Aušra tuo tarpu jau kelia panašius uždavinius, būtent – siekimą apsieiti be svetimo tarpininkavimo smulkiojoje pramonėje ir ypač prekyboje. Toliau matysime, kaip valstiečių verslumo, vidutinių visuomenės klasių savarankiškumo skatinimas taps nuolatinis įvairiausių judėjimų, funkcionuojančių lietuvių visuomenėje, rūpesčiu. *Aušra* jau taip pat kelia šią mintį; tas siekimas kartu atitinka ir visuomeninius bei ekonominius, ir kultūrinius bei tautinius interesus, kadangi tai duotų pradžia lietuviškam viduriniajam visuomenės sluoksniui įsitvirtinti miestuose. Taip pat *Aušra* karštai remia ir skatina lietuvių valstiečių norą prekiauti miesteliuose. Kadangi Lietuvoje beveik visa miestelių prekyba yra žydų rankose, prekybos perėmimo į lietuvių rankas tendencija tiesiogiai veda prie antisemitizmo.

Vadinamieji liaudiškieji politiniai judėjimai vidutinės ir smulkios nuosavybės šalyse, kur mažų miestelių gyventojai bei prekybininkai daugiausia yra žydai, paprastai pergyvena antisemitizmo, kuris čia yra ekonominės nepriklausomybės nuo tarpininkų siekimo tendencija, stadiją. Bet Lietuvoje atgimimo metu ta tendencija dar komplikavosi dėl grynai tautinių priežasčių.

Žydai patys savaime nekėlė grėsmės lietuvių tautinei kultūrai. Kultūros tautiškumo sferoje lietuvių–rusų ir lietuvių–lenkų santykių klausimas buvo šimtąkart gyvesnis ir aštresnis nei lietuvių–žydų klausimas; rusai savojo valstybingumo bei savos kultūros vardu slopino lietuvių kultūrinį vystymąsi, lietuviai ant lenkų pyko už jų nepalankumą tautiniam atgimimui bei už gausius trukdžius, kurių pačiam krašte patirdavo iš lenkų pusės. Tuo tarpu žydai, nedarydami jokių kliūčių lietuvių kultūriniam vystymuisi, tam tikra prasme patys buvo savotiška pasyvi kliūtis, kai kalba ėjo apie smulkių ir vidutinių savininkų ekonominę situaciją bei apie lietuviško visuomenės sluoksnio miestuose ir miesteliuose sukūrimą. Taigi tam tikros antisemitiškos tendencijos kyšo ir iš *Aušros* tekstų; vis tik reikia pripažinti, kad *Aušra* tramdo antisemitizmą ir suteikia jam ne tiek rasinės neapykantos, kiek veikia kovos su ekonominiu ūkininkų išnaudojimu ir jų priklausomybe nuo tarpininkų bruožų. Antisemitizmas čia nėra pats sau tikslas, kaip vėlesnėje klerikalinėje kryptyje, o tik atsitiktinė visai kitos tendencijos išraiška.

Išraiškiausias „Lietuvos mylėtojų“ judėjimo bruožas buvo karštas praeities ir tautinės tradicijos garbinimas ir troškimas rasti saitus tarp jų ir tolesnio tautos vystymosi. Sumanymą įkurti Lietuvių mokslo draugiją, iškeltą 1882 m. dr. Basanavičiaus ir Zauerveino, perėmė ir *Aušra*, kuri jį vėl iškelia vieno iš

---

⁴ Šliūpo bendravimas su *Dziennik Poznański* redakcija buvo viena iš priežasčių, dėl ko vokiškoji ir prūsiškoji visuomenės dalis buvo taip aršiai nusiteikusi prieš jį ir *Aušrą* ir kaltino juos antivalstybine veikla. Tai buvo viena iš priežasčių ištremti Šliūpą iš Prūsijos.

pirmųjų savo numerių redakciniame straipsnyje (1883 m. Nr. 4). Toji Draugija turėjo tapti savotišku mazgu, kuriame koncentruotųsi viskas, kas turi savyje lietuviškos kultūros žymę, o svarbiausia – imtųsi leidybinės veiklos. Tačiau tokiu pavidalu toji draugija nesusikūrė. Tik 1885 m. toks projektas buvo iš dalies įgyvendintas draugijos „Birutė“ pavidalu, nors ir šiauresniuose rėmuose, nei planuota. „Birutė“ susikuria dalyvaujant tiems žmonėms, kurie grupavosi aplink *Aušrą*, ir yra „Lietuvos mylėtojų“ judėjimo kūdikis. Kadangi ji funkcionavo Prūsų Lietuvoje, tai negalėjo sutelkti savyje visų jėgų, kurios pajėgtų toje veikloje dalyvauti. „Birutė“ turėjo dvejopus tikslus; visų pirma, bendratautinius, kurių esmė buvo lietuviškos kultūros elementų, lietuviškų tradicijų, praeities bei šiuolaikinės kūrybos išryškinimas, o antroji užduotis – lokalinė, kurios esmė buvo prūsiškųjų žemių lietuvių bendrumo su visos Lietuvos tautiniu atgimimu paieškos.

Draugija „Birutė“ susikūrė Tilžėje; ji kas mėnesį rengia susirinkimus, į kuriuos stengiasi sukviesti kuo daugiau svečių. „Birutės“ susirinkimuose skamba lietuviška poezija ir dainos, kartais skaitomi straipsniai iš laikraščių, padavimai, užrašyti iš valstiečių lūpų, istorinės legendos, susijusios su vietovėmis, vardais ar faktais, paskaitos, moksliniai darbai, vyksta diskusijos apie lietuvių kalbą, etimologiją, istorinę tautos praeitį, kultūrą, mitus, tikėjimus ir įvairius paminklus, vyksta ginčai apie laipsniško kalbos ir tautiškumo sunykimo priežastis, jų ištakas, apie galimybes tam priešintis ir apie tautinės propagandos priemones – žodžiu, Draugija vykdo esmines „Lietuvos mylėtojų“ funkcijas kultūrinio atgimimo sferoje; be to, „Birutė“ kaupia biblioteką ir leidžia knygeles.

Prūsų Lietuvoje jau egzistavo draugija, kurios veikla tam tikra dalimi buvo gimininga „Birutės“ veiklai. Tai buvo grynai mokslinė draugija – „Littauische literarische Gesellschaft“ (įkurta 1879 m.). Tačiau jos tikslai buvo išimtinai moksliniai, ir ji pati išreiškė vokiečių etnografijos mokslo susidomėjimą lietuvių kultūra, kurią studijavo norėdama išsaugoti ją bendrojo pažinimo tikslais Prūsų Lietuvai sparčiai nutautėjam. „L. I. G.“ draugija buvo remiama Prūsų valdžios ir gaudavo subsidijų savo mokslinėms užduotims įgyvendinti. „Birutė“, kaip sakiau, taip pat turėjo pažintinių tikslų lietuvių kultūros sferoje, išskyrus politikos bei tikėjimo sferas, tačiau tarp tų dviejų draugijų buvo tas esminis skirtumas: „L. I. G.“ buvo labiau mokslinė nei „Birutė“, o pastaroji ėmė viršų savąja lietuviškos propagandos tendencija. „Birutė“ vykdė pažintinę funkciją iš tautinio atgimimo pozicijų, nes tautinį atgimimą sau kėlė kaip aukščiausią uždavinį. Tad „Birutė“ dirbo lietuvių kultūros labui ne dėl jos išsaugojimo mokslui, bet svarbiausia tam, kad ji būtų gyvybinga ir galėtų vystytis, tuo tarpu „L. I. G.“ operavo beveik išimtinai moksliniu skalpeliu tariamojo *moriturus*⁵ palaikus. Mokslinė Literatūrinės draugijos darbų vertė buvo didesnė, bet užtat „Birutės“ darbas turėjo lietuviams didesnės gyvybinės ir visuomeninės vertės, nes įsipynė į jų tautinį atgimimą ir sujungė praeitį su ateitimi. Neabejotinai ir Literatūrinė draugija turėjo didelės teigiamos reikšmės lietuviams tiek grynai moksline prasme, tiek ir dėl pačios tyrimo medžiagos bei šaltinių svarbos jų tautinei savižinai.

Tuo pat metu Didžiojoje Lietuvoje, kurios kūdikis *Aušra* iš tikrųjų ir buvo, „Lietuvos mylėtojų“ judėjimą sudarančioji inteligentija neturėjo jokių organizuotos veiklos galimybių. Kultūrinių draugijų, tokių kaip „Birutė“, kūrimas Didžioje Lietuvoje, kur dirva joms buvo palanki ir kurios būtų sustiprinę inteligentų judėjimą, buvo uždraustas. Vienintelė kultūrinė lietuvių draugija rusų valstybėje buvo draugija Rygoje, taip pat pavadinta *Aušros* vardu, įkurta 1881 m. Tačiau visų pirma toji draugija buvo už krašto ribų; ta aplinkybė silpnino draugijos veikimą, bet vis tik ji nešė naudą Lietuvai jau vien dėl to, kad Rygoje buvo gausi lietuvių kolonija, kurios dėka kultūrinės draugijos darbas galėjo turėti poveikį ir kraštui. Kita priežastis, silpninanti rygietiškos *Aušros* reikšmę tautiniam lietuvių atgimimui, o netrukus galutinai tą reikšmę atėmusi, buvo lenkiškų arba sulenkėjusių elementų persvara draugijoje. Rygietiškoji *Aušra* pirmiausia susikūrė kaip lietuvių dainų draugija, tačiau atliko platesnes funkcijas, turėjo biblioteką, kartais organizuodavo paskaitas iš lietuviškos raštijos srities (kai kurių paskaitų apžvalgos ir jų turinys

---

⁵ Mirusiojo (lot). – Ž. N.

buvo spausdinami *Aušros* laikraštyje, pavyzdžiui, paskaita apie Donelaitį ar paskaita tema „Dainos ir jų literatūra“), rengdavo literatūrinius vakarus, kuriuose buvo skaitomos ištraukos iš lietuviškų kūrinių, rengė net lietuviškus mėgėjiškus vaidinimus. Tačiau toje draugijoje niekada nebuvo pakankamai aiškiai pabrėžta lietuviška individualybė, gausu buvo sulenkėjusių arba tiesiog save lenkais laikančių asmenų. Vėliau lenkiškųjų elementų draugijoje vis gausėjo, jie nustelbė lietuvius ir pagaliau suteikė rygietiškejai *Aušrai* lenkiškos draugijos pobūdį, – jos tik pavadinimas skambėjo lietuviškai.

Tomis sąlygomis, kuriomis reiškėsi visuomeninis ir kultūrinis lietuvių gyvenimas, žodžiu, jų tautinė būtis Rusijos okupacijos sąlygomis, apie jokią legalų bendrą kultūrinį darbą negalėjo būti ir kalbos. Spaudos draudimas, prievartinė kultūrinė rusifikacija, pagaliau politinė ekonominių bei visuomeninių poreikių visumos globa, tautos suvystymas į kūdikiškus vystyklius, atmetė legalią bet kokios veiklos galimybę.

Vis dėlto lietuvių inteligentijos darbo židinyje buvo *Aušra*. Jų darbas buvo apsinkintas, nelegalus, susijęs su daugybe kliūčių. Nepaisant to, *Aušros* santykiai su krašto inteligentija buvo labai gyvi ir pastovūs. Inteligentija teikė *Aušrai* straipsnius ir naujienas iš krašto, ji, atgabenusi laikraštį iš Prūsijos, platino jį liaudžiai, o svarbiausia – generavo tautinio atgimimo idėjas ir skleidė bei populiarino jas savo aplinkoje. Iki tol buvę palaidi ir išsibarstę troškimai, nuotaikos ir pastangos *Aušros* veikiami koordinavosi, o atgimimo srovės kristalizavosi aiškiomis koncepcijomis, suteikdamos atramos tašką tolesniam šios krypties formavimuisi. Tuo atžvilgiu *Aušros*, kaip bendro ir koordinuoto darbo židinio, reikšmė buvo milžiniška. Didžiosios Lietuvos inteligentija, besigrupuodami aplink *Aušrą* ir sudaranti „Lietuvos mylėtojų“ judėjimą, buvo kilusi arba betarpiškai iš liaudies, arba iš jai artimų sferų ir, gyvendama krašte, nenutrūkstamai bendravo su liaudimi, per tai darydama savo artimiausiai aplinkai poveikį, padėdama išsikristalizuoti joje bendros tautinės minties pažangai, ir kartu sėmėsi iš jos kūrybinių pradų: kartu per šį bendravimą ji pateikdavo savo darbą kritiniam didelio gyvenimiško patikrinimo egzaminui – tas egzaminas buvo lietuvių liaudies poreikiai bei jos kultūrinis pagrindas.

Intensyviausia *Aušros* įtaka buvo Užnemunėje (Suvalkų žemėse). Toje srityje tuomet buvo daugeliu atžvilgių geriausios sąlygos atgimimo srovėms plėtotis. Visų pirma tai buvo labiausiai pasiturinti krašto dalis su besiformuojančiu vidutinių žemės savininkų sluoksniu. Taip pat ir bendros politinės šios srities, įeinančios į Lenkijos Karalystės sudėtį, sąlygos buvo pakenčiamesnės negu sąlygos nelaimingajame „šiaurės–vakarų krašte“, kur muravjoviška valdžios sistema reiškėsi visomis išgalėmis ir visu šaunumu. Užnemunėje buvo leista pirkti ir parduoti žemę, buvo geresnė valsčiaus organizacija, šiek tiek mažesnė kalbinė ir tautinė priespauda švietimo sistemoje, pagaliau didesnė galimybė profesinei inteligentijai gauti tarnybą. Šios aplinkybės lengvino inteligentijos susibūrimą ir veiklą bei subrandino gyventojų visuomeninius ir kultūrinius poreikius, vadinas, ir atgimimo sąjūdį. Be to, sienos su Prūsija artumas ir glaudesnis bendravimas su šiuo kraštu lengvino Užnemunės suartėjimą su pagrindiniu atgimimo akcijos židiniu, besitelkiančiu Prūsijos teritorijoje.

Milžiniška buvo *Aušros* įtaka lietuvių jaunimui. Toji įtaka ypač pasireiškė ten, kur buvo gausni jaunimo susibūrimai. Atgimimo idėjos gyvybingiausiai plėtojosi tarp Marijampolės gimnazijos jaunimo. Čia iš tikrųjų buvo toks momentas, kai mokyklos valdžia bandė taikyti *divide et impera* taisyklę, ne tik nekreipdama dėmesio į lietuvių moksleivijos augančios tautinės savimonės apraiškas, bet tam tikra prasme netiesiogiai jas remdama, būdama įsitikinusi, jog iš čia negresia joks pavojus rusų tautinei ir valstybinei idėjai, nes lietuviai yra per daug silpni savarankiškam kultūriniam gyvenimui ir patys įpuls į godžius ir rajus rusų nasrus. Vienas aktyviausių tokios politikos šalininkų buvo tuometinis gimnazijos inspektorius, didžiausio laipsnio menkysta, ekskatalikas ir ekslietuvis, karjeristas, demoralizuojamosios rusų pakraščiu politikos produktas (lietuviška jo pavardė – Botyrius). Direktorius Solovievičius, rusas, kurį laiką taip pat rėmė inspektoriaus taktiką. Tačiau palankumas, kurį mokyklos valdžia rodė tautiniam lietuvių moksleivijos sąjūdžiui, buvo gana originalus, būtent: jie norėjo įskiepyti lietuviams keistą lietuviškojo patriotizmo valstybiškai rusišką rūšį. Vis dėlto lietuviai moksleiviai nerodė didelio

entuziazmo tokio patriotizmo pavyzdžiams, kuriuos demonstravo ir pats p. Botyrius, o ugdėsi tautiškumo suvokimą *Aušros* pavyzdžiu, t. y. savarankiškos lietuvių kultūrinės evoliucijos linkme. Mokyklos valdžios politika patyrė fiasko; ir jos veiklos vaisius buvo jaunimo atgimimo judėjimo stiprėjimas ne jos norima kryptimi. Tas judėjimas apibrėžiamas tais pačiais veiksniais, kuriais apibrėžiamas ir *Aušros* atsiradimas bei visos kitos prasidedančio tautinio atgimimo apraiškos. Tai buvo viena iš apraiškų, rodančių bendrą lietuvių subrendimą šiuolaikinei tautinei formacijai. Tokias apraiškas traktuoti kaip kažkokį pašalinės politikos rezultatą yra arba didžiai naivu, arba tiesiog apgavikiška, o galutiniai rezultatai taip pat visiškai neatitiko tokios politikos planų. Rusija kaip visada ir visur, taip ir šiuo atveju buvo pasiruošusi lietuvių atžvilgiu taikyti principą *divide et impera* tik jų valstybinių rusiškų tendencijų palaikymo rémuose, t. y. einant keliu, kurį nužymėjo bendra Rusijos politika Lietuvoje. Tos politikos esmė, kaip matėme, buvo rusiškos įtakos skiepijimas į lietuvių kultūrinę kūrybą; kiek lietuviai buvo pasirengę eiti tuo keliu ir priimti primestas sąlygas kaip *sine qua non*⁶, tiek Rusija buvo pasirengusi noriai juos paremti pagal principą *divide et impera*. Šiuo atveju to principo taikymas tautinio judėjimo srovei Marijampolės gimnazijoje rėmėsi klaidinga prielaida, jog mokiniai sutiks su rusiškomis atgimimo vystymosi sąlygomis. Tokie lūkesčiai nepasiteisino, ir netrukus prasidėjo represijos. Tačiau mokyklos valdžios laikinos iliuzijos mokiniams suteikė kiek didesnių tautinės propagandos galimybių gimnazijoje ir savo aplinkoje; kalbinė spauda taip pat laikinai buvo silpnesnė. Taigi Marijampolės gimnazija *Aušros* epochoje tampa tikru jaunimo tautinio judėjimo idėjų šiltnamiu; čia jos plačiai keroja ir žydi kaip kokioje egzotiškoje saloje, apsuptoje niūrios spaudos. Lietuvių kalba, rašyba ir literatūra tampa pamėgtais tiek bendro, tiek asmeninio studijavimo objektais; mokiniai pradeda ir patys bandyti savo kūrybines jėgas, pradeda kelti rašybos tobulinimo ir barbarizmų bei svetimybų išnaikinimo iš kalbos sumanymus, kuriuos uoliai savo aplinkoje stengiasi įgyvendinti. Jaunimas karštai palaiko *Aušrą*, įdėmiai įsiklauso į atgimimo idėjų pulsą; toje aplinkoje *Aušra* pasėja tradicijos grūdą, kuris sudygs, susiedamas *Aušrą* su vėlesniu ateinančios kartos tautiniu darbu. *Aušra* tam jaunimui yra darbo akstinas, joje jis ieško žodžių, kurie išsakytų jo ilgesį, jo tikėjimą ir kūrybingumo troškimą. Greitai užsimezga ir pagyvėja betarpiški ryšiai tarp marijampolietiško jaunimo ir atgimimo veikėjų, besigrupuojančių aplink *Aušrą*, tokiu būdu „Lietuvos mylėtojų“ idealai pradeda betarpiškai skverbtis į jaunimo protus ir turi įtakos jų tautinės koncepcijos susiformavimui. Taigi „Lietuvos mylėtojų“ idėjos, susikristalizavusios *Aušroje*, nenueis nuo scenos nutraukus *Aušros* spausdinimą, o iškils kaip sudedamoji dalis vėlesnėse dar brandesnio atgimimo sąjūdžio srovėse.

Kai kurie gabesni ir aktyvesni Marijampolės gimnazijos mokiniai pradeda pamažu ir patys bendradarbiauti *Aušroje*. Vienas jų – Mačys-Kėkštas – yra ypač simpatiška asmenybė tarp lietuvių veikėjų. Vėliau jis buvo *Varpo* bendradarbis, dar vėliau – amerikietiškosios *Vienybės Lietuvininkų* redaktorius – asmenybė labai nuoširdi ir švari, prieš laiką, deja, gyvenimo palaužta (mirė 1902 m.). Marijampolės gimnazijos mokiniai tuo metu išleidžia ir savo ranka rašytą laikraštuką, pavadintą *Priešaušris*, kurio 1884 m. išėjo 12 numerių.

Tie patys veiksniai, kurie žadino jaunimo ir inteligentijos atgimimo sąjūdį, taip pat turėjo pasireikšti ir tarp lietuviško klero*, kilusio daugiausia iš liaudies. Juk jau sutikome gana daug kunigų, dalyvavusių atgimimo priešaušrio lietuvių kūrybinėje veikloje tačiau tai buvo tik atskiros asmenybės; lietuviškojo klero dauguma, net iš liaudies kilę kunigai buvo pasidavę polonizacijai. Santykinai mažiausiai sulenkėję buvo žemaičių diecezijos, apimančios Kauno guberniją, dvasininkai. Žemaičių dvasininkija ir vyskupai turi daug nuopelnų tiek krikščionysė stiprinimo Lietuvoje, tiek ir bendro kultūrinio darbo tarp liaudies srityse. Tos diecezijos bažnyčiose laikomose papildomose pamaldose buvo vartojama ir lietuvių kalba. Blogiau buvo Seinų diecezijoje, kur tam tikrą laiką, prie vyskupo Straševskio, lietuvių kalba buvo visiškai

⁶ Būtina sąlyga, be kurios neįmanoma ką nors pradėti (lot). – Ž. N.

* Kleras – dvasininkija. (Red.)

išguita iš bažnyčios ir pakeista lenkų kalba. Toje diecezijoje, apimančioje be lietuviškosios Užnemunės srities dar ir lenkiškuosius Suvalkų ir Lomžos gubernijų pietinius pavietus, buvo ignoruojamas lietuvių kunigų skyrimas į lietuviškąsias, o lenkų – į lenkiškąsias parapijas; lietuviai kunigai dažnai gaudavo parapijas kur nors Lomžos gubernijoje, o į Lietuvą skirdavo mozūrus. Tačiau blogiausia situacija šia prasme buvo Vilniaus diecezijoje. Vakarinėje Vilniaus gubernijos dalyje, kur gyventojų dauguma yra lietuviai, bažnyčioje buvo ignoruojama jų gimtoji kalba. Ir Trakų pavieto, beveik išimtinai lietuviško, išskyrus keletą tautiškai mišrių valsčių ties Vilniaus pavieto riba, gyventojai buvo labai nuskriausti savo religinių poreikių patenkinimo prasme; todėl ten galėjo būti tokių įvykių, kaip kad *Aušroje* aprašytas atsitikimas, kai kaimiečiai „katalikai“, oficialiai ne politeistai ar pagonys, į klausimą, kiek yra dievų, atsakydavo, jog dvylika ar kartais net daugiau. 1883 m., jau pasirodžius *Aušrai*, kur ne kur Vilniaus diecezijos lietuviškų parapijų valstiečiai rašo vyskupui Hrynieveckui prašymus leisti sakyti bažnyčioje pamokslus lietuviškai (pvz., Žaslių, Žiežmarių parapijose Trakų paviete, – *Aušra*, Nr. 5, 1883 m., p. 148). Vis dėlto ir Vilniaus diecezijoje jau ir tuomet matome kunigų, kurie karštai myli Lietuvą bei jos tautą ir aktyviai dirba kultūrinėje ir tautinėje sferoje, nepaisydami gausių trukdymų ir persekiojimų; paminėsiu čia kelis iš jų – kun. Silvestras Gimžauskas, tylus ir atkaklus darbuotojas, lietuviškos poezijos ir tuomet gerai žinomos istorinės poemos, pasirašytos pseudonimu Lietuvos bičiulis, autorius; kun. Aleksandras Burba, kuris vėliau emigruos į Ameriką ir suvaidins ten žymų vaidmenį gausioje Amerikos lietuvių kolonijoje.

Apskritai ir tarp jauniausio lietuviškojo klero, ir dvasinėse seminarijose tuo metu dygsta tautinio judėjimo daigai. Tai yra to paties tautinio judėjimo, kuris tuo laikotarpiu plinta po visą kraštą, apraiškos. Taip jau 1884 m. *Aušroje* (p. 97) surandame žinutę apie tai, kad Peterburgo dvasinėje akademijoje tarp lietuvių klierikų jau aiškiau linkstama į tautinį judėjimą ir kad klierikai pasiskirstė į lietuvius ir lenkus; lietuvių tuo tarpu mažai, kolegos juos truputį niekina ir šaiposi iš jų, bet jau greitai turės su jais skaitytis.

Tačiau apskritai *Aušra* buvo labai blogai sutikta dvasininkų, net ir Žemaičių diecezijoje. Vėliau ji tautinio klero bus reabilituota, tuomet, kai taps jau praeities reiškiniu, tautinio atgimimo simboliu, kokia ji yra lietuviams šiandien – apsupta visuotinės pagarbos. O tuo metu, kai pasirodė, buvo polonizuoto klero daugumos traktuojama priešiška. Kleras apšaukė ją antiklerikaline*, vos ne bedieviška ir ėmėsi prieš ją kovoti. Iš esmės *Aušra* nebuvo nei antiklerikalinis, nei tuo labiau antireliginis laikraštis. Atvirkščiai, ji ne tik vengė gvildinti grynai religines temas ir erzinti religinius liaudies jausmus, bet stengėsi netgi specialiai parodyti savo pagarbą klerui, jei jis panorės vykdyti ir tautines funkcijas šalia religinių. Šia prasme *Aušra* laužė taisyklę dėl klero nesikišimo į visuomenės ir bendratautinius reikalus ir kvietė jį aktyviai veiklai – žinoma, neatsižadant savų idealų. Kaip pasaulietinis laikraštis, *Aušra* natūraliai nesvarstė einamųjų problemų iš bažnytinio požiūrio taško; tačiau iš čia iki antiklerikalizmo dar labai tolimas kelias. *Aušros* išpuoliai prieš dvasininkiją turėjo tikslą apkaltinti atskirus kunigus rūpesčio lietuvių kultūriniais ir tautiškais reikalais stoka ir polinkiu į polonizaciją, ignoruojant lietuvių kalbą religinėje sferoje. Tai buvo visiškai logiška ir derinosi su pozicija, traktuojančia kunigus kaip visuomeninius funkcionierius. Be to, *Aušra* kovojo prieš lietuvių kalbos niekinimą Vilniaus diecezijoje. Tačiau davatkiškumo ir ultraklerikalizmo dvasia tuo metu buvo apėmusi visą Lietuvos dvasininkiją, nepratusią prie kritikos iš visuomenės pusės. Priespauda, kurią bažnyčia kentė iš valdžios pusės, kuri varžė klerą bei visą religinį krašto gyvenimą, atrodė, turėjo dar labiau užtikrinti dvasininkijai, kad ją aplenks bet kokia kritika, einanti iš visuomenės. Atskirų dvasininkų veiksmų kritika klerui atrodė amorali ir žeminanti jo autoritetą; jei tai buvo kai kurių kunigų apostatų antireliginių veiksmų arba jų pasidavimo valdžiai kritika – kleras su tokia kritika sutikdavo, tačiau kritika iš pilietinių pozicijų jam atrodė neleistina. Žymi net lietuviškojo klero dalis skelbė žygį prieš *Aušrą* ir kovojo prieš ją kartais labai aistringai ir energingai – draudė parapijiečiams ją skaityti, atimdavo ir naikino atskirus surastus laikraščio numerius ir pan., kaip

---

* Antiklerikalinis – nukreiptas prieš Bažnyčią, dvasininkiją. (Red.)

apie tai užsimenama *Aušros* korespondencijose. Didžioji tuometinio klero dalis dar buvo svetima atgimimo judėjimui, kuris stiprėjo ir augo jaunesniosios kartos gretose. *Aušra* net ir redaktoriaujant Šliūpai, didžiausiam lietuvių antiklerikalui, nebuvo antiklerikalinis laikraštis griežta to žodžio prasme.

Be to, *Aušroje* klerui turėjo nepatikti ir tai, kad čia daug dėmesio buvo skiriama praeičiai, taip pat turėjo nepatikti ir gili, beveik religinė pagarba, kurią ji tai praeičiai puoselėjo ir stengėsi platinti.

Keletą kartų minėjau inteligentišką *Aušros* pobūdį. Jos poveikį liaudžiai perdavė inteligentija, kuri savo betarpiškoje aplinkoje bendravimo keliu platino bendrų pastangų rezultatus, išreikštus *Aušroje*. Vis dėlto tiesioginė *Aušros* poveikio liaudžiai forma buvo jos kasmet leidžiami kalendoriai. Populiarus ir įvairus jų turinys, „Lietuvos mylėtojų“ sąjūdžio dvasia lengvino pagrindinių postulatų skverbimąsi į platesnes liaudies mases.

Aušra rekomendavo, kaip jau minėjau, liaudies peticijų dėl spaudos grąžinimo akciją. Iš tikrųjų *Aušros* laikotarpiu tokios valstiečių peticijos keletą kartų buvo rašomos įvairiose Didžiosios Lietuvos vietovėse, net ir Vilniaus gubernijoje, kuri, kaip labiausiai pasidavusi nutautinimui, dar nebuvo pribrendusi tautiniam atgimimui ir tik gerokai vėliau pradėjo prie jo pritapti. *Aušra* pažymi tokias peticijas iš Kauno gubernijos, Panevėžio pavieta, iš Švenčionių ir net Ašmenos pavieta – Vilniaus gubernijoje (*Aušra*, Nr. 3, 1883 m., p. 81–82, Nr. 4, 1884 m., skyrelyje „Iš Lietuvos“).

Leidybinis darbas *Aušros* laikais labai pagyvėjo. Be Prūsų Lietuvos, jis ėmė duoti vaisių ir tolimoje Amerikoje, kurioje lietuvių kolonija nuolat augo⁷.

Aušra ėjo kas mėnesį nuo 1883 m. iki 1886 m. Pirmasis jos atsakingasis redaktorius ir administracijos vadovas buvo Prūsijos lietuvis Mikšas; jam priklausė rūpintis techniniais dalykais bei laikraščio propaganda. Išleidus keturis pirmuosius numerius Mikšas dėl tam tikrų aplinkybių buvo priverstas išvykti, jo išvykimas buvo staigus ir netikėtas, laikraštis liko be jokio vadovo. Išvažiuodamas Mikšas paliko visus rankraščius, popierius ir *Aušros* komplektus pas Jankų. Medžiagos leidybai buvo net per daug, tačiau trūko žmogaus jai tvarkyti. Jankus buvo Prūsų Lietuvos valstietis, išsilavinimo neturėjo, tačiau buvo apsukrus, veiklus ir apdairus. Dr. Basanavičius, informuotas apie Mikšo išvykimą, pareikalavo atsiųsti jam į Prahą rankraščius ir korektūras 5 numeriui ir iš Prahos ėmėsi rengti būsimą laikraščio numerį. Kartu Jankus savo iniciatyva laišku kreipėsi į laikinai Ženevoje gyvenantį emigrantą iš Didžiosios Lietuvos Šliūpą, angažuodamas jį į laikraščio administracijos ir techninio vadovo pareigas. Gavęs tą laišką Šliūpas susisieki su dr. Basanavičiumi, atvažiavo ir ėmėsi vadovauti redakcijai. Leidyklą perkėlė iš Ragainės į Tilžę. Šliūpas redagavo *Aušrą* iki 1884 m. Nr. 6, kada Prūsų valdžia liepė jam, kaip svetimos šalies piliečiui, nešdintis iš krašto. Nesėkmės *Aušros* vadovybėje, kaip matome, nesibaigė. Po Šliūpo išvykimo redakcijai vėl ėmė vadovauti Mikšas, kuris jau buvo grįžęs į Prūsų Lietuvą; kaip atsakingasis *Aušros* redaktorius, pasirašydavo Jankus. 1885 m. Mikšas įsteigė Tilžėje savo spaustuvę, į kurią perkėlė ir *Aušros* leidyklą. Mikšui vis dėlto sumanymas nepasisekė, ir 1886 m. jis visiškai bankrutavo, o spaustuvė buvo parduota iš varžytinių. Mikšo spaustuvės krachas buvo kartu ir *Aušros* nuopuolis. 1886 m. išėjo tik 6 *Aušros* numeriai, kurių du paskutiniai iš tikrųjų buvo redaguoti Andziulaičio, emigranto iš Didžiosios Lietuvos.

Rašybos ir literatūrinės kalbos norminimas buvo nuolatinis *Aušros* rūpestis. Reikėjo skaitytis su dialektų skirtumais (žemaičiai, aukštaičiai, Prūsų lietuviai), su gausiomis svetimybėmis – polonizmais ir iš dalies germanizmais, su atskirais lokaliniais skirtingumais, kuriuos nurodžiau pirmoje šios studijos dalyje, pagaliau, su tam tikrais faktiniais lietuvių kalbos reikalavimais, kurie neturėjo tikslaus atitikmens lotyniškoje abėcėlėje (pavyzdžiui, pratęstas ir kiek suminkštintas „e“, dabar lietuvių rašyboje žymimas

---

⁷ 1885 m. periodinių leidinių (žurnalų) lietuvių kalba buvo jau 12. Prūsų Lietuvoje ėjo: Tilžėje 3 laikraščiai (*Aušra* ir du lietuviškai prūsiški, iš kurių vienas, *Nemuno Sargas*, buvo tautinės krypties), Klaipėdoje 3 laikraščiai, Priekulėje 2 ir Karaliaučiuje 2; Amerikoje ėjo radikalusis Šliūpo organas *Lietuviškas Balsas* bei nuosaiki ir taikinga *Unija*. Kalendorių Prūsų Lietuvoje buvo išleidžiama 7, įskaitant *Aušros* kalendorių.

raide „ė“, taip pat „u“, tariamas tam tikrais atvejais šiek tiek pro nosį, išreikštas raide „ų“, pagaliau „i“, taip pat tariamas lengvu nosiniu garsu, išreikštas raide „j“). Lietuvių kalba, ilgus amžius nevertota literatūriškai ta prasme, kuria buvo vartojamos daugelio kultūringų tautų kalbos, dabar negalėjo būti išreiškiamą tokiu primityviu būdu, kaip iki šiol. Atgimimo priešaušrio lietuvių raštijos kalba ir rašyba buvo nepatenkinama; žmonės, gaunantys išsilavinimą daugiausia lenkų kalbos ir rašybos forma, dažnai nekritiškai ir mechaniškai taikė lietuvių kalbai svetimą rašybą, tiksliai neišreiškiančią visų jos ypatumų. Be to, vartodavo atskirus žodžius taip, kaip jie skambėjo vietinė tarme, ir tokiu būdu lengvai įvesdavo į raštiją įvairių smulkių tarmybių arba svetimybių. O per ilgus lietuvių kalbos lokalizavimosi baudžiavinio valstiečio aplinkoje amžius įvairios vietinės ypatybės tapo labai skirtingos. Taigi akivaizdu, jog prasidėjęs tautinis atgimimas negalėjo nekritiškai žiūrėti į kalbą ir rašybą. Visų pirma, jau pats tautinis judėjimo pobūdis literatūros darbuotojus vertė užsiimti kalba, kaip vienu iš charakteringiausių tautinės kultūros elementų. Antra vertus, praktinės priežastys reikalavo kalbos tikslumo, kaip esminio minčių apykaitos įrankio. Negalima buvo į literatūrą įvesti kokių nors tarmybių, suprantamų tik mažai krašto daliai. Tokiu būdu būtų reikėję įteisinti daug vietinių žodžių, polonizmų, germanizmų ir kitų iškraipymų tam pačiam daiktui apibrėžti. Akivaizdu, kad reikėjo nustatyti kalbos vienalytiškumą, reikėjo parinkti žodžius, labiausiai paplitusius ir gryniausius. Etimologija ir seniausi žodžiai ne kartą padėjo rasti išeitį iš sunkios padėties; dažnai tam tikroje vietovėje, kurioje kokiam nors daiktui apibūdinti vartotas koks nors grynas lokalizmas, kartu dar buvo išlikęs ir senas lietuviškas tą patį reiškiantis žodis, kiek rečiau vartojamas, bet dar neužmirštas ir išgirstamas dainoje ar nekasdieniškoje kalboje; taigi grynai praktiniais sumetimais, be tautinės kultūros keliamų reikalavimų, neišvengiamai buvo būtina sunorminti literatūrinę kalbą, pasiremiant etimologija bei senos kilmės žodžiais ir išvalant iš jos svetimybes; visuotinai priimtinesnis buvo senas žodis nei koks keistas lokalizmas.

Su literatūrinės kalbos ir rašybos norminimo klausimu dar susidursime, kai kalbėsime apie atgimimo pažangą ir apie pomėgio skaityti plitimą liaudyje. Čia tik nurodau, kad kalbos ir rašybos problemos, kurios buvo nepaprastai aktualios viso atgimimo proceso laikotarpiu ir kurios iškėlė tokius lietuvių mokslininkus, kaip prof. kun. Jaunius ir p. Jablonskis, o vėliau ir jaunas p. Būga, jau *Aušroje* buvo nuolatinio rūpesčio objektu. Rašyba *Aušroje* dar nebuvo nusistovėjusi ir keitėsi beveik kiekviename numeryje tobulinama ir nuolat taisoma.

[...]

Antrasis laikotarpis 1887–1895 m.

a) krizė nustojus leisti *Aušrą*, *Varpo* ir *Apžvalgos* genezė

Pirmieji metai po *Aušros* leidimo sustabdymo yra bespalviai ir sunkūs. „Lietuvos mylėtojų“ ratas, susikristalizavęs *Aušroje*, evoliucionavo į dvi atgimimo sroves, kurios nuo to laiko bus nuolatinėje nesantaikoje; būtent – pagoniškosios praeities, kurioje kadaise spalvingiausiai pasireiškė lietuviška kultūra, apoteozė* atgrasė nuo *Aušros* ir apskritai nuo pasaulietinės inteligentijos tuomet įtakingą Lietuvoje katalikų dvasininkiją. Atgimimo sąjūdis, kuris tuo metu vis galingiau ima reikštis ir pulsuoti, pasireiškia taip pat ir dvasininkijoje, kaip matėme jau ir atgimimo priešaušrio lietuvių kūryboje. Tačiau kleras**, priešingas kryptis, kuria ėmė plėtotis „Lietuvos mylėtojų“ akcija, atsisako paremti veiklą, kuria siekiama tęsti *Aušros* tradiciją. Beje, tai tik vienas iš daugelio dyglių tolesniame lietuvių atgimimo kelyje po *Aušros* netekimo. Dyglis, tiesą sakant, labai didelis, nes sąlygojantis priešpriešą bet kokiam tolesnei

---

* Apoteozė – išaukštinimas. (Red.)

** Kleras – dvasininkija. (Red.)

akcijai, išplaukiančiai iš *Aušros* nubrėžtų nuostatų – be to, priešpriešą, kylančią ne iš išorės, bet iš pačių atgimimo sąjūdžio įsčių ir plaukiančią iš elementų, turinčių savo rankose stiprią ir nusistovėjusią įtaką, pusės – vis dėlto tai ne vienintelis ir ne pats didžiausias dyglys. Kitas neigiamas reiškinys, kuris sukėlė krizę tolesniame atgimimo procese, buvo natūrali depresija nustojus eiti *Aušrai*. Matėme, su koku beatodairišku entuziazmu, su koku plačiu ir karštu, beveik religiniu tikėjimu stojo į darbą pirmosios atgimimo veikėjų grupės, nepaprastai taikliai pavadintos „Lietuvos mylėtojų“ vardu. Visiškoje tautos nelaisvėje glūdėjusių milžiniškų kliūčių akivaizdoje tų pirmųjų galingų pastangų vaisiai negalėjo būti tuo pat metu matomi, kadangi tai buvo dar tik grūdas, mestas į jau derlingą, bet priespaudos ir nelaisvės piktžolių labai nuniokotą dirvą. Grūdas turėjo pirma pereiti sudygimo ir augimo stadiją, kol sugebės duoti puikų vaisių, atitinkantį sėjėjo tikslus. Vėlesni pasekėjai nenustojo prižiūrėję užsėtą dirvą, nuolat rove piktžoles bei pakartotinai užveisdavo nualintas vietas. Vis dėlto iškart po galingų plačių *Aušros* darbuotojų veiksmų rezultatai, atrodė, neatitiko į juos įdėtų pastangų. *Aušra*, kuri reikšmingai ir garbingai bei stipriai juodu ant balto parodė nenutrūkstamą tautos būtį, nebuvo ir dėl daugelio priežasčių negalėjo būti tuo pat metu glaudžiai susijusi su kasdienių smulkių liaudies poreikių visuma. Neabejotinai funkcija, kurią atliko *Aušra*, buvo neišvengiama atgimstančios tautos emanacija^{***}. Taip pat jau nurodžiau, jog *Aušra* visiškai suvokė būtinybę tautinio atgimimo procesą susieti su liaudies poreikių evoliucija ir kad šia prasme iš dalies apibrėžė tolesnių atgimimo pastangų programą. Vis dėlto pati nesugebėjo šios užduoties įvykdyti; tik davė išeities tašką savo pasekėjams. Kalbėdama subrendusios tautos, turinčios galias kultūrinės praeities tradicijas, vardu, *Aušra* visiškai pasiekė inteligentijos mąstymo bei kultūros lygį. *Aušros* sustabdymas ir staigus „Lietuvos mylėtojų“ pagrindinės veiklos krypties nutraukimas iki galo atskleidė, kokie gilūs tie esminiai uždaviniai, kurie apima tautos atgimimo sferą ir kurie buvo apibrėžti dar tik jų pradinėje stadijoje. Iš tikrųjų *Aušra* drąsiai ir sąžiningai iškėlė turbūt visus klausimus, susijusius su tautiniu atgimimu, ir nustatė išeities taškus jų esminiam sprendimui, tačiau reikėjo dar atlikti tą kasdienį nepertraukiamą darbą, kuris tik ir tegali atvesti į tikslą. Tuose išskeltuose uždaviniuose ir glūdėjo krizės, kuri prasidėjo sustojus *Aušrai*, ištakos. Šventa entuziastinga preliudija buvo nutraukta, o į dienotvarkę iškilo tvirtos ir darbščios akcijos poreikis. Entuziastingi ir plačių užmojų pirmojo etapo darbininkai tuo tarpu pasijuto išmušti iš pusiausvyros. Neabejotinai *Aušros* entuziazmas ir karštas jos tikėjimas taip pat turėjo gilią prasmę, bet jų pobūdis buvo kitoks, negu dabar reikėjo. Iš čia ir plaukė dezorientacija ir tam tikra depresija, kurios pasireiškė po pirmųjų didelių kūrybingumo pastangų ir kuriam laikui užgožė akcijos augimą.

Prieš apibūdinamas detaliau tą krizinį laikotarpį bei krizės įveikimo pradžią, kas pasireiškė *Varpo* ir *Ūkininko* bei *Apžvalgos* genezėje, nurodysiu pirmuosius betarpiškus veiksmus po *Aušros* sustabdymo. Prūsų Lietuvoje ir toliau buvo leidžiami įvairūs laikraščiai lietuvių kalba, bet, kaip jau minėjau, jie nebuvo tautos atgimimo sąjūdžio išraiška, jie aptarnavo tik lokalius prūsų gyventojų, kalbančių lietuviškai, poreikius, turėjo vienokius ar kitokius spekuliatyvinius tikslus ir neturėjo nieko bendra su tautine lietuvių evoliucija. Lietuviškai prūsiški leidiniai nestojo prieš germanizacijos procesą, kuris ten plėtėsi, neišėjo iš valstybinės prūsiškos rutinos rėmų. Jie neturėjo Didžiajai Lietuvai jokios reikšmės ir buvo jai visiškai svetimi. Tolimoje Amerikoje tuo metu ėjo *Lietuviškasis Balsas*, radikaliai tautinės krypties laikraštis, tačiau jis buvo greičiau evoliucijos, vykstančios Amerikos lietuvių kolonijoje, išraiška ir nebuvo priderintas prie liaudies poreikių bei kultūrinio Lietuvos vystymosi tęstinumo. Tiesa, *Lietuviškasis Balsas* iš tikrųjų suvaidino tam tikrą vaidmenį lietuvių kultūrinėje evoliucijoje apskritai, bet jis betarpiškai neatspindėjo santykių, besiklostančių pačioje Lietuvoje. Kitas lietuviškai amerikoniškas laikraštis *Vienybė Lietuvninkų* dar mažiau atspindėjo tuometinę krašto padėtį. Draugija „Birutė“ Prūsų Lietuvoje *Aušros* epochoje iš esmės išreiškė atgimimo tendencijas, o sustabdžius mėnraščio leidybą, netekusi gaivinančių kūrybingumo impulsų, ėmė laipsniškai nykti ir apmirti.

---

^{***} Emanacija – išspinduliavimas, išsiliejimas; pasaulio atsiradimas; įvairių būties formų išsiliejimas iš absoliuto. (Red.)

1887 m. Tilžėje atsiranda naujas laikraštis *Garsas*, redaguojamas Jankaus, tačiau neišsilaiko finansiškai ir netrukus, išėjus 7 numeriams, sustabdomas. Tais pačiais metais atsiranda dar vienas laikraštis *Šviesa*, kuris išsilaiko kiek ilgiau, tačiau taip pat nesugeba suvaidinti nors kiek svarbesnio vaidmens ir paveikti tolesnį tautinio atgimimo srovių formavimąsi krašte. Tiek *Garsas*, tiek ir *Šviesa* stokojo individualumo ir aiškiai neišreiškė kokios nors apibrėžtos tendencijos. *Šviesa*, kuri išsilaikė ilgėliau (iki pusės 1888 m.), buvo žemo mokslinio lygio ir aiškiai klerikalinio pobūdžio. Vis dėlto negalima nepastebėti gerų *Šviesos* ketinimų bei tam tikro jos naudingumo tuo bespalviu krizės laikotarpiu. *Šviesos* kryptis yra klerikalinė liaudinė ir antisemitinė; laikraštis kelia sau švietimo populiarinimo tikslus ir akivaizdžiai nori nurodyti ekonominio lietuvių vystymosi kryptį, propaguoja valstiečių organizavimąsi į bendroves, iškelia smulkios prekybos bei kovos su žydiškąja prekyba poreikį, *Šviesa* išreiškė betarpiško gilinimosi į liaudies poreikius tendenciją, kuri buvo apibrėžta ir suformuluota jau *Aušroje* ir kuri po jos sustabdymo tik dar labiau sustiprėjo. Tuo pačiu *Šviesa* skiriasi nuo *Aušros* didesniu polinkiu kelti ir spręsti praktiškus klausimus; nerasime joje to ugningo, išaukštinto įkarščio, neapibrėžtumo, taip būdingų „Lietuvos mylėtojams“. *Šviesa* užsiima leidybine veikla – leidžia maldaknyges bei populiarias, daugiausia religinio turinio knygeles; *Šviesos* kalba, minties reiškinio ir temų pasirinkimo būdai taip pat yra lengvesni bei populiariesni nei *Aušros*. Nuo 1888 m. pradžios *Šviesa* plečiasi ir susideda iš dviejų dalių; pirmoji dalis, bendresnio turinio, populiariai pateikta, skirta liaudžiai; antroji dalis, pavadinta *Šviesos priedas*, yra skirta inteligentijai. Šis *Šviesos* susidvejinimas rodo, jog lietuviai finansiškai dar nepajėgūs turėti dviejų savarankiškų leidinių – inteligentijai ir liaudžiai. *Šviesa* nesiekia primesti visiems privalomos ideologijos ir netvirtina, jog jos kryptis yra vienintelė teisinga; ji mato inteligentijos įsitikinimų įvairovę ir supranta, jog kitos tautos gali sau leisti spaudos specializaciją, atitinkančią inteligentijos pažiūrų įvairovę, tačiau lietuviai tuo tarpu turi tenkintis vienu laikraščiu, kuris turi būti bendras ir atspindėti, anot *Šviesos*, net ir abi kraštutines ideologines kryptis (čia kalbama apie pasaulietinės inteligentijos bei klero pozicijų derinimą). Valdžios priespaudos politiką *Šviesa* vertina blaiviai, puikiai orientuodamasi ir suvokdama jos ir jos talkininkų brutalumą bei prievartą, tačiau tęsia peticijų dėl spaudos gražinimo akciją. Iš to, kas pasakyta, matome, jog *Šviesa* nebuvo besąlygiškai klerikalinis laikraštis, nedogmatizavo klerikalinės ideologijos, nelaikė jos vienintele teisinga⁸. Tačiau labai sunku laikytis vidurio bandant derinti tokias skirtingas ideologines kryptis, kaip tai stengėsi daryti *Šviesa*. Kadangi nė viena srovė, jei ji yra gyvybinga ir atstovauja konkrečiai visuomenės vystymosi tendencijai, nenori išsižadėti savarankiškos saviraiškos ir nenori būti ribojama kitos ideologijos. Taigi ši tarpininko pozicija, turinti lyg ir patenkinti abi puses, iš tikrųjų netenkina nė vienos iš jų arba prieš savo valią vis tik linksta pripažinti kurios nors vienos srovės pranašumą, tokiu būdu užsitraukdama kitos nepasitenkinimą. Jei tai nėra sintezė, bet kompromisas, tokia vidurio pozicija neįstengs atlikti reikšmingo vadovaujamo vaidmens. Kompromisas turi reikšmės tik vykdant kokią nors konkrečią užduotį, bet jis niekada negali būti vyraujantis kokio nors judėjimo veiksnys. Tokiu būdu tarpininko pozicija, kurią siekė užimti *Šviesa*, sąlygoja jos pačios pozicijos blankumą ir silpnumą. Taigi jei *Aušra*, o vėliau *Varpas* ir *Apžvalga* užėmė esminę ir vadovaujamą poziciją tautinio atgimimo sąjūdyje ir tapo ryškia ir vaizdinga jo išraiška, tai *Šviesa*, bespalvė ir neturinti individualumo, vadovaujamo vaidmens atlikti nesugebėjo. Gyva ir sodri atgimimo srovė reikalavo raiškių vedlių, suvokiančių savo užduotį bei tikslus ir kupinų energijos. Tokių vedlių rankose atgimimo judėjimas augo, stiprėjo ir brendo. Tuo tarpu minkšta ir bestuburė *Šviesos* akcija negalėjo daryti gilesnės įtakos ir gerokai išsisėmė, nes neturėjo pakankamai bendradarbių ir stokojo medžiagos spausdinimui⁹.

---

⁸ *Šviesoje* bendradarbiavo kai kurie inteligentai pasauliečiai – buvę *Aušros* ir busimi *Varpo* bendradarbiai. Tačiau Varšuvos lietuviai, pagrindiniai *Varpo* steigėjai, joje nebendradarbiavo.

(Autoriaus komentarai pateikiami be priedašo, vertėjo Žilvino Norkūno komentarai pasirašomi inicialais Ž. N. – Red.)

⁹ 1890 m., o tai reiškia jau *Varpo*, *Ūkininko* ir *Apžvalgos* epochoje, *Šviesos* leidyba buvo atnaujinta, tačiau labai trumpai (išėjo tik 8 numeriai). Be to, atnaujinta *Šviesa* jau nebebuvo vienintelis laikraštis ir todėl nepretendavo tapti tautinio

Bendra lietuviškos spaudos raida 1887–1888 metais turi neabejotiną krizės požymių. Tuo metu Prūsų Lietuvoje leidžiamos ir Didžiąjai Lietuvai skirtos knygos beveik išimtinai buvo arba maldaknygės, arba religinio turinio knygelės. Grožinė kūryba, mokslo populiarinimo leidiniai ar publicistika iš esmės merdi. Tik Amerika šį tą daro šioje srityje, išleidžia keliolika didesnių ar mažesnių pasaulietinio turinio leidinių daugiausia Plymote, Paukščio – *Vienybės Lietuvninkų* leidėjo – spaustuvėje. Be to, išėjo keletas kalendorių Prūsų Lietuvoje ir Amerikoje (kai kurie iš jų skirti Didžiąjai Lietuvai). Pasirodo 3 knygos, išspausdintos rusiškais rašmenimis, kokių nebuvo jau nuo 1882 m. Iš tų trijų viena atkreipia dėmesį. Tai pravoslavų liturgija, išversta į lietuvių kalbą ir privačiai išleista 1887 m.; jos pusiau rusiškas, pusiau lietuviškas pavadinimas – „Божественная литургия св. Иоанна Златоуста. Дієвишка литургия швенто Іоно Ауксобрніо. СПб. Швентам Петербурге“.

Neminint šių trijų svetimkūnių, kurie nebuvo lietuviškos raštijos dalis, tai yra visas lietuvių literatūros dvejų lūžio metų po *Aušros* leidybos sustabdymo laimėjimas. Iš viso (neskaitant leidinių, išspausdintų rusiškais rašmenimis) 1887 m. išėjo 61, o 1888 m. – 53 lietuviški leidiniai (periodiniai ir vienkartiniai, žr. Baltramaičio bibliografiją, II leid.). Kultūrinė jų vertė buvo labai nedidelė.

Tuo laikotarpiu Didžiojoje Lietuvoje inteligentija, priklausanti „Lietuvos mylėtojų“ srovei, po *Aušros* sustabdymo buvo dezorientuota ir laikinai pasyvi, kadangi būtent jos viduje intensyviausiai pasireiškė krizė, apie kurią jau kalbėjau. Tos krizės metu pati „Lietuvos mylėtojų“ srovė nustojo egzistuoti; buvo garbinamas visas *Aušros* veiklos periodas, buvo gėrimasi gražia jos tradicija, nesirūpinant kritiniu tos veiklos įvertinimu ir jos nustatytų vertybių perkainojimu. Toji krizė nebuvo visiško neveiklumo laikotarpis, nes jos metu prasidėjo vaisingos kritinės minties evoliucija, iš kurios netrukus turėjo atsirasti nauja veiklos paskata, paremta *Aušros* tradicija, tačiau jau kritinės minties įvertinta ir sutelkusi gilesnes valios pastangas atėjus persilaužimo momentui. Tos krizės metu silpnesnės ir mažiau motyvuotos asmenybės pasitraukė, atgrasintos tariamo vystymosi tęstinumo pertrūkio ir nepajėgios savarankiškam veiksmui ir iniciatyvai. Aukščiau minėjome, kaip jaunatviškas „Lietuvos mylėtojų“ entuziazmas veikė jaunąją inteligentiją, sutelkdamas netgi silpnesnes asmenybes bendram veiksmui. Ir tie mažieji didžiosios srovės satelitai, stokojantys individualios išraiškos ir įgavę pagreitį vien didžiosios bendros akcijos lauke, dabar atšalo ir pasitraukė į šalį. *Aušros* sustabdymas jiems buvo tolygus visos atgimimo idėjos žlugimui ir bet kokio veiksmingumo paralyžiui. Taigi naujų pastangų pagimdyta srovė, kuri išsirutulios iš dabartinės krizės ir bus gilesnė bei labiau viduje susitelkusi, pirminėse vystymosi stadijose sulauks mažesnio nekritiškų simpatikų ir entuziastų palaikymo; *Varpas* ne kartą pirmaisiais metais pabrėžė, kad laikosi tik dėl siauro pasiaukusių bendradarbių rato ir jaučia akivaizdų platesnio inteligentijos palaikymo trūkumą. Iš tikrųjų judėjimui plečiantis augo ir bendradarbių skaičius, tačiau entuziastingas visuotinis inteligentijos dalyvavimas, koks jis buvo *Aušros* laikotarpiu, užsimegs dar negreit. Tik XIX a. paskutinį dešimtmetį ir pirmaisiais XX a. dešimtmečiais naujoji karta, kuri pati nepatyrė po *Aušros* uždarymo pasireiškusių krizės poveikio, įsilies į atgimimo judėjimą karšto entuziazmo banga. Iš „Lietuvos mylėtojų“ kartos teliks keletas gilesnių ir individualesnių asmenybių, kurios vadovaus visam judėjimui nepaprastai susikaupusios ir su dieviška didelio jausmo bei stiprios valios kibirkštimi. Po

---

judėjimo vadovu. Atnaujinta *Šviesa* buvo kuklus laikraštukas, spausdinantis populiarius straipsnius (pvz., apie bitininkystės naudą, apie degtinę ir alkoholį, apie gyvulių auginimą pardavimui, apie vaismedžių skiepijimą ir pan.); taip pat spausdino straipsnius, turinčius pažintinę reikšmę (pvz., kelionės į Romą aprašymas, vyskupo Valančiaus biografija, lietuvių poeto Jakšto eilėraštukas, humoro langelis ir pan.), spausdindavo mažas nepretenzingas iliustracijas. Šia prasme *Šviesa* buvo naudingas laikraštis, ir jo leidyba buvo pageidautinas dalykas. Kad nors iš dalies apsaugotų savo skaitytojus – valstiečius – nuo persekiotojų, paskutinio puslapio apačioje rusiškai būdavo išspausdinama „Cenzūros leista 1864 m. vasario 19 d.“, nors pirmajame puslapyje būdavo spausdinta tikroji leidinio pasirodymo data, pvz., 1890 m. gegužės mėn., ir leidinio vieta – Tilžė. (Apie melagingą cenzūros aprobatos ir melagingos leidinio datos bei vietos kai kuriuose lietuviškuose leidiniuose spausdinimą dar užsiminsime vėliau).

Aušros žlugimo silpnesnes paviršutiniškas asmenybes apėmė pesimizmas ir kuriam laikui jas eliminavo iš tautinio atgimimo proceso.

Šiuo krizės laikotarpiu „Lietuvos mylėtojų“ srovė perėjo vidinės kritikos fazę. Labiausiai buvo kritikuojami du šio judėjimo bruožai. Pirmas jos vaisius buvo pagilėjęs suvokimas, jog būtina sieti kultūrinį tautos atgimimą su kasdieniais visuomeniniais ekonominiais lietuvių liaudies (visų pirma – valstietijos) poreikiais. Buvo aišku, kad kultūrinė emanacija turi vystytis ir augti kartu su augančiais visuomenės poreikiais bei gerove, turi remtis visuomeniniais veiksniais. Taip srovė, kuri formuojasi nugalėdama dabartinę krizę, įgyja pozityvizmo bruožų, būdingų pirmajam *Varpo* etapui. Idealistinis „Lietuvos mylėtojų“ judėjimas pasuko pozityvizmo kryptimi. Kitas „Lietuvos mylėtojų“ bruožas, paliestas ir modifikuotas kritikos šiuo kriziniu laikotarpiu, – tai tautinio atgimimo judėjimo apolitiškumo iliuzija ir iš jos plaukianti pozicija valdžios atžvilgiu. Matėme, kaip *Aušra* puoselėjo viltis siekti grynai kultūrinio atgimimo vengiant politikos ir kaip šių vilčių pagrindu formavo savo „taikos“ su Rusijos valdžia ir valstybe poziciją. Atgimimas ir kultūrinis tautos formavimasis svetimo valstybingumo sąlygomis negali nebūti politinis reiškinys, nes natūrali galutinė tautos susiformavimo išdava turi būti savojo valstybingumo idėja, – arba visiškai nepriklausomybės, arba nors autonomijos forma. Šia prasme *Aušros* flirtas su valstybe, stengiantis užtikrinti, jog tautos vystymasis vyks esamo valstybingumo rėmuose, buvo visiškai nevykęs žingsnis. Beje, be savojo valstybingumo idėjos, kuri natūraliai išplaukia iš tautos atgimimo proceso, atgimimas buvo politinis dėl dar kelių priežasčių. Būtent – atgimimas buvo lietuvių subrendimo savarankiškam kultūriniam ir visuomeniniam vystymuisi išraiška. O Rusijos politinės santvarkos, paremtos poreikių numatymu „iš išorės“ ir arbitraliniu* jų patenkinimu „globos iš viršaus“ būdu, rėmuose bet kokia kultūrinė ir visuomeninė liaudies branda natūraliai krypo prieš esamą santvarką ir tokiu būdu buvo politinis reiškinys. Bręstanti visuomenė jau nebegali taikstyti su besąlygiška išorine globa, jos poreikiai turi pasireikšti natūraliai ir ji turi savarankiškai ieškoti kelių juos patenkinti. Globa, augant visuomenės poreikiams, jau negarantuoja tinkamo tos visuomenės funkcionavimo ir laikui bėgant tampa priespaudos bei prievartos įrankiu. Išimtyje čia sudarytų prie globos vairo stojusi ištis geniali asmenybė, kuri sugebėtų suvokti visą liaudies poreikių visumą ir kartu turėtų titanišką valios galią tiems poreikiams patenkinti. Tačiau kuo brandesnė yra visuomenė, tuo didesnis turi būti šis globos genijus. Genijaus titano absoliutizmas yra visiškai legitimiškas, tačiau tik toks absoliutizmas. Bet koks kitoks absoliutizmas ir imperatoriška „globos“ sistema visada išsigimsta į priespaudos bei prievartos įrankį, neturintį jokio pateisinimo tuo labiau, kuo sudėtingesni yra visuomenės poreikiai ir kuo brandesnė yra ta visuomenė, kurią norima globoti.

Akivaizdu, jog Rusijoje apie tokio genijaus titano buvimą caro Aleksandro III bei jo šalininkų asmenyje negalėjo būti nė kalbos. Šioje visuomenės raidos stadijoje nebūtų pakakę net beveik tikro genijaus – Petro Didžiojo. Lietuvių visuomenės atžvilgiu esama politinė valstybės sistema buvo vien tik prievartos įrankis. Vien lietuviškos spaudos draudimas, kurio negalima laikyti tik atsitiktiniu nesusipratimu, nes tai buvo visiškai logiškas ir nuoseklus valdžios žingsnis, puikiai parodo visą lietuvių prislėgusios „globos“ vertę. Taigi negalėjo būti ir kalbos apie tai, kad tautinis lietuvių atgimimas, kuris puoselėjo kultūrinio bei visuomeninio brandumo daigus, galėtų būti apolitiškas ir vyktų harmoningai su esama santvarka. Nuo pat pradžių, nuo pat pirmo savo žingsnio jis buvo politinis reiškinys ir anksčiau ar vėliau turėjo stoti į politinės kovos su esama sistema kelią. Iš esmės į tą kovą stėjo jau tie, kurie tikėjosi jos išvengsią – būtent „Lietuvos mylėtojai“; pati *Aušra* buvo politiškai nelegalus reiškinys Rusijos valstybėje. „Lietuvos mylėtojai“, nepaisydami akivaizdžios tikrovės, vylėsi, kad tautinis atgimimas galimas be politikos, ir tas faktas gali būti paaiškintas vien tik psichologinėmis priežastimis, o ne logika. Krizės, atsiradusios sustojus *Aušrai*, metu viskas pasikeitė. *Aušros* pažadai, kad nebus linkstama į politiką, jei bus sugrąžinta lietuviška spauda ir bus suteiktos sąlygos kultūrai, nebuvo išgirsti ir išklaustyti. Pirmoms entuziastingoms

---

* Arbitralinis – beatodairiškas; primetantis savo valią. (Red.)

atgimimo pastangoms išsekus tos iliuzijos išsisklaidė kaip rūkas ir numirė natūralia mirtimi. Tikrovė buvo kur kas rūstesnė. Vidinis susikaupimas bei kritiškas savęs įvertinimas, apie kurį jau kalbėjome, tik dar labiau palengvino išsivadavimą iš iliuzijų.

Lietuvos tautinis atgimimas buvo politinis reiškinys tiek rusiškojo valstybingumo, tiek ir esamos valstybinės santvarkos atžvilgiu. Pastarosios atžvilgiu tai buvo akivaizdu jau pirmojo tautinio atgimimo proceso stadijoje. Ir nuo tada šis aspektas nuolat ir sąmoningai buvo viso proceso sudedamoji dalis. O politinis atgimimo aspektas rusiškojo valstybingumo atžvilgiu, papildantis visą atgimimo procesą, pasireiškė lietuviškų politinių partijų formavimosi metu antroje paskutinio XIX a. dešimtmečio pusėje ir visapusiškai išryškėjo revoliuciniais 1905 m., visai tautai visuotinai ir vieningai pareikalavus autonomijos. Tokie buvo esminiai „Lietuvos mylėtojų“ judėjimo pokyčiai, atsiradę po krizės. Šie pokyčiai atspindėjo tą naują brandumo lygmenį, kuris bus būdingas visai tolesnei atgimimo eigai. Pozityvistinės tendencijos, posūkis prie glaudesnio kultūrinės veiklos ir bendro visuomenės vystymosi sąryšio, pagaliau blaivi politinė orientacija – tai pagrindiniai nauji judėjimo bruožai, išryškėję krizės laikotarpiu. Srovę, kuri susiformavo jų pagrindu, pavadinčiau prodemokratinę. Šį apibūdinimą grindžiu tuo, kad iš šio judėjimo vėliau tiesiogiai išsivystė Demokratų partija. Šioje srovėje jau surasime visus demokratinės koncepcijos pagrindus. Nepaisant to, dar nepavadinsiu jos demokratinę, nes ji buvo tik lietuviškos demokratijos šaltinis, kuris savo visuma nuo jos vis dėlto skyrėsi. Lietuviškų partijų genealogijoje srovė, kurią pavadinau prodemokratinę, betarpiškai pagimdė Demokratų partiją, perduodama jai savo idėjas, be to, neabejotinai davė pradžią socialdemokratiniam judėjimui, nes iš dalies, kaip pamatysime vėliau, puoselėjo ir socialistinės koncepcijos fragmentus, ir pagaliau turėjo įtakos krikščionims demokratams formuotis. Bet vis tik artimiausia ji buvo vėlesniems demokratams, kurie susiję su ja betarpiškai.

Prodemokratinė srovė, nors jau gerokai skiriasi nuo „Lietuvos mylėtojų“ judėjimo, neabejotinai remiasi jo tradicijomis ir pati iš jo gali būti tiesiogiai kildinama. Ji išvysto ir sustiprina tai, kas glūdėjo „Lietuvos mylėtojų“ bei *Aušros* užuomazgoje, tačiau viso atgimimo proceso raidoje atskiri jos aspektai kito, suteikdami šiai srovei neabejotino individualumo bruožų.

Akivaizdu, kad šioje krizinėje situacijoje blyški ir neišraiškinga *Šviesa*, ieškanti tarpininkavimo tarp prodemokratinės inteligentijos bei klerikalinės koncepcijos užuomazgų, negali tenkinti „Lietuvos mylėtojų“ įpėdinių. Krizės įveikimo metu ėmė konsoliduotis* nauja koncepcija, kuri visiškai nesiruošė aukotis kokių nors kompromisų dėlei ir rengėsi veiklai, kuri bus jos pačios individualumo išraiška.

Vis tik pabrėžčiau, jog po *Aušros* sustabdymo prodemokratinė srovė dar tik skynėsi kelią ir jos dar negalima buvo laikyti įvykusi faktu. Bendra visuomenės nuotaika buvo slogi, depresija dar buvo akivaizdi.

Iki šiol nagrinėjome pasaulietinės inteligentijos raidą nustojus leisti *Aušrą*. Pasižiūrėkime į klerą, kuris netrukus pasirodys su sava programa šiuo tautinio atgimimo etapu. Tai bus pirmasis skilimas atgimimo judėjimo viduje – į pasaulietinės inteligentijos ir klerikalinę srovę. Tai dar nėra tiksli klasinio visuomeninių ir ekonominių liaudies poreikių susiskaidymo išraiška. Matėme, jog tautinio atgimimo pradžia akcentavo daugiau kultūrinius poreikius ir nebuvo glaudžiai susijusi su bendrais socialiniais procesais. Ir šis pirmasis susiskaidymas, kaip pastebėsime, buvo tuo metu daugiau kultūrinio, o ne socialinio pobūdžio reiškinys. Sakau „tuo metu“, kadangi vėliau tai radikaliai keisis. Šio susiskaidymo priežastis iš dalies glūdėjo visuotinėje metafizinėje lietuvių inteligentijos bei klero kultūrinėje koncepcijoje. Jau minėjau, jog tos pačios tautinio atgimimo tendencijos, kurios pasireiškė iš liaudies kilusios inteligentijos tarpe ir kurių išraiška buvo „Lietuvos mylėtojų“ judėjimas bei *Aušra*, darė įtaką ir klerui, ypač jaunesniajam, ir netgi atskiriems jo atstovams labiausiai polonizuotoje Vilniaus vyskupijoje. Tačiau inteligentija ir kleras negalėjo tų tendencijų realizuoti identiškais būdais bei formomis. *Aušra*, būdama pasaulietinis inteligentijos leidinys, ėmė reikšti atgimimo idėją, glaudžiai siedama ją su tautos

---

* Konsoliduotis – čia: tvirtėti. (Red.)

kultūrinėmis tradicijomis, pabrėždama tęstinumą tarp garbingos praeities ir tolesnės visuomenės raidos. Persmelkta karšto tikėjimo tautos ateitimi *Aušra* troško pakloti neišjudinamus kultūros, kurios individualumą lietuviai dažnai siejo su pagonybe, pamatus. Iš čia begalinis žavėjimasis bei pagarba, kuriais *Aušra* apgaubė pagoniškąją tautos praeitį. Cituojant p. Herbačiauską, kuris negalėtų būti apkaltintas nepalankumu krikščionybei, „pagoniškos senosios Lietuvos kultūros, kurios amžinai gyvos užuomazgos išliko ir šių dienų lietuvių sieloje, jokių būdu negalima buvo atmesti kaip nenaudingos. Tauta negali išsižadėti pagoniškos tradicijos, glaudžiai susijusios su krikščioniškąja mintimi, netapdama vandalu savo kultūrinio palikimo atžvilgiu. Priešingai, turi sutaikyti praeitį su dabartimi, kad galėtų pilnai išreikšti savąją mintį, išlaisvintą iš fatališko sielos dvilypumo. Žodžiu, tauta privalo suvokti savo idėjos evoliucijos tęstinumą ir nusilenkti jos kategoriškoms nuostatoms“. (Juozapas Albinas Herbačiauskas „Lietuvos atgimimas lenkiškosios idėjos atžvilgiu“, p. 54.)

Lietuvoje daugiau nei kur kitur tautinė kultūra siejasi su pagoniškąja praeitimi. Be abejo, šiandieninė tautos kultūrinė branda remiasi jau nebe pagoniškąja kultūra, bet galutinai kultūrinės savasties pamatu tapusia krikščionybe bei išorinėmis įtakomis. Tas kultūrinis pamatas jau yra visiškai susiformavęs, tačiau jo gilumoje neabejotinai glūdi pagonybės pradai, neužmirštas, tačiau susiliejęs su krikščionybės idėjomis. Taigi *Aušra*, ieškodama tautinės kultūros ištakų ir norėdama padėti natūralų pagrindą tolesnei kūrybinei lietuvių kultūros plėtotei, kreipė žvilgsnį į pagoniškąją praeitį ir, matydama joje tautos sustiprinimo šaltinį, sukūrė karštą pagoniškosios Lietuvos apoteozę. O ši tapo viena iš kultūrinės bei tautinės „Lietuvos mylėtojų“ judėjimo koncepcijos sudedamųjų dalių. Klerui ir jo dogmatinei koncepcijai tai buvo erezija ir pasibaisėjimo objektas. Ir šis faktas tapo pirmąja kliūtimi sutelkti pasaulietinės inteligentijos ir lietuviško klero pastangas bendram atgimimo darbui. Čia nepateiksiu plačios klero tautinio ir religinio atgimimo koncepcijos – tai padarysiu aptardamas *Apžvalgos* veiklą. Man rūpėjo atkreipti dėmesį į priežastį, dėl kurios kleras neprišė prie „Lietuvos mylėtojų“ pastangų, nepaisant to, kad tam tikros tautinio atgimimo idėjos jų gretose jau neabejotinai reikėsi. Per visą *Aušros* laikotarpį kleras buvo nuošalyje; vidinis tautinio judėjimo skilimas į pasaulietinės inteligentijos ir klero atšakas egzistavo jau ir tuomet, tiksliai kleras dar nebuvo pribrendęs savarankiškai veiklai. Ir tada, kai pasaulietinės inteligentijos tarpe prasidėjo krizė ir žlugo „Lietuvos mylėtojų“ judėjimas, klero ši krizė nepaveikė taip, kaip ji palietė inteligentiją, kadangi jis nebuvo aktyvus to judėjimo dalyvis. Kleras dar tiksliai brenė savarankiškai akcijai, kuri netrukus pasireikš *Apžvalgos* atsiradimu.

Tuo metu leidžiama kompromisinė, tačiau aiškaus klerikalinio atspalvio *Šviesa*, netenkino nei inteligentijos, nei klero. Kleras galėjo laikyti ją naudinga, galėjo ją remti ir betarpiškai jai vadovauti, tačiau vis vien ji nebuvo bendros ir vieningos klero veiklos išraiška, kuri išsamiai atspindėtų būtent klerikalinę atgimimo ir visuomenės vystymosi koncepciją ir kurioje ji būtų vykdoma.

Apibūdinome pasaulietinę inteligentiją bei klerą. Liko išnagrinėti trečiąjį, didžiausią atgimimo proceso veiksnį, betarpišką to proceso autorių bei sankcionuotoją – lietuvių liaudį. Tačiau dabar apie ją daug nekalbėsiu. Kiek vėliau plačiau charakterizuosiu liaudies dalyvavimą tautinio atgimimo procese minėtuoju laikotarpiu. Dabar paliesiu šią temą tik paviršutiniškai. O būtent – jau matėme, kalbėdami apie *Aušrą*, kaip ir kokių būdu liaudis dalyvavo tautinio atgimimo procese. Pirmieji į ją įsiliejo inteligentai. Tačiau jų veiklos paskata bei motyvacijos šaltinis neabejotinai buvo liaudis. Jos įsčiose subrendo istorinis tautinės kultūros konsolidavimosi procesas, kuris sutelkė lietuviškos kultūros pradus ir davė impulsą naujam kūrybingumui, kuris ir ženklino tautinio atgimimo judėjimo pradžią. Iš liaudies kilusios inteligentijos veiksmuose tarpiskai reikėsi procesai, vykstantys pačioje liaudyje. Šiuo požiūriu *Aušra* ir visa ankstesnė kultūrinė veikla buvo liaudiškojo tautiškumo emanacija. Jau minėjau, jog inteligentai, gyvenantys šalyje ir besigrupuojantys aplink *Aušrą*, buvo nuolatiniai tarpininkai tarp jos ir liaudies, plėtė jos skaitytojų gretas, populiarino liaudies masėse bendrų pastangų rezultatus, žodžiu, palaikė nuolatinį ryšį su liaudimi. Kultūros srityje *Aušros* poveikis liaudžiai buvo didžiulis, ji nešė liaudžiai tai, ką pati gaudavo iš jos kaip savotišką kultūrinę žaliavą. Ypač tai sakytina apie Suvalkų guberniją, artimą Prūsų

Lietuvai, ir jos Marijampolės gimnaziją, apie kurią jau kalbėjau. Po *Aušros* sustabdymo kultūrinio poveikio liaudžiai tęstinumas buvo pažeistas, ir tai buvo skaudžiai juntama. Religinio turinio leidiniai, kurie tuo metu monopolizavo lietuvišką leidybą, nors neabejotinai buvo liaudies laukiami, kaip tenkinantys kasdienes dvasinius poreikius, tačiau atlikti rimto kultūrinio vaidmens negalėjo, kadangi neturėjo jokios šviečiamosios kultūrinės vertės. *Šviesa* turėjo mokslo populiarinimo bei žinių sklaidimo bruožų, tačiau buvo per daug persmelkta visapusiško klerikalizmo ir, be to, dėl idėjinio užsiangažavimo trūkumo bei per didelio polinkio į kompromisus neatspindėjo esminių atgimimo tendencijų. Pasaulietiški Amerikos leidiniai buvo liaudžiai tam tikra prasme egzotiški kultūros vaisiai, subrendę kažkur toli ir išaugę ne savojoje dirvoje.

Tačiau šalia kultūros liaudžiai buvo svarbus ir socialinis bei ekonominis aspektas. Pats tautinis atgimimas apibrėžė save ne vien kaip kultūros evoliucijos veiksnį, bet ir kaip demokratizacijos procesą, kuriame dominavo visuomeniniai bei ekonominiai veiksniai. Jau pastebėjome, kad *Aušra* dar negalėjo pasiremti ekonominių bei socialinių liaudies poreikių deklaravimu. Šia prasme liaudies pozicija dar turėjo subręsti. Tačiau jau vėlesniu, kriziniu laikotarpiu formavosi suvokimas, jog būtina tolesnę atgimimo perspektyvą sieti su socialiniu liaudies vystymusi.

Tokia būtų bendra situacijos po *Aušros* sustabdymo 1887–1888 metais apžvalga. Šio laikotarpio pabaigoje, kai jau buvo visiškai pasirengta *Varpo* leidybai, iškilo ir *Aušros* atgaivinimo idėja. Vėliau netgi buvo mesti nepamatuoti kaltinimai *Varpui*, esą savo pasirodymu jis sužlugdė *Aušros* leidybos atnaujinimą (toks priekaištas pasirodė pirmame ir vieninteliame efemerinio laikraščelio *Nauja Aušra* numeryje 1892 m.). Tačiau, kaip matome iš aukščiau pateiktos krizinio laikotarpio charakteristikos, *Aušros* atgaivinimo mintis iš esmės buvo negyvybinga tos evoliucijos, kurią patyrė visas atgimimo procesas, požiūriu. „Lietuvos mylėtojų“ judėjimas, kuriam atstovavo ir kurį atspindėjo *Aušra*, išsisėmė ir transformavosi į kitą – prodemokratinį – judėjimą. Įvykę pasikeitimai reikalavo ne atnaujinti ankstesnes pastangas, bet imtis naujų veiksmų, naujų idėjų. Tokiomis aplinkybėmis 1889 m. atsiranda *Varpas*, kaip literatūros, politikos ir mokslo mėnraštis, leidžiamas suvienytomis lietuvių inteligentų pastangomis¹⁰. Leidinio pavadinimas – *Varpas* – simbolinis; jis turėjo visiems aplinkui skelbti gerą naujieną, pranašauti atpirkimą, telkti maldai. *Varpas* buvo inteligentijos pastangų vaisius, jame įsikūnijo naujasis prodemokratinis judėjimas, vėliau pavadintas „varpininkų“ judėjimu. 1890 m. kartu su *Varpu* ėmė eiti mėnraštis *Ūkininkas*, kaip „lietuvių laikraštis, skirtas – ūkininkams“. *Varpas* ir *Ūkininkas* iš esmės buvo vienas leidinys. Abu laikraščius siejo bendra vadovybė ir redakcija. Juose abiejuose reiškėsi naujoji atgimimo kryptis. *Varpas* buvo pagrindinis leidinys, orientuotas į inteligentiją, *Ūkininkas* buvo populiarus laikraštis, skirtas platiesiems liaudies sluoksniams, daugiausia kaimiečiams ūkininkams, ir buvo glaudesnio tautinės bei kultūrinės srovės ir ekonominių bei socialinių liaudies poreikių derinimo tendencijos išraiška. 1890 m. pradėta leisti *Apžvalga*, kaip „Katalikiskas Laikraštis, išleidžiamas „Draugijos mylėtojų“ į savo brolius Artojus, dėl naudos visiems Žemaičių ir Lietuvos Katalikams“. Visas *Apžvalgos* pavadinimas skambėjo taip: *Žemaičių ir Lietuvos Apžvalga*¹¹. *Apžvalga* buvo savarankiškas klero leidinys.

---

¹⁰ *Varpo* leidimo iniciatyva priklausė jauniems Varšuvos lietuviams, kurie rado bendrą kalbą su lietuvių jaunimo kolonija Maskvoje bei atskirais inteligentais Lietuvoje. Aktyvus Varšuvos lietuvių, kurie buvo veikiami tuometinių dominuojančių lenkų visuomeninės minties kryptių, dalyvavimas *Varpe* ryškiai veikė visos akcijos pobūdį.

Varpo idėja gimė „Lietuvos“ draugijos, vienijusios Varšuvos lietuvius (ypač universitetinį jaunimą, kuriems vadovavo Kudirka ir Šernas), aplinkoje. „Lietuva“ buvo tautinė-kultūrinė draugija. Pagrindiniai jos tikslai buvo liaudies švietimas ir jos lavinimas, pastangos gerinti sodiečių ūkininkavimo sąlygas, pagaliau tautinių interesų gynimas, pasireiškiantis parama, siekiant išlaikyti žemės nuosavybę lietuvių rankose ir šalyje, ir jos pakraščiuose, ir pan. (žr. V. Kapsuko straipsnį apie *Varpo* genezę, *Varpas* Nr. 12, 1903 m.).

¹¹ Tame pavadinime slypėjo didžiulė klaida ir nenuoseklumas, kadangi negalima priešpriešinti sąvokos *Žemaitija* sąvokai *Lietuva*. *Žemaitija* yra sudėtinė Lietuvos dalis. Lietuviškai „žemaitis“ reiškia žemutinės krašto dalies gyventojas ir gali būti

b) prodemokratinio judėjimo charakteristika (1889–1895 m). Varpo veikla

Visų pirma privalau paaiškinti, kodėl 1895 m. laikau antrojo atgimimo etapo pabaiga. Be abejonės, ši data nėra labai tiksli. 1886 m. (*Aušros* sustabdymas) griežtai ir aiškiai užbaigia pirmąjį atgimimo etapą, bet labai sunku yra nustatyti antrojo pabaigą. Sunkumai iškyla jau vien todėl, kad vėlesnis atgimimo procesas jau gerokai komplikuočiau, vyksta tarsi keliose plokštumose, evoliucionuoja ir laipsniškai pereina į aukštesnes stadijas, pasižyminčias visų pirma gilesne judėjimų bei klasinių pozicijų diferenciacija ir didesne viso proceso įtampa. Perėjimas iš šio etapo į naująjį įvyks evoliucijos keliu, be aiškios skiriamosios linijos, dar daugiau – judėdamas keliose plokštumose iš karto ir priklausomas nuo įvairių aplinkybių, šis etapas ne vienu metu ir ne visuose taškuose prieina skiriamąją ribą. Tad situacija yra tokia, kad, jei tam tikrais atžvilgiais 1894 m. galima būtų laikyti lūžio metais, tai kitu aspektu tokia data būtų galima laikyti ne tik 1895 m., bet ir 1896 metus¹². Taigi dažnai tarp bruožų, aiškiai priskirtinų naujam aukštesniam vystymosi etapui, dar pastebime gėstančius praėjusio etapo atspindžius. Todėl dėl šių priežasčių darau išlygą, jog ribinė data, kurią pateikiu, nėra griežta ir reikėtų ją traktuoti kaip apytikslių. Todėl ir kalbėdamas apie *Apžvalgą*, ją visą priskirsiu šiam skyriui, nors ji ėjo iki 1896 m. pabaigos. Būtų netikslinga gyvą ir tęstinį reiškinį skaldyti į atskiras dalis ir išskirti paskutiniuosius *Apžvalgos* metus tik dėl chronologinių priežasčių.

Pagrindiniai periodizacijos kriterijai buvo vidiniai visos atgimimo proceso eigos aspektai. Būdingas šio laikotarpio bruožas yra didelis veiklos kryptingumas, skirtingai nuo *Aušros* periodo veiksmų neapibrėžtumo ir interesų platumo. XIX a. paskutinio dešimtmečio antroje pusėje vėl matome viso judėjimo augimą, kuriam būdinga atskirų krypčių diferenciacija. Šis laikotarpis dar yra krizinis, nors krizė jau nėra tokia aštri kaip pirmaisiais dvejiems metams po *Aušros* sustabdymo, jis jau turi aiškių individualumo bruožų ir ruošia dirvą trečiajam periodui, kuris vainikuosis garsiaisiais 1905 metais.

Taigi brėžiu 1895 metus kaip apytikrą šio periodo ribos datą ir prieinu prie betarpiško šio laikotarpio charakteristikos išdėstymo.

Noriu pradėti nuo *prodemokratinio* judėjimo, kurio genezę jau apibrėžiau, nagrinėjimo ir pateiksiu jį peržvelgdamas *Varpo* veiklą. Pirmenybę atiduodu *Varpui*, o ne *Ūkininkui* todėl, kad pirmajame prodemokratinis procesas atsispindėjo aiškiau ir aukštesniu lygiu, be to, šie leidiniai iš esmės nesiskyrė. O apie *Ūkininką* dar teks kalbėti vėliau.

Visų pirma užsiminsiu apie tos aplinkos, kurioje gimė *Varpas*, nuotaikas. Tos nuotaikos labai veikė šio laikotarpio veiklos pobūdį. Lūžis, įvykęs lietuvių mąstyme sustojus *Aušrai*, dar nebuvo pasibaigęs procesas. Jis užbaigė chaotiškumo bei depresijos periodą, ir jau pradėjo ryškėti individualūs naujo judėjimo bruožai, nors depresija dar nebuvo iki galo nugalėta. Abejonė, kuri apėmė silpnesnius pirmosioms, audringoms pastangoms nedavus norimų vaisių, taip pat palietė ir kitų protus ir netgi stiprėjo, reaguojant į bendrą reakcinę visos valstybės poziciją. Tai buvo aršiausios reakcijos valdžios viršūnėse ir milžiniškos depresijos visuomenės apačiose metai. Neabejotinai tokia padėtis turėjo veikti žmones, priklausančius tai valstybei, tačiau kartu esančius tarsi už jos visuomeninių ribų. Gilus ir fatališkas politinės valios nuosmukis, buka rezignacija, būdinga tai epochai, Lietuvoje sutapo su viso tautinio atgimimo krize. Atitinkamos nuotaikos užvaldė ir lietuvių veikėjus bei tapo vyraujančios. Ypač

---

priešpriešinamas žodžiui „aukštaitis“ („aukštutinis lietuvis“), bet ne žodžiui „lietuvis“, kuris apima tiek vienus, tiek kitus. Galima sakyti „Žemaitija ir Aukštaitija“, bet kai sakoma „Lietuva“, tai negalima pridėti „ir Žemaitija“, kadangi Žemaitija ne priešpriešinama Lietuvai, bet yra jos dalis.

¹² Apie 1894–1895 m. įvyksta galutinis klerikalų pasitraukimas iš varpininkų stovyklos; 1895–1896 m. telkiasi ir kristalizuojasi socialistinis judėjimas, kuris taip pat kilo iš varpininkų judėjimo ir 1896 m. galutinai susiformavo į atskirą partiją.

sunkūs buvo keleri pirmieji XIX a. 9-ojo ir 10-ojo dešimtmečių sandūros metai, o būtent tuomet ir buvo pradėtas leisti *Varpas*. Pamažu bendra padėtis lyg ir pradėjo gerėti. Nors niūrios reakcijos ir bet kokio visuomeninio judėjimo užgniaužimo orgija dar siautėjo visa jėga, tačiau kažkur giliai jau pradėjo ryškėti naujos aušros pašvaistė. Ši nauja situacija lietuviškoje spaudoje bei bendrose nuotaikose atsispindėjo labai aštriai. Žmonės, tokiomis sąlygomis ėmęsi veiklos, neturėjo jokios erdvės patosui ar entuziastingoms akcijoms. Kaip jau ne kartą minėjau, ankstesnis patosas užleido vietą susikaupimui ir kruopščiam darbui, tvirtiems kaip akmuo. *Varpas* pasirodė tuo metu, kai karšto užsidegimo žiežirbos vieny širdyse virto apsisprendimu bei plienine ištverme, o kitų – didesne ar mažesne apatija. Tai sąlygojo bendrą viso *prodemokratinio* judėjimo pobūdį. *Varpo* redakcijoje nebuvo tokios spausdinti parengtos medžiagos gausos kaip *Aušroje*¹³, jame daugiau skundų ir kliūčių, kurias reikia nugalėti, suvokimo, publicistai atsiunčia mažiau kūrinių, nebėra tiek entuziazmo bei aistros tyrinėjant bei garbinant Lietuvos praeitį, tačiau žymiai tvirtesnė politinė pozicija ir gilesnė visuomeninė ir tautinė mintis. *Varpas* aiškiai mato ir kalba apie trūkumus, kurie apsunkina jo veiklą, jis nenuklysta nuo pasirinkto kelio, vis akivaizdesnė gilėjanti ištvermė. Krašto inteligentija taip pat ne taip aktyviai ir visuotinai atsiliepią j tautiškumo šūkius, yra gerokai terorizuota reakcijos siautėjimo, tačiau dirbantys tautinį darbą žmonės aiškiau mato savo uždavinius, yra labiau susikaupę; o darbas „apačiose“ vis tęsiasi... Akivaizdus to laikotarpio požymis: pasireiškia ištvermė ir savotiškas, sakyčiau, atkaklumas, kurie iš esmės yra būdingi lietuviams. Pastangos stiprėja ir grūdinasi. *Varpas* – tai jau brandus vyriškumas, ateinantis po jaunatviškų svajonių meto. *Varpo* straipsniai, nesvarbu – politikos, ekonomikos, mokslo, socialine ar tautine tema – visi geri, blaivūs, pilni minties ir logiški. *Varpo* leidimo sąlygos buvo sunkios. Leidiniai, skirti Didžiajai Lietuvai, būdavo spausdinami Prūsijoje ir išsilaikė tik energingiausių asmenų dosnumu, jų darbu bei pasiaukojimu. Leidybos nenormaliomis sąlygomis kaštai, nelegalus laikraščio pervežimas, ir su tuo susiję pavojai, korespondentų apmokėjimo problemos – visa tai sudaro daugybę kliūčių, išaugančių krizės, depresijos ir išorinės reakcijos fone. *Varpas* neturėjo daug pastovių prenumeratorių Didžiojoje Lietuvoje, ir tai atsiliepė materialinei laikraščio padėčiai. Tačiau priežastimi čia buvo ne domėjimosi *Varpu* stoka, priešingai, lietuviai labai simpatizavo laikraščiui ir suvokė jo būtinumą; toliau dar parodysiu, kokia buvo *Varpo* įtaka tuometinei visuomeninei minčiai ir ypač vėlesniam atskirų politinių srovių formavimuisi – jos visos vienaip ar kitaip išaugo iš prodemokratinės koncepcijos užuomazgų, suformuluotų *Varpe*. Tačiau baimė, ypač reakcijos metais, pavojingas laikraščio persiuntimas paštu (uždaruose vokuose), įvairūs praktiniai sumetimai, kaip antai negarantuotas prenumeratos pastovumas dėl sunkių persiuntimo sąlygų, pagaliau – tam tikra depresijos apimtų asmenų abnegacija¹⁴ bei tingumas, kažkoks apsunkimas ir lankstumo stoka – priežastys, kodėl nuolatinių prenumeratorių skaičius buvo nedidelis. *Varpo* skaitomumas keletą kartų, jei ne daugiau, viršijo jo prenumeratą.

Aptariamojo laikotarpio pabaigoje *Varpo* (kaip ir nuo jo neatsiejamo *Ūkininko*) leidybos sąlygos kiek pagerėjo (1894 m.). Paskutiniajame 1894 m. *Varpo* numeryje (Nr. 12), skaitome kreipimąsi „Nuo *Varpo* ir *Ūkininko* leidėjų“ kuriame konstatuojama, jog praėję metai apskritai buvę sėkmingi ir jų materialinė padėtis yra užtikrinta; tačiau kiti metai (1895 m.) leidybos prasme vėl bus nuostolingi.

Varpo visuomeninė ir politinė pozicija kristalizuojasi iš esmės pasikliaujant vien savo jėgomis, nelaukiant jokių geradarysčių iš šalies. Šia prasme *Varpas* daug toliau pažengęs nei jo pirmtakai. Reakcija visoje šalyje bei depresija krašte, kurie sutapo su *Varpo* leidybos pradžia, skatino blaiviai vertinti situaciją. Kliūtys, kurios kyla lietuvių tautinio atgimimo kelyje, vis aiškiau parodo, jog tik savųjų jėgų stiprinimas bei vidinio atsparumo didinimas yra vienintelė sėkmingo tautos vystymosi garantija. Joks

---

¹³ *Aušra* ne tik nesiskundė medžiagos trūkumu, bet atvirkščiai – visados turėjo jos perteklių ir užversdavo ja kitus leidinius bei savo arba kitus kalendorius.

¹⁴ Pranc. *Une abnégation* – savęs atsižadėjimas. – Ž. N.

*Deus ex machina*¹⁵ neateis išvaduoti lietuvių iš priespaudos ir nuosmukio, jeigu patys jie nepasistengs apjungti savo gyvybinių jėgų ir sustiprinti jų iki tokio laipsnio, kad su jais būtų privalu skaitytis. Todėl reikia kreipti dėmesį į liaudies ekonominę būklę bei jos kultūrinio išsivystymo lygį. Kuo aukštesnis bus lietuvių kultūrinis lygis, tuo labiau jie priartės prie savojo tikslo. Taip suvoktas tikslas buvo pozityvistinės Varpo koncepcijos, būdingos šiam laikotarpiui, šaltinis¹⁶.

Ekonominėje sferoje ši koncepcija pasireiškė didesniu dėmesiu kaimiečių, kurie sudarė lietuvių liaudies branduolį, poreikiams. Iš atskirų *Varpo* ir *Ūkininko* pareiškimų galima susidaryti liaudies ekonominės programos vaizdą; šios programos iki galo įvykdyti nepavyko dėl politinių priežasčių, tačiau vis tiek ji buvo propaguojama ir palaipsniui pasiekė vis platesnius valstietijos sluoksnius; taigi šios programos užuomazgos tendencijos pavidalu tampa visuomeninio gyvenimo dalimi ir vėliau nuolat išsisklaidė įvairių politinių partijų programose bei tam tikruose konkrečiuose liaudies siekiuose. Šių užuomazgų randame *Varpo* (Nr. 5, 1891 m.) įvadiniame straipsnyje, pasirašytame Liūto ir pavadintame „Žemės ūkio poreikiai“; jame randame bendrai apibrėžtas kraštui reikalingas žemdirbystės reformas ir priemones joms įgyvendinti. Šis straipsnis išreiškia tai, kas iki šiol fragmentiškai buvo atspindima *Varpe* bei *Ūkininke*. Taigi įstatymo tvarka turėtų būti konfiskuojami majoratai*, kurie buvo valdžios dovanoti, kadangi juos gavę asmenys jau atsiėmė iš jų tai, ką buvo „užsitarnavę“; tos žemės turėtų būti padalintos į sklypus ir išnuomosotos valstiečiams; turi būti įvestas specializuotas žemės ūkio kreditas; turi būti įsteigtos žemės ūkio, amatų ir prekybos mokyklos; turi būti mažinami mokesčiai bei teisingiau paskirstomi ir panaudojami krašto reikmėms; turi būti nustatytas ir sutvarkytas skolų palūkanų dydis. O patys kaimiečiai savitarpio pagalbos bei privačios iniciatyvos būdu turėtų skirti daugiau dėmesio tiek bendrajam, tiek ir specializuotam savo vaikų išsilavinimui; jungtis į įvairias bendrijas – kredito, vartotojų, prekybos; steigti privačias žemės ūkio, amatų ir prekybos mokyklas; jungtis į susivienijimus žemės, ypač dvarų, pirkimui, pasinaudojant atitinkamomis kreditavimo institucijomis.

Suprantama, kad didesnės dalies šių siekių, ypač tų, kurie priklausė įstatymų leidybos sferai, nebuvo galima įgyvendinti, kadangi egzistuojanti politinė santvarka slopino bet kokią pilietinę iniciatyvą. Tačiau nepaisant to, nederėtų ignoruoti šių programinių užuomazgų, kadangi tam tikrų idėjų išplitimas ir reformos lūkesčių įsisąmoninimas bei tam tikrų visuomeninių tendencijų sukūrimas jau yra veiksmo pradžia ir formuoja atitinkamą visuomenės nusiteikimą. Be ekonominių problemų, *Varpas* daug dėmesio skyrė lietuvių liaudies kultūrinės galios stiprinimui. Krašte gyvenantys „varpininkai“ daug dirbo šia linkme tarp kaimo žmonių, išvystydami, ir, kaip vėliau matysime, labai sėkmingai, švietimo ir savišvietos akciją bei organizuodami gausius kultūrinio judėjimo židinius.

Šiais pagrindais skatinami iniciatyvumas bei savitarpio pagalba formavo realią prodemokratinės krypties liaudies politiką. *Varpo* programos pagrindu vėliau susiformavo Demokratų partija, kuri, kaip matysime, sudarys galingą liaudišką organizaciją.

Dar aptarsime, kuo *Varpas* skyrėsi nuo demokratinio judėjimo, vėliau iš jo išaugusio. Ir pamatysime, kodėl nesiryžau jų charakterizuoti kaip vieningos srovės. Tik teigiu neabejotiną tęstinumą tarp šio laikotarpio *Varpo* ir demokratinio judėjimo.

Savitarpio pagalbos bei savivaldos principai subręsta *Varpe* ir jau išauga iki autonomijos idėjos, kurią pastebime pirmajame 1895 m. *Varpo* numeryje Nenuoramos pasirašytame straipsnyje, kur Lietuvai keliama pavyzdžiu Suomijos teisinė ir valstybinė organizacija.

Raginimas pasikliauti vien savo jėgomis ir jų telkimas kovai veda *Varpą* prie raginimo priešintis valdžios priespaudai. *Varpe* jau nerasime taikaus sugyvenimo su rusų valdžia iliuzijų. „Diplomatiški“

¹⁵ Pažodžiui: dievas, kuris ateina iš mašinos; nelauktas kieno nors įsikišimas (lot.). – Ž. N.

¹⁶ Prodemokratinės koncepcijos formavimąsi betarpiškai įtakoję varšuvietiškas pozityvizmas. Toji įtaka ypač paveikė inteligentinį lietuvių jaunimą, besimokantį Varšuvoje, iš kurio tarpo iškilo energingiausi ir veikliausi varpininkai.

* Majoratas – dvaras, paveldėjimo būdu atitenkantis vyriausiajam giminės asmeniui. (Red.)

Aušros virazai čia jau nebeprisikartos. Aiškiai matydamas gausias kliūtis tautos vystymosi kelyje, *Varpas* nepalaužiamai tiki tautos gyvybingumu ir jos sugebėjimu sutelkti savo jėgas savarankiškai evoliucijai, nepaisant visų kliūčių ir priespaudos (be šio tikėjimo būtų buvęs neįmanomas ir pats *Varpo* atsiradimas). Šio tikėjimo persmelkti *Varpo* straipsniai bei jo politinė pozicija pažymėti ramybės ir harmonijos ženklais. Iš čia ir tvirta bei vyriška *Varpo* pozicija valdžios atžvilgiu, atsispindinti devize *redde, quod debes*¹⁷ (1891 m. Nr. 11), reikalaujant visų lietuvių tautai priklausančių teisių ir nežadant jokios ypatingos padėkos už jų suteikimą. Ši tema skamba *Varpe* nuolat ir nenuilstamai. Taip, pavyzdžiui, 1895 m., kai po Nikolajaus II atėjimo į valdžią opozicinės lietuvių nuotaikos patyrė išbandymą gandas apie tariamą naujojo monarcho liberalizmą bei iš čia plaukiančiais bandymais skleisti susitaikėliškas nuotaikas, septintajame *Varpo* numeryje išspausdinamas platus to paties Nenuoramos pasirašytas straipsnis, kurio būdingas ištraukas norėčiau pacituoti:

Mums palieka – nurodo p. Nenuorama – tikrai kova, kova ir kova su rusiška biurokratija iš paskutinos; bet tą kovą mes vesime ne vieni: tą patį dalyką darys visi, kas tikrai yra gyvo ir tolyn žengiančio Rusijoje. Gal but stovi priešais paskutinis mėginimas mūsų istoriško geležinio stiprumo; gal but mūsų „geradėjai“ (rusiška biurokratija) išgalvos dar ką nors naujo, kaip padaryti iš lietuvių rusišką kepsnį; gal ne vienam prisieis nukentėti ir supūti, kur kalinyje, arba Siberijos tyruose?! Neabejokime ir turėkimės: mūsų darbas yr gyvas ir atneš gausius vaisius!

Ir toliau kalbėdamas apie naujo sąmokslu prieš lietuvius projektą – prijungti Suvalkų guberniją prie Vilniaus gubernatorijos, apie protekciją, kuria naujasis caras pamalonino Vilniaus pravoslavų Šventosios Dvasios broliją, esančią pravoslavybės įrankiu Lietuvoje, apie garsųjį monarcho kreipimąsi į vieną iš rusiškųjų deputacijų, kuriame Rusijos atnaujinimo bei politinių reformų siekius jis pavadino kvailais svaichiojimais, pagaliau – apie Kražių budelių, Orževskio ir Klingenbergo, apdovanojimą ordinais, to paties straipsnio autorius tęsia:

Jaunasis caras pripažino savo vienybę su biurokratija. Eidamas iš vieno su biurokratija, caras, žinoma, turės pridengti ir jos negerus darbus, mąstydamas, kad įkvepia didesnę baimę prieš visogalinčią biurokratiją ir tokiu būdu tvirtina valdžios spyrus... Tokiu būdu pameskime tuščias viltis sulaukt ko gero nuo rusiškos vyresnybės, nes ji kaip mėgino, taip ir toliau mėgins iškepti rusišką kepsnį iš mūsų!... Mums reikia tikrai kovoti ir kovoti už savo individuališkumą. Kova bus laimėta: ir juo didesnis bus dabar slėgimas, juo greičiau griaus visa dabartinė sistema. Tai rodo istoriškas bėgis atgijimo nuvergtųjų tautų, tai pataria mūsų istoriškas geležinis stiprumas! Žinoma dabartiniai kartai sunku nešti tą jungą ant savo pečių, bet tikrai turėkimės stipriai o ateinanti karta jau išvys geresnes dienas.

Dar kitoje to paties straipsnio vietoje autorius, kalbėdamas apie nesėkmingas pastangas rusifikuoti lietuvius, prideda:

Vienok iš kitos pusės vyresnybė nenori parodyti klaidingumo savo politikos Lietuvoje, prašalindama visus senus administratorius, nes tokiu būdu, mąstauja, apreikštų savo kvailumą darbuose aprusinimo lietuvių, to-gi del ir velkasi tuo tarpu po senovei, koleik nesugrius namas aprusintojų ir neužguls savo griuvėsiais jų pačių. Kad jis sugrius, tai apgalvoja netikėtai geležinis lietuvių stiprumas, bet ir nekurie apsireiškimai iš rusiško gyvenimo.... Biurokatiškai – policijiška sistema nori užmušti visur, kur tikrai yra koksai gyvumas ir individuališkumas, ir padaryti pustynę, kur tikrai girdėtųsi: karau! turėk! ura!

Sąmoningai pasirinkau šį straipsnį ir pateikiau jo citatas, kadangi tai buvo momentas, kai tvirta lietuvių pozicija galėjo susvyruoti, veikiama dviejų veiksnių: pirma – klaidinančių gandų ir naujų iliuzijų, antra – apatijos, kuri galėjo atsirasti suvokus, jog naujojo caro valdymas prasideda blogu ženklu ir kad

---

¹⁷ Gražink, ką privalai (lot). – Ž. N.

artimiausia ateitis neatneš išsivadavimo iš reakcijos bei priespaudos. *Varpas* išlaikė šį išbandymą, nesusvyravęs dėl esminių savo principų¹⁸.

Ir apskritai *Varpas* puikiai supranta valdžios politikos motyvus, o nuolat kritiškai vertindamas atskiras jos apraiškas prisideda prie aplinkos, kurioje veikia, opoziciškumo gilinimo. *Varpo* patriotizmas, nuoširdus ir gilus, anaipol nėra demagogiškas. Taip pat *Varpas* nesigundo ir populiariais šūkais. Greičiau jau jis laikinai išsižadės kokio šūkio, nei jį priims, jei mato, jog jo įgyvendinimas tomis sąlygomis nebus naudingas liaudžiai. Kaip pavyzdį, kuris yra ypač ryškus, parodysiu *Varpo* poziciją labai aktualaus Lietuvos visuomenėje administracinio Suvalkų gubernijos prijungimo prie Vilniaus generalgubernatorijos atžvilgiu. Matysime, kokia aštri lietuviams yra ši tema, kokia aktuali ji yra ir šiuo metu. Noras sutelkti visas lietuvių žemes į vienalytį politinį bloką yra visiškai natūralus ir savaime suprantamas. Šia prasme Užnemunės, kuri dirbtinai priklauso Lenkijos Karalystei, priskyrimas Didžiajai Lietuvai yra nuolatinis ir programinis visų lietuvių, nepaisant jų partinės priklausomybės, siekis; tai bendratautinis postulatas. Tačiau *Varpas* drįsta protestuoti prieš šio postulato įvykdymą tomis sąlygomis, kokiomis tai rengiasi atlikti valdžia. Demagogiška politika visada yra pasirengusi priimti bet kokį postulatą, jei tik jis pats savaime jau yra populiarus, kad užsidirbtų pigius aplodismentus, neatsižvelgdama į realią naudą. *Varpe* to nerasime. Persmelktas vadovaujamojo vaidmens liaudyje suvokimo, o kartu ir atsakomybės jausmo, *Varpas* tik gerai apsvarstęs visus *pro* ir *contra*¹⁹ pareiškia savo nuomonę ar meta šūkį. Suvalkų gubernijos atskyrimo nuo Karalystės ir prijungimo prie Vilniaus generalgubernatorijos projektas buvo rusų valdžios svarstomas praėjusio amžiaus 9-ojo ir 10-ojo dešimtmečio sandūroje (t. y. dar valdant Aleksandrui III). Buvo linkstama įjungti Suvalkų guberniją į Vilniaus generalgubernatoriją tik tikybės bei švietimo srityse. Apie tai sužinojęs *Varpas* griežtai stoja prieš tokį sumanymą (1831 m. Nr. 5, p. 69); būtent – *Varpas* pareiškia, kad nors iš esmės lietuvių pozicija Suvalkų gubernijos atžvilgiu nesikeičia, tačiau jis anaipol nesutinka, kad tai būtų padaryta šiuo politiniu momentu ir valdžios planuojamu būdu, kuris primestų esamą priespaudą ir Suvalkų gubernijai, nes būtent švietimo srityje Užnemunė prarastų tas negausias prerogatyvas, kuriomis naudojasi būdama Lenkijos Karalystės sudėtyje, tuo tarpu tai nepalietų tų sričių, kuriose Karalystė yra atsidūrusi prastesnėje padėtyje lyginant su Lietuva (pvz., teismai – prisiekusieji teisėjai); dėl aukščiau išvardintų priežasčių *Varpas* pasisako prieš valdžios projektą. Žinoma, *Varpo* protestas negalėjo daryti įtakos valstybinio projekto įgyvendinimui, tačiau neabejotinai turi būti imamas domėn kaip politinis faktas, kadangi išreiškė viešąją nuomonę ir, antra vertus, pats veikė liaudies nusiteikimą šiuo klausimu; dar daugiau – jis turėjo reikšmės kaip realios jėgos užuomazga ateičiai, kai ateis didžio atsiskaitymo valanda tarp grobikiškos ir nusikaltėliškos valdžios bei jos pavertų tautų.

Antrą kartą Suvalkijos tema *Varpe* iškyla po Nikolajaus II karūnavimo, kai šį klausimą palietė oficiozas *Vilenskij Viestnik*. Verta pateikti citatas iš *Vilenskij Viestnik* ir *Varpo* atsakymo, nes jos atspindi ne tik du skirtingus požiūrius į Suvalkijos problemą, bet yra ir puikiausias rusų valdžios politikos Lietuvoje atspindys. Štai ištrauka iš *Vilenskij Viestnik*²⁰:

Užduotis rusiškos vyresnybės darbuose aprusinimo šiaur-vakarinio krašto (*skaityk: Lietuvos*; autoriaus prieraišas) buvo ir tebėra tame, idant pirmiausia pertraukt ryšį sulenkėjusios gyventojų dalies to krašto su tikrai lenkiškomis šalimis, kursai visados šaltinių lenkiškų maištų, o paskui išliuosuot Rymo-katalikystę tame nuo senovės rusiškai-lietuviškame krašte iš lenkiško nudažymo. ... Bet dabarnykščiai to krašto rubežiai nesutinka su istoriškais lietuviškais tautos

¹⁸ Tik kartą *Varpas* išreiškė viltį, kad naujasis monarchas grąžins lietuviams spaudos laisvę; tai buvo iškart po Nikolajaus II karūnavimo (1895 m. Nr. 1). Tačiau šis straipsnis nereiškia jokio *Varpo* posūkio į kompromisus.

¹⁹ Už ir prieš (lot.) – Ž. N.

²⁰ Deja, neturėdamas originalo esu priverstas cituoti šią ištrauką remdamasis lietuviškais citatomis iš *Varpo* Nr. 7. 1895 m.

(Cituojamas *Vilenskij Viestnik* Nr. 63).

rūbeliais... Už rubežiaus šiaur-vakarinio krašto stovi visai lietuviška Suvalkų gubernija. ... Šimtas metų atgal išliuosuota (?)²¹ daugiau kaip pusantro milijono lietuvių šiaur-vakarinio krašto iš lenkiškos verguvės, dabar atėjo laikas išliuosavimo palikusios prei lenkų karalystės dalies atkirstos administratyviškais rubežiais nuo šiaur-vakarinių savo giminaičių. Seniai jau laikas pertraukt ryšį sulenkėjusios ir apkatalikintos dalies gyventojų šito krašto su grynai lenkiškais šalimis!..

Koks grožis! Į tai *Varpas* atsako:

Nežinantis mūsų dalykų žmogus, perskaitęs augščiau minėtas eilutes, gali manyti sau, kad tai rašo koksai mūsų draugas; bet sulyginęs padėjimą „išliuosuotų“ ir dar „neišliuosuotų“, atrasime, kad „išliuosuotų“ padėjimas daug biauressni, kaip dar tebesančių „verguvėje“: tuo tarpu kada žemutinėse mokyklose suvalkiečių mokiniojai lietuviai, gimnazijose išguldoma lietuviška kalba, lietuviai gauna vietas valdžios tarnystoje, pirkimas žemės yra liuosas ir tt. ... Lietuviai Kauno, Vilniaus ir Gardino gubernijų neturi nei kokių tiesų – čionai joja mums ant sprando visokie rusų pašlemėkai; mokiniojaus lietuvių žemutinėse mokyklose nei su žvake dienos viduryje neatrasi, apie reikalingumą išguldymo lietuviškos kalbos gimnazijose ir kitose mokyklose niekam anė į galvą neatėjo, valdžios tarnystoje vietos lietuvis tegul ir nemėgina jieškoti, pirkimas žemės uždraustas ir tt. ... Suprantamas daigtas, kodėl teip darosi: teip vadinamame šiaur-vakariniame krašte rusų biurokratai jaučiasi pilnais ponais, kada lenkų karalystėje vis šiek-tiek da prisitaikina prie lenkų budo; už tai Suvalkų gubernijoje ir duoda da šiovias tokias tiesas lietuviams, idant paturėdami juos, sutvertų antagonizmą lenkiškam gaivalui; bet su priskyrimu Suvalkų gubernijos prie Vilniaus generalgubernatorystės prapuls ir šešėlis tų tiesų, kurias dar turi Suvalkiečiai, o rusiškas administratorius, mokiniojas ir popas užsės visiems ant sprando ir rėks dar, kad tai lietuvių noras....“ (žiūr.: *Varpas* Nr. 7, 1895 m., p. 111–112).

Raginimas pasikliauti vien savo jėgomis neatmeta galimybės sudaryti sąjungas ar blokus. Priešingai – tvirta savarankiška pozicija atveria kelius sudaryti sąjungas su jėgomis, siekiančiomis panašių tikslų ar ideologiškai artimomis. *Varpe* ne kartą buvo pabrėžta būtinybė tartis bei veikti kartu su panašių tikslų siekiančiomis jėgomis. Deja, praktiškai tai buvo sunkiai įgyvendinama. Besitęsianti reakcija stabdė opozicinių jėgų formavimąsi. Rusų visuomenėje vyravo tyla ir „ramybė“; jei ir reikėsi koks nors protestas, tai arba buvo giliai pogrindinis, arba blyškus ir sekus. „Lietuvių klausimas“ taip pat dar nebuvo aiškiai iškilęs, patys lietuviai buvo per daug užsiėmę savimi ir savo vietiniais reikalais, kad kas nors kreiptųsi į juos arba jie patys imtųsi iniciatyvos ieškoti sąjungininkų už savo visuomenės ribų. Taigi ir *Varpe* poreikis ieškoti sąjungininkų pasireiškė tik kaip tendencija. Šį poreikį *Varpas* akcentuoja kalbėdamas apie lenkų–lietuvių santykius ir aptardamas savo poziciją rusų visuomenės atžvilgiu. Tačiau sudaryti kokią nors sąjungą su lenkų opozicinėmis jėgomis dar nebuvo pamato. Bet kokios rimtos sąjungos sąlyga yra abipusis vienas kito pripažinimas dviem lygiateisėmis pusėmis; kitaip nėra sutarimo, o vien tik vienos jėgos viršenybė kitos atžvilgiu. O lenkai tuo metu nelaikė lietuvių savarankiška tauta, ta prasme, kuria tai suvokiama kalbant apie suomius, čekus ir kitus. Lietuviai Lenkijoje vis dar buvo traktuojami kaip politiškai priklausantys lenkų tautai; jiems būdavo pripažįstama nebent teisė į savarankišką kultūrinį būvį. Atgimstanti lietuvių tauta reikalavo pripažinti juos kaip savarankišką tautinį ir politinį vienetą; šis reikalavimas logiškai išplaukė iš jų tautinio atgimimo ir įgavo formą *conditio sine qua non*²²; bet kokia nuolaida šioje sferoje reikštų savo tautinės būties atsižadėjimą; ypač lenkų atžvilgiu lietuviai turėjo laikytis savo esminės nuostatos ir būti ypač apdairūs ir atsargūs, kadangi lenkų istorinės reminiscencijos rėmėsi unijine tradicija, kurios istorinis rezultatas buvo politinis lietuvių susilieėjimas su lenkų tauta. Šis susilieėjimas buvo bajoriškosios Lietuvos evoliucijos procesas, tuo tarpu šiuo metu vykstanti liaudiškosios Lietuvos evoliucija, kurios išraiška ir buvo visa *Varpo* akcija, vedė atskiros bei savarankiškos lietuvių tautos formavimosi kryptimi.

²¹ Pabraukimas ir klaustukas – *Varpo* tekste.

²² Būtina sąlyga (lot.). – Ž. N.

Apie sąjungos ar greičiau opozicinių blokų sudarymo būtinybę *Varpas* kalbėjo ir aptardamas savo santykį su rusų visuomene. *Varpas* aiškiai skyrė sąvokas „rusų tauta“ ir „grobikiška valdžia“, kuri jau tuo metu nebuvo savo tautos visuomeninės būties išraiška. Be daugelio daugiau ar mažiau atsitiktinių progų, kada šis skirtumas būdavo pabrėžiamas, šia tema *Varpe* randame ir specialų straipsnį, pavadintą „Rusija, rusai ir mes“ (žr. Nr. 8, 1891 m.). Tai redakcinis straipsnis. Jame aiškiai atskirdamas rusų visuomenę nuo jos valdžios, *Varpas* nurodo poreikį koordinuoti opozicinių jėgų veiksmus, be to, labiausiai naudingu lietuviams laiko jungimąsi su liberaliaja rusų opozicija (deja, tokios 1891 m. Rusijoje dar nebuvo; buvo galima kalbėti nebent apie jos užuomazgas).

Lenkų ir lietuvių santykiai *Varpe* buvo svarstomi plačiai bei išsamiai specialiai tam skirtuose straipsniuose. Norėdami aiškiai parodyti *Varpo* poziciją pateiksime keletą pavyzdžių. Jau nurodžiau, jog *Varpas* suvokė lenkų ir lietuvių sąjungą kaip natūralų pasipriešinimo bendrai priespaudai bei nelaisvei poreikį, kuris jau kilo kaip neatidėliotina spręstinas klausimas. Deja, tam tikri veiksniai, kurie įsipynė į santykius tarp Lenkijos ir atgimstančios Lietuvos, paralyžiavo šios, atrodytų, natūralios sąjungos gimimą. Esminė susikalbėjimo bei sąjungos sąlyga buvo, kaip jau minėjau, lietuvių, kaip lygios ir savarankiškos derybų pusės, pripažinimas. Kol lenkai laikė Lietuvą ir lietuvių tautą sudėtine politinės lenkų tautos dalimi, tol negalėjo būti kalbos apie sąjungą, kadangi iš vienos pusės buvo tendencija jaustis viršesniam, iš kitos – natūralus atgimstančios tautos atkaklumas ir užsispyrimas.

Šį klausimą *Varpas* svarsto 1891 metų 9 numeryje išspausdintame straipsnyje „Mes ir lenkai“. Tai ne atsitiktinis, bet įvadinis, redakcinis straipsnis, aiškiai parodantis *Varpo* poziciją. „Vienokis padėjimas dabar, – rašo *Varpas*, – vienoki reikalai, rūpestis apie užlaikymą savo tautiškos esybės, drauge perleista praeiga (nors jiems mes daugel turėtumėm ką užmetinėti; bet to dabar neminėsime), rodos turėtų suartėti lenkus su mumis, palengvinti susitaikymą, bet atsitikimai išgyvenimo ne tai mums parodo.“ Jau nekalbant apie plačiuosius tautos sluoksnius, kurie negali tinkamai suvokti tam tikrų reiškių ir iš kurių negalima tikėtis situacijos įvertinimo, bet ir elitas, visa lenkiška spauda, bendra lenkų opinija yra nusistačiusi prieš lietuvius, prieš tautinį judėjimą, kuris vyksta Lietuvoje. *Varpo* nestebina konservatyvios spaudos nuostatos, nes konservatoriai iš esmės yra priešingi bet kokiam judėjimui, turinčiam pažangos ir žengimo į priekį požymių, ir yra suinteresuoti išlaikyti senas, nusistovėjusias bet kokio visuomeninio darinio formas, o lietuvių judėjimas, kaip visa apimanti valstiečio laisvėjimo ir politinės bei visuomeninės emancipacijos apraiška, išreiškia tai, kas konservatoriams yra nepriimtina. Bet visa netgi vadinamoji demokratinė, taigi pažangioji, lenkų spaudos ir viešosios nuomonės dalis, neišskiriant ir varšuvietiškojo *Balso* (*Głos*), stoja prieš lietuviškąjį judėjimą ir nerodo, atrodytų, tiesiog elementarios tolerancijos, pripažįstančios lietuviams teisę patiems tvarkyti savo likimą. Kai kurie leidiniai, pavyzdžiui, *Kraštas* (*Kraj*), netgi tapatina lietuvius („litvomanus“) su anarchistais ir nihilistais. Kalbėdamas apie Lietuvos lenkus, kurie daugiausia yra sulenkėję bajorai ir šlėkta, *Varpas* teigia suprantąs jų priešišką nusiteikimą lietuvių kalbos, kaip valstietiškos („chlopų“), bei bendrai lietuvių kaip „chlopų“ atžvilgiu; jų nepakantumą lietuvių judėjimui jis aiškina kaip ekonominės ir visuomeninės konfrontacijos, besireiškiančios klasiniu pagrindu, išraišką. Toliau *Varpas* pastebi, jog ne visi lenkai pasižymi netolerancija lietuvių, kaip tautos, atžvilgiu, tik apgailėstauja, kad niekur – nei spaudoje, nei gyvenime – iš lenkų pusės nepasireiškė kitoks jų požiūris į lietuvius. Pagaliau *Varpas* kreipiasi į pažangiąją lenkų visuomenės dalį ir tuos, kurie plunksna ar žodžiu formuoja viešąją nuomonę ir patys neužima kastingės ar klasinės pozicijos, o vadovaujasi vien tautų pažangos kriterijais; tų *Varpas* klausia, ar galėtų sau užduoti klausimą, kokią poziciją jiems derėtų užimti, vadovaujantis šiuo kriterijumi. Tiek lenkai, tiek lietuviai šiandien neturi jokių teisių, kenčia priespaudą ir velka rusifikacijos jungą. Jau nekalbant apie tai, kad prispaustųjų solidarumas yra jiems tiesiog nulemtas, lenkams derėtų susimąstyti, jog jeigu jie nuoširdžiai neparems lietuvių, tai Rusija, pavykus nutautinti lietuvius, tik dar labiau sustiprės ir taps Lenkijai dar pavojingesnė, dar stipriau jai smogs. Abiem tautoms (lenkų ir lietuvių) bus geriau, jeigu prieš Rusiją stos du sutariantys, o ne du besikivirčijantys jos priešai.

Tačiau toks lietuvių ir lenkų bendrumas kovoje prieš priespaudą yra galimas tik nuoširdžiai pripažinus vieniems kitus kaip dvi lygias bei savarankiškas tautas.

Toks tad yra šis charakteringas straipsnis, gerai atspindintis lietuvišką sąjungos su lenkais bendrai kovai prieš Rusiją koncepciją. Matome, jog *prodemokratinio* judėjimo gretose nebuvo nė pėdsako pasidavimo rusiškai politikai *divide et impera*. Priešingai, tai buvo atviras silpnesniosios pusės žingsnis, aiškinantis galimos sąjungos sąlygas. Tačiau tas žingsnis buvo žengtas visiškai išlaikant tautinę savigarbą, kuri netgi dėl sąjungos naudingumo negalėjo būti nė trupučio aptemdyta. Panašią koncepciją randame išdėstyta ir 1892 m. Nr. 3 (p. 42), kur, be kita ko, sakoma, kad jei Varšuvoje dar galima rasti lenką, suprantantį lietuvių tautinio atgimimo evoliuciją, tai tarp Lietuvos lenkų tokio žmogaus reikėtų ieškoti su žiburiu.

Taip *Varpe* buvo pateikta politinė lenkų ir lietuvių santykių pusė. Žvilgteliame dabar ir į istorinę bei kultūrinę *Varpo* koncepciją. Ją randame ilgame plačiame redakciniame straipsnyje per tris *Varpo* numerius (Nr. 1, 2, 3, 1892 m. „Už ką turime būti lenkams dėkingi arba nedėkingi?“²³) Jame *Varpas* visų pirma sugriauna mitą apie kažkokį pagrindą vienpusiškam dėkingumui, kurio neva derėtų tikėtis lenkams iš lietuvių pusės. Aukščiausios tautinės emanacijos, t. y. valstybingumo, požiūriu, lietuvių valstybės susijungimas su lenkų valstybe nebuvo vienpusiška geradarystė Lietuvai, bet tuometinėmis sąlygomis abipusiškai naudingas politinis aktas. Abiem valstybėms grėsmė ta pati grėsmė – Kryžiuočių ordinas ir germanizacija. Šis aktas nebuvo lenkų geradarystė Lietuvai ar, neduok Dieve, auka, bet naudingas žingsnis, atnešęs naudos lenkų valstybingumui; tai buvo abipusiškai naudingas sandoris, o ne vienpusis aukojimasis; lenkų valstybė taip pat turėjo negatyvių aspektų; buvo mažesnė, nesiribojo su jūra ir kas žino, ar nebuvo labiau pažeidžiama nei Lietuva. Tai tiek, kas dėl valstybingumo. Kultūriniu požiūriu Lietuva neturėjo ką perimti iš Lenkijos ir tik krikščionybės požiūriu buvo nuo jos „atsilikusi“; tačiau priimti krikščionybę Lietuva ir be Lenkijos pagalbos jau buvo pasirengusi, tam trukdė vien tik Kryžiuočių ordinas. Be to, Lietuva nebuvo „atversta“ į krikščionybę, bet pati, savanorišku savo kunigaikščių aktu inicijavo savąjį krikštą. Tiek valstybinė politinė federacija, tiek ir krikščionybės priėmimas buvo logiška Lietuvos evoliucijos išraiška, savaime plaukianti iš lietuviškojo valstybingumo vystymosi. Lenkai, padėdami Lietuvai priimti krikščionybę, neprisitaikė prie jos, jų atnešta krikščionybė neatspindėjo tautinio charakterio, neprabilo tautos kalba. Tolesnio kultūrinio vystymosi požiūriu lenkų įtaka bei laipsniškas Lietuvos priklausomybės didėjimas tik susilpnino jos kultūrinį augimą, o tuo tarpu Lenkija savo valstybingumą bei kultūrą stiprino Lietuvos sąskaita ir šiandien turi būti jai už labai daug ką dėkinga. Ir jeigu šiandien lenkai sako, jog lietuvių kalba turi užleisti ir jau užleidžia vietą lenkų kalbai todėl, jog neva lenkiškoji civilizacija yra aukštesnė už lietuviškąją, tai kodėl ši mintis netaikoma pačiai Lenkijai Vokietijos ar apskritai Vakarų civilizacijos požiūriu ir kodėl lenkai vis dar sėkmingai atsispiria germanizacijai ir nutautėjimui. O kai lenkai tvirtina ir nurodo, jog lietuviai be viso kito naudojami lenkiškosios kultūros laimėjimais, ar tai būtų teisė, ar literatūra, ar spauda ir t. t., tai *Varpas* į tai atsako, jog toje lenkiškoje kultūroje didžia dalimi dalyvauja bei bendradarbiauja ir lietuviai, taigi, naudodamiesi ja, semiasi ne iš svetimo šaltinio. Toliau *Varpas* teigia:

Ant galo man lenkai pasakys: – tai kodėl gi šiandien pradėsite jus, lietuviai, nuo mūsų skyrtis ir kodėl-gi nenorite toliau mūsų kalbos vartoti, ant kurios išdirbimo patys lietuviai taip daug triūso yra padėję? – juk-gi ir lenkiškai kalbant galima būti geru lietuviu! Ant to pirmučiausei atsakysiu, jog mes nuo lenkų visiškai nesiskirėme ir labai gerai atsimeiname ant veikalo Zigmunto Augusto, paskutinio Jogailionio, paskutinio lietuvio ant Lietuvos su Lenkija suvienyto sosto sėdinčio. Zigmuntas Augustas įsakė mums draugijoj ir sutikime gyventi – mes to ir norime. Bet ans nesakė, kad lietuviai tur išsižadėti savo kalbos, kad jie tur į lenkus pavirsti. Jis to nesakė, ir mes to nenorime, bet norime pasilikti tuom, kuom Dievas yra mus sutveręs – norime lietuviais pasilikti. – Ir lietuviškai kalbant mes galime būti gerais draugais ir turėti vienodus mierius. Toliau, kodėl mes nuo išdirbimo lenkiškos dyrvos norime grįžti prie

---

²³ Šis straipsnis tais pačiais metais buvo perspausdintas atskiru leidinuku.

išdirbimo savosios – tai todėl, kad matome, jog mūsų pačių dyrva baisei apleista, jog mes apie lenkystę darbuodamėsi to daėjome, kad mūsų tautoj šviesesnės ir augštesnės luomos nebsusipranta ir nebgali susikalbėti su tamsesniais, žemesniais luomomis ir to ant galo pagalios sulaukėme, kad Gedimino kalba tapė už muzikišką kalbą palaikyta – tai vis todėl mes norime grįžti ir grįžtame prie išdirbimo savo rašliaviškos dyrvos!

Toks būtų istorinis kultūrinis lietuvių ir lenkų santykių koncepcijos šķicas. Jis papildo politinės lenkų ir lietuvių sąjungos koncepciją, išdėstyta aukščiau. Politinės sąjungos koncepcijai nieko negalima prikišti. Fatališka kliūtis tokiai sąjungai atsirasti buvo lietuvių nepripažinimas savarankiška ir lygiateise tauta. Be šio pripažinimo lietuviai verčiau sutiko patys visur imtis ant savo pečių visą kovos prieš Rusiją našta, negu rizikuoti savo tautinės egzistencijos savastimi. Šis nesutarimas buvo neišvengiama istorijos būtinybė. O štai istorinė kultūrinė koncepcija turi nemažai silpnų vietų. Valstybinės federalizacijos, kaip abipusiškai naudingo akto, suvokimas yra be priekaištų. Nekritikuotinas ir tvirtinimas, kad bet koks vienpusiškas dėkingumas yra be pagrindo. Minėtame *Varpo* straipsnyje neįvertinama ta kultūrinė įtaka, kuri plaukė iš Lenkijos, tačiau ji ir jos atnešta nauda negali tapti pagrindu vienpusiam dėkingumui, kadangi kas gi galėtų pasverti, kiek ir kokios kultūrinės įtakos patyrė lenkai sąjungoje su Lietuva. Čia gali eiti kalba ne apie vienpusį dėkingumą, bet apie gyvą tarpusavio kultūrinių įtakų tradiciją. Tačiau neabejotinas ir tas faktas, kad kartu su daugialype nauda Lietuva iš sąjungos su Lenkija patyrė ir neigiamų kultūrinės įtakos aspektų; liaudies kultūrinio lygio kilimas būtų buvęs nepalyginti sklandesnis, jei jis būtų vykęs išorinėms įtakoms organiškai sąveikaujant su savosios kultūros elementais; mechaniškas lietuvių „atvertimas“ į krikščionybę ir vėlesnis viso krašto užtvindymas lenkiškomis įtakomis, apie ką kalbėjau pirmoje šio darbo dalyje, visų pirma atplėšė nuo liaudies didelę dalį aukštųjų visuomenės sluoksnių ir pastūmėjo juos polonizacijos link, o antra – paliko liaudies mases kultūros paribyje. Tačiau negalima dėl to priekaištauti lenkams: tai buvo šalies istorinės raidos išdava, o ne lenkų tyčinės veiklos rezultatas. Kultūriškai užmirštoje lietuvių liaudyje vyko konservatyvaus etnografinio kultūros proceso evoliucija, kuri subrandino lietuvių kultūrą naujam kūrybingumui. To išraiška ir yra tautinis Lietuvos atgimimas, o viena iš jo pasireiškimo formų buvo *Varpas*. Istoriniai faktai yra tokie, kokie yra, niekas jų nebepakeis. Visuomenės vystymosi pagrindo reikia ieškoti visuomenės gyvybingume ir jį laikyti bet kokio veiksmo išeities tašku. Pernelyg dažnai lenkai kaltino (deja, dažnai tebekaltina ir šiandien) atgimstančią lietuvių tautą, esą ji bando eiti prieš istorinę evoliuciją, kuri turi ištirpinti lietuvių tautą lenkų tautoje. Čia lenkai klaidingai kreipė dėmesį vien į bajorišką Lietuvos evoliuciją, o lietuviai, vertindami savo santykius su Lenkija iš liaudies pozicijų, kaltino lenkus tuo, kas buvo lietuvių bajorijos istorinės evoliucijos išraiška. Istorija gali padėti išspręsti tautinius ginčus tik tiek, kiek bus sintetiškai suvokta visa istorinio proceso visuma.

Pateikdamas tolesnę *Varpo* charakteristiką norėčiau atkreipti dėmesį į jo antisemitizmo apraiškas. Apibūdinamas *Aušra* jau nurodžiau pirmųjų lietuviškų spaudinių antisemitizmo šaltinį. Antisemitizmas yra įprasta ankstyvųjų visuomeninių tautinių judėjimų liga. Jis yra sveikos liaudiškojo judėjimo tendencijos ekonomiškai išsivaduoti iš slegiančios smulkių tarpininkų priklausomybės išraiška. Toji tendencija išsivaduoti ir kovoti su lupikiškais tarpininkų palūkanomis siejasi arba yra jungimosi į bendrovės pradžia. Tie tarpininkai paprastai yra žydai (Lietuvoje dažniau, nei kitur). Taigi antisemitizmas šioje tautinio judėjimo stadijoje yra šiek tiek iškreipta teigiamos ekonominės visuomeninės tendencijos išraiška. Klaida tik ta, kad jausmas, nukreiptas prieš tarpininką, virsta rasine neapykanta žydui, esančiam klasikiniu tarpininko prototipu. Iš esmės tokio pobūdžio antisemitizmo objektas yra ne žydas kaip toks, bet tarpininkas, besipelnantis iš lupikavimo. Tačiau beveik visuomet tokio tarpininko asmenyje matant žydą, neapykanta tarsi savaime perkeliama į žydus apskritai, paaštrėja dėl rasinių bei tikėjimo skirtumų, *ad hoc*²⁴, yra pakurstoma visokio plauko demagogų. Lietuvių antisemitizmą skatino dar ir tokia objektyvi

---

²⁴ Be to (lot.). – Ž. N.

aplinkybė, kad žydai, kurių rankose buvo visa smulkioji prekyba ir didžia dalimi amatai, tapo pagrindine kliūtimi tautinių veikėjų propaguojamam lietuvių telkimuisi prekybai ir amatams į savąsias rankas perimti. Taigi antisemitinės tendencijos sklido iš *Aušros* skilčių, o ir *Varpas* savo pirmojoje, prodemokratinėje, stadijoje nėra nuo jų laisvas. Šiuo laikotarpiu surandame ypač bjaurų išbujojusio antisemitizmo pavyzdį, kurio neatsižadėtų rusas p. Krušėvanas arba prancūzas p. Drumont'as (Driumontas). Bet apskritai *Varpe* antisemitizmas (kurio jis ateityje iš viso atsikratys) net ir šiuo laikotarpiu buvo švelninamas bendrų demokratinių ir ypač pozityvistinių nuostatų, ragino įvykių priežasčių ieškoti ekonominėse ir visuomeninėse prielaidose, kurios ir yra raktas juos suprasti. Šiuo požiūriu tas aštrus antisemitinis straipsnis, kurį randame *Varpo* Nr. 8 ir 9, 1891 m. ir kuris turėtų būti laikomas kažkokiu nesusipratimu, nesiderina nei su bendromis laikraščio nuostatomis, nei su kitais straipsniais šia tema. Šis rašinys yra, rodos, didžiausia *Varpo* dėmė. Straipsnis, kurį pavadinčiau niekšišku, ir tik iš pagarbos *Varpui* vadinu niekingais tauškalais, yra kažkoks keistas nukrypimas nuo bendro laikraščio kurso. Taigi nematau reikalo čia jį cituoti, nes nestudijuojau nukrypimų, o tik duodu bendrą viso judėjimo charakteristiką. Užtenka vien paminėti šią nešvarią dėmę, kuri gėdingai atsispindi švariam esminių *Varpo* nuostatų fone. O pacituosiu kitą reikšmingą *Varpo* straipsnį, kuriame atsiskleidžia esminis jo antisemitizmo pobūdis. Tai skilties „Iš Lietuvos“ fragmentas iš *Varpo* Nr. 2, 1892 m. (p. 29–30). Toje ištraukoje parodytas žydų traukos prie vieny ar kitų tautų kintamumas; štai dar visai neseniai Lietuvos žydai kalbėjo lenkiškai ir vadino save „lenkais sentikiais“ [*Polaków starozakonnych* – M. R.], o dabar jau kalba rusiškai ir linksta prie rusiškojo tautiškumo. Todėl *Varpas* negaili piktų žodžių žydams ir spėdamas, kaip susiklostys jų santykiai su lietuviais, sako, kad lietuvių neturėtų jaudinti tai, kuo taps žydai ateityje, bet tik tai, kaip nuo jų apsiginti. Šis gana aiškus antisemitinis atspalvis toliau yra sušvelninamas visiškai teisingomis išlygomis. Būtent – *Varpas* teigia:

Iki žydai ne atsisakys nuo savo izoliruoto gyvenimo, nuo fanatiško ir prietaringo mokslo talmudo, iki neišsiliuosuos nuo rabinų valdžios, ikitol ne gali laukti nuo jų gero. Bet kaip amžiais į juos įėjo tos visos blogos įpatybės, taip ir ilgai reiks laukti jų persimainymo. O apeilinkės visai priešinasi atsivertimui žydų, nes jie ištikro yra nelaimingi nuo visokių persekiojimų. Persekiojimai-gi ir prievarta retai gali atkreipti ant gero kelio, priešingai, jie tik tvirčiau suriša persekiojamus ir daro gilesnį skirtumą tarp persekiotojų ir persekiojamųjų.

Jeigu mes norime kada nors turėti naudų iš žydų, tai turime patys permaintyti savo pažiūras ir pasielgimų su žydais.

Geriausias daiktas, kad galimi but susituokimai tarp žydų ir mūsiškių ir kitų tautų be perversimo vienos pusės tikėjimo ir tautiškumo į kitoniškus. Vaikai-gi turėtų būti tokiais, kokių norėtų tėvai: Taig čionai suvisai nereikalingas įsikišimas valdžios, kuri tankiausiai net štai kokius kuriozus pramano: – jaigu mahometoniško tikėjimo esybė susituokia su esybė kito kokio krikščioniško tikėjimo (nevat ne stačiatikiško) tai vaikai turi but stačiatikiai. Išeina, kad tėvas mahometoniško su motina liuteriško tykėjimo, neatbūtinai turi gimdyti vaiką stačiatikį. Toki kuriozai gali tik Maskolijoj atsitikti.

Iš šio fragmento matome, kad neabejotinas antisemitinis atspalvis yra švelninamas įvertinant šio reiškinių visuomenines prielaidas, kurios suponuotų žydų klausimo sprendimo asimiliacinės koncepcijos išskėlimą. Nesiruošiu aptarinėti šios koncepcijos, man rūpi vien ją nurodyti.

Aukščiau kalbėdamas apie blaivios ir realios liaudies politikos kryptį, nustatytą *Varpo*, nurodžiau, kad toji politika rėmėsi savišalpos bei savų jėgų telkimo savarankiškam vystymuisi idėjomis. Vystymosi, paremto visuomeninio ir kultūrinio lygio kėlimu, koncepcija suteikė varpininkų judėjimui pozityvizmo bruožų. Toliau matysime, kiek tuo metu, vadovaujantis *Varpo* idėjomis, buvo daroma kultūros bei švietimo srityse. O ekonominėje ir visuomeninėje sferoje negalima buvo daug nuveikti dėl visiškai tokiai veiklai netinkamų politinių sąlygų. Nekalbant apie reiškinius, kurie būtų įgyvendinti įstatymų leidybos keliu, kuris Rusijoje buvo bet kokiai visuomeninei iniciatyvai uždaras ir tuo metu visiškai neįgyvendinamas būdas, kiti visuomeniniai bei ekonominiai veiksniai, asmeninės ar grupinės iniciatyvos

būdu galimi įgyvendinti pagal esamus įstatymus, sutikdavo valdžios pasipriešinimą, dangstantis įvairiausiais cirkuliarais bei įsakais, paralyžiuojančiais įstatymų veikimą ir nukreiptais bet kokios iniciatyvos slopinimo linkme, realizuojant aukščiausią biurokratijos principą – „globą“. Taigi naujos ekonominės bei visuomeninės idėjos buvo įgyvendinamos vėžlio greičiu, lyginant su jų brendimu tiek *prodemokratinio* judėjimo programose, tiek ir apskritai liaudies savimonėje. Šis reiškinys sąlygojo tai, kad apskritai viso judėjimo ir *Varpo* akcija, negalėdama realizuotis konkrečioje veikloje, ėmėsi teorinio atskirų temų plėtojimo ir aptarinėjimo. Tai turėjo menkesnės praktinės vertės, nes teorija nebūdavo patikrinama praktikoje, tačiau leido pasiekti gilesnį rimtų mokslinių straipsnių lygmenį. Čia glūdi ryškus skirtumas tarp *prodemokratinio* ir vėlesnio demokratinio judėjimų. Demokratai bus arčiau praktinių liaudies poreikių, patirs didesnę betarpiškų gyvenimo apraiškų įtaką savo ekonominei ir visuomeninei koncepcijai. Prodemokratiniai varpininkai yra mažiau utilitaristai*, daugiau racionalistai. Tai turėjo ir gerąją pusę. Būtent *Varpe* randame daugybę dalykiškų rimtų straipsnių visuomeninėmis bei ekonominėmis temomis, pasiekusių mokslinio straipsnio lygį. Šis faktas buvo juolab teigiamas, kadangi jų poveikį galima vertinti kaip tvirtą būsimos veiklos pamatą. Matėme, jog būtent tokių straipsnių trūko *Aušroje*. Tai, be abejo, atitiko laikmetį bei *Aušros* uždavinius; bet dabar situacija jau buvo kita, ir *Varpas* atspindėjo tas prasidėjusias dideles permainas.

Varpe dar nėra susiformavusio įsitikinimo, jog reikia remtis kuria nors viena visuomenės klase, nėra jos vystymosi poreikių suvokimo. Judėjimų susiskaidymas, kuris netrukus prasidės, akivaizdžiai atskleis klasinį lietuvių tautos susisluoksniavimą. Tačiau iki pat šio laiko tas susiskaidymas tautos savimonėje dar neatsispindėjo. Tačiau vis tik *Varpas* faktiškai jau išreiškė valstietijos, t. y. smulkiųjų žemės savininkų interesus. Jei tautos kultūros ir kūrybingumo, per kurį kultūra reiškiasi, sferose klasių teorija iš esmės nepritaikoma, tai visuomeninėje bei ekonominėje politikoje klasinis požiūris yra dominuojantis; be jo bet koks judėjimas arba nuklysis į demagogijos šunkelius, arba jis bus blyškus ir neišraiškingas, kaip ir bet kuris reiškinys, netekęs gyvo savo branduolio. Lietuvių tautinio atgimimo procesas, kuris yra įvykusios liaudies kultūrinės evoliucijos išraiška, išaugo iš visuomenės demokratizacijos, prasidėjusios nuo baudžiavos panaikinimo ir valstietijos išlaisvinimo. Tokiu būdu smulkiųjų žemės savininkų – valstietijos, kurios aplinkoje pasireiškė pirmieji atgimimo požymiai, – poreikiai negalėjo neveikti ir viso judėjimo.

Tam tikra prasme tai pasireiškia jau *Aušroje*, o *Varpe* – kur kas išraiškingiau. Valstiečiai, pirmieji atgimimo „autoriai“, nuspalvino jį savo klasiniais – tiek politiniais, tiek socialiniais – poreikiais. Bežemiai darbininkai – proletariatas – bei miesčionys iki šiol dar nesurado vietos atgimimo judėjime. Be to, miesčionija Lietuvoje buvo negausi (neskaitant žydų), o didesniuose miestuose buvo gerokai sulenkėjusi, todėl tik labai nežymiai galėjo įsiliesti į lietuvių atgimimo procesą. Įvertinus visus šiuos prodemokratinį judėjimą formavusius aspektus matome, jog socialinės politikos sferoje dominuojantį vaidmenį suvaidino smulkiosios valstietijos poreikiai. Tai aiškiai atsispindi *Varpe* ir ypač *Ūkininke*. Vis dėlto tuo metu jau pradeda formuotis ir proletariato klasinė koncepcija. Ji pradeda atsispindėti atskirų inteligentijos atstovų, betarpiškai dalyvavusių tautinio atgimimo judėjime, pažiūrose. Jau pastebėjome, jog *Varpo* koncepcija, kurią buvo labai sunku realizuoti to meto ekonominėmis bei politinėmis sąlygomis, vystėsi teorinio racionalizmo kryptimi, tai patvirtina daugybė rimtų ir kritinių straipsnių mokslo bei visuomenine tematika. Kai dėl praktinės veiklos gairių, tai *Varpe* bei *Ūkininke* atsispindėjo smulkiosios valstietijos klasiniai poreikiai, o kai dėl kritinio racionalizmo apraiškų, tai jos atspindėjo jau besiformuojančią proletariato klasinę koncepciją. Tai patvirtina gausūs tuometiniai *Varpo* straipsniai. Juose nagrinėjamos ekonominės ir visuomeninės temos nėra mokslo populiarinimo lygio straipsniai, prisitaikantys prie plačios skaitytojų masės. *Varpas*, priešingai nei *Ūkininkas*, būdamas inteligentijai skirtas laikraštis, spausdino straipsnius, atitinkančius to meto europietišką mąstysenos bei žinijos lygį. Neturėdamas jokių klasinių įsipareigojimų *Varpas* pateikdavo savo puslapiuose visų tuo metu

---

* Utilitaristas – žmogus, kuris viską vertina praktiniu požiūriu. (Red.)

dominavusių visuomeninės minties srovių, veikusių lietuvių inteligentijos požiūrius, įvairovę, todėl spausdino ir istorinio materializmo koncepcijos pradus analizuojančius straipsnius. Tarp straipsnių randame turingas publicistines studijas apie Anglijos perėjimą iš žemės ūkio ir amatų ūkio prie gamybinės bei prekybinės ekonomikos, apie angliškojo kapitalizmo ir Didžiosios Prancūzų revoliucijos principus bei jų esmę ir sklaidą už Prancūzijos ribų, apie turto kilmę ir jo pasiskirstymą (Kautskio ir Ivaniukovo darbų pagrindu), apie nuosavybės teisės principus ir kt. Be to, *Varpe* randame daug straipsnių, kaip nors specialiai nesusijusių su tautinio atgimimo tikslais, – jų tikslas buvo tiesiog informuoti ar šviesti.

Taigi matome, jog *Varpas* buvo ne tik specifinis leidinys, turintis propaguoti vien konkrečius tautinio atgimimo uždavinius, bet yra jau ir laikraštis, skirtas bendriems lietuvių kultūriniais poreikiams tenkinti jų tautinio atgimimo rémuose. Kad ir kaip ten būtų, tai buvo pažanga lyginant su *Aušra*, kuri, nors tokios užduoties ir nesikratė, tačiau vykdė ją kur kas silpnesniu mastu nei *Varpas*.

Nepaisant neabejotinos marksizmo įtakos, kuri labiausiai atsispindėjo mokslinio bei visuomeninio pobūdžio straipsniuose, paties *Varpo* pozicijos anaipol negalima vadinti socialistine. Konkreti Varpo pozicija ekonominėje ir visuomeninėje srityje, nors ir nesutelkta glaustoje programoje, rėmėsi smulkiųjų žemės savininkų poreikiais ir juos išreiškė. Tačiau šio laikotarpio pabaigoje socialistinės idėjos jau gana aiškiai akcentuojamos tam tikruose inteligentijos, ypač jaunosios, susibūrusios aplink *Varpą*, sluoksniuose. Socialistai dar nenutraukia ryšių su *Varpu* ir veikia lygiagrečiai *prodemokratinio* judėjimo kryptimi, sudarydami jo kairįjį sparną. Tik 1895 m. šia prasme tampa lūžio metais. Socialistai ima telktis ir rengtis nepriklausomiems veiksams. Varpininkų stovykloje įvyksta skilimas, kuris vis labiau ryškėja. Kairieji, t. y. „varpininkai socialistai“, vis kritiškiau vertina dominuojančią idėjinę kryptį ir vis labiau telkiasi; tačiau dar bando paveikti *Varpą* sau trokštama linkme ir galbūt tikisi perimti bendrą vadovavimą akcijai. 1895 m. *Varpo* Nr. 7 randame būdingą „varpininko socialisto“ straipsnį su redakcijos priedašu. *Varpo* bendradarbis, p. N., kritikuoja patriotinį tautinio atgimimo sentimentalizmą ir kviečia realiam visuomeniniam bei politiniam darbui sprendžiant ekonomines ir socialines problemas, garbina socializmą kaip vienintelį gyvą judėjimą, kuris pakeis žmoniją ir kuriam XIX ir XX amžių sandūroje priklauso dabartis bei ateitis. Redakcinė *Varpo* komisija prie šio prosocialistinio straipsnio pridėjo priedašą, teigiantį, jog išspausdino šį straipsnį kaip diskusinį, kaip išraišką vienos iš dviejų nuomonių, dalijančių lietuvių jaunimą į dvi stovyklas²⁵. Literatūrinė komisija kviečia leidėjus ir bendradarbius aiškiai pareikšti, kurį iš dviejų kelių laiko naudingesnių Lietuvai, ir išreiškia viltį, jog polemika pagyvins visą judėjimą. Kartu komisija pastebi, jog straipsnio autoriaus teiginiai per daug vienpusiški, tačiau akivaizdžiai stengiasi išlaikyti palankų neutralumą.

Jau tuomet galima atsekti varpininkų judėjimo kryptį, vedančią link vadinamųjų „demokratų“, kaip tarpinės radikalų stovyklos, skiriančios socialistus nuo grynų nacionalistų, kurie apskritai ignoravo socialinę sritį.

Varpas nenukrypo nuo savo pozicijų. Išliko nuoseklus atstovas *prodemokratinio* judėjimo, iš kurio vėliau išaugo radikalai liaudininkai (vadinamieji demokratai). Socialistai netrukus atsiskyrė ir įkūrė savo organizaciją (žr. toliau). Laikinas bendradarbiavimas su socialistais ir pasidavimas tam tikrai istorinio materializmo įtakai formuluojant visuomenės vystymosi koncepciją padarė įtakos tolesnei demokratinio judėjimo evoliucijai. Tai, kas marksizme yra ne vien grynai proletariato tikslų kapitalistinėje visuomenėje išraiška, bet kas jame yra iš esmės moksliška, tai veiks demokratų savimonę ir palengvins jų formavimąsi. Vienu iš neabejotinų mokslinių marksizmo pasiekimų yra klasinio visuomenės vystymosi pobūdžio atskleidimas.

---

²⁵ Kaip jau ne kartą minėjau, prodemokratinis judėjimas anaipol nebuvo patriotiškai sentimentalus, neturįs realybės jausmo.

Varpo įtaka lietuvių inteligentijai tuo pirmuoju jo leidimo periodu buvo labai didelė. Lietuvių jaunimas, krašto inteligentai, netgi iš dalies jaunas patriotiškai nusiteikęs kleras – visi formavo savo požiūrį į tautos vystymąsi remdamiesi *Varpo* nustatytomis gairėmis. Organiškos plėtotės idėjos bei tautos kultūros augimas, suprantami kaip tautos būties pagrindas bei garantija, – štai esminiai *Varpo* koncepcijos pradai. Būdinga tai, jog pirmaisiais savo veiklos metais *Varpas* įgijo autoritetą netgi tarp jaunojo klero, kuris turėjo savo veiklos sceną – *Apžvalga*. Žinoma, dėl visuomeninio radikalizmo, pasireiškiančio visų pirma teoriniuose straipsniuose, pozicijos bei kovos prieš mąstymo dogmatizmą, kuriam *Varpas* priešpriešino kritinį racionalizmą, *Varpo* autoritetas tarp klero mažėjo. Vis dėlto dėl savo bendros tautinio vystymosi koncepcijos, santykio su rusų valdžia, taip pat dėl daugelio kitų savo veiklos aspektų *Varpas* buvo labai populiarus tam tikrose jaunesniojo klero sferose. Tas *Varpo* populiarumas buvo toks didelis, jog leido užmerkti akis prieš tam tikras aštresnes antiklerikalizmo apraiškas ir keldavo klero savitarpio nesutarimus, kai *Apžvalga* aštriau pasisakydavo prieš *Varpą*. Buvo momentų, kai *Apžvalgai* aistringiau sureagavus į kokius nors *Varpo* rašinius, abiejų diecezijų (Žemaitijos bei Seinų) dvasininkija pasidalydavo į dvi tarpusavyje polemizuojančias stovyklas – „apžvalgiečius“ ir „varpininkus“, kurie karštai palaikydavo *Varpą*, teigdami, jog galima jam atleisti antiklerikalius išsišokimus dėl jo nuopelnų bei reikšmės iškeliant bei sprendžiant bendras tautos problemas (apie tai užsimena p. Vaižgantas 1897 m. klerikalinio laikraščio *Tėvynės Sargas* Nr. 10; apie tokį palankumą ir jaunesniojo klero simpatijas laikraščiu kalba ir pats *Varpas* Nr. 12, 1894 m.). Tačiau dėl plintančių visuomeninio radikalizmo nuotaikų ir dėl augančio socialistų dalyvavimo *Varpo* veikloje, jo populiarumas dvasininkų luome ėmė pamažu mažėti ir peraugo iš pradžių į apgailėstą, o vėliau ir į atvirą nepalankumą. Šia prasme lemtingi buvo 1894–1895 metai. *Apžvalga*, kurios veikla rutuliojosi lygiagrečiai *Varpo* veiklai, niekad neįgytė jam ypatingos simpatijos ir dažniausiai aštriai su juo polemizavo; tačiau *Tėvynės Sargo*, kuris buvo klerikalinės srovės atstovas jau po *Apžvalgos* sustabdymo, pirmuosiuose numeriuose dar pasireiškėdavo buvusios simpatijos *Varpui* aidai, o vėliau tą simpatiją pakeitė apgailėstas.

Varpo įtaka bei skaitomumas gerokai viršijo jo prenumeratą.

Anksčiau jau nurodžiau prenumeratos augimo kliūtis, tačiau kiekvienas *Varpo* numeris, kuris pasiekdavo šalį, eidavo iš rankų į rankas ir buvo „suskaitomas“ iki visiško sudilimo. *Ūkininkas*, kuris buvo daugiau praktinio turinio, dėdavo įvairiausių ūkinio pobūdžio patarimus, korespondenciją, mokslo populiarinimo straipsnius bei skaitinius, buvo labiausiai paplitęs tarp Suvalkijos valstiečių²⁶.

Apie *Varpo* įtaką tautinio judėjimo visumai bei prodemokratinį judėjimą apskritai dar kalbėsiu, duodamas bendrą šio laikotarpio charakteristiką.

Dabar dar norėčiau atkreipti dėmesį į *Varpo* feljetonus, o vėliau pereiti prie *Apžvalgos* bei klerikalinio judėjimo aptarimo.

Nuostabių *Varpo* feljetonų, tikrų jo puošmenų, autorius buvo vienas pagrindinių *Varpo* įkūrėjų ir ryškiausias jo atstovas, karštas patriotas ir nuoširdus visuomeninis radikalas, literatas ir puikus publicistas – daktaras Vincas Kudirka (mirė 1899 m.). Kudirka buvo visos *Varpo* akcijos vadovas, įkvėpėjas ir žymiausias literatūros darbuotojas. Jis iš tiesų ir nustatė *Varpo* kryptį, o per tai veikė ir visą tautinį judėjimą, jis palaikė viso judėjimo tęstinumą, neleisdamas nukrypti nei į dešinę – nacionalizmo kryptimi, nei į kairę – nuoseklaus socializmo link. Jo feljetonai, spausdinami *Varpe* rubrikoje „Tėvynės

---

²⁶ Nuo 1893 m., kaip *Ūkininko* priedai, pradėtos leisti įvairios knygelės, kuriose spausdinami literatūriniai kūriniai, turintys didesnę išliekamąją vertę, skirti kaip grožinė literatūra valstiečiams. Tose knygelėse buvo spausdinami apsakymai, pasakojimai, ilgesni straipsniai, atliepiantys ūkininkavimo ir namų apyvokos poreikius, aprašantys kitų šalių ūkio bei liaudies pasiekimus, populiarūs gamtos reiškinių aprašymai ir pan. Nuo 1895 m. *Ūkininkas* tampa dvisavaitiniu leidiniu (iki tol buvo mėnraštis, kaip ir *Varpas*).

varpai”²⁷, parašyti labai talentingai, buvo tarsi *Varpo* idėjų visumos atspindys. „Tėvynės varpų“ pagrindu galima būtų detalai išnagrinėti visą varpininkų judėjimo koncepciją. Juose išreikštos visos esminės ir kasdienės tautinės problemos, atsispindi tipiški visam judėjimui bandymai jas išspręsti. Tie feljetonai nebuvo vien teoriniai pasvarstymai, bet visados pateikdavo konkrečius įvykių ar santykių sprendimo būdus. Jie buvo gyvas laikraščio nervas, duodavo gilų atsakymą į kiekvieną klausimą, švelnindavo vienpusiškas atskirų laikraščio bendradarbių pažiūras, nutolusias nuo bendros programos, švelnindavo nesusipratimus. Kudirka buvo tikra lietuviškos publicistikos puošmena: kandus, nepaprastai gyvybingas, bet kartu nuoširdus ir labai realistiškas, puikiai atskleidžiantis esmę ir darantis blaivias išvadas, pažangių požiūrių ir nuoseklus antiklerikalas (bet ne ateistas). Tai buvo guvus protas ir didis talentas. Literatūriniu požiūriu jo feljetonai labai vertingi, jie buvo ne tik lietuvių literatūros, dar nelabai tvirtos, bet ir daug labiau kultūriškai pažengusių tautų publicistikos puošmena.

Dabar pereisiu prie *Apžvalgos* bei klerikalų charakteristikos.

c) klerikalinio–tautinio judėjimo charakteristika. *Apžvalga* (1890–1896)

Jau esu nurodęs, kokios buvo pirmosios priežastys, vertusios klerą atsiriboti nuo pasaulietiškos inteligentijos veiklos. Jau entuziastinga *Aušros* bei „Lietuvos mylėtojų“ pagoniškos kultūros, kurioje labiausiai pasireiškė tautinis individualumas, apoteozė²⁸, buvo pirmas disonansas tarp klero ir pasaulietinės tautinio atgimimo srovės.

Klero nepalankumas *Aušrai* ypač išaugo redaktoriaujant Šliūpai. Nors Šliūpas, griežtas antiklerikalas ir revoliucionierius, dirbdamas *Aušroje* daugiausia dėmesio skyrė tautinei bei kultūrinei veiklai, vis dėlto nesugebėjo neutralizuoti savojo neprielankumo klerui. Tokios tendencijos plaukė iš redaktoriaus skilčių, nuspalvindamos, nors ir nelabai aštriai, kultūrinio vystymosi koncepciją, o kartais pasireiškėdavo nepateisinamu priešišku didžiųjų atgimimo priešaušrio veikėjų – klerikalų atžvilgiu. Tokiu būdu *Aušroje* buvo paliestas vyskupo Valančiaus, vieno iš didžiai gerbtinų lietuvių veikėjų, drauge su Ivinskiu besidalijančio didžiojo liaudies kultūrininko nuopelnus, atminimas. Nekalbant jau apie didžiulius Valančiaus kaip istoriko nuopelnus, kurie atsiskleidė puikiame jo darbe „Žemaičių vyskupystės istorija“, jis labai prisidėjo ir prie leidybinės bei literatūrinės veiklos, plėsdamas liaudies kultūrinį akiratį ir sukurdamas platų liaudies švietimo judėjimą. Asmeninių nesutarimų tarp Valančiaus ir Daukanto fone Šliūpo redaguojamoje *Aušroje* buvo diskredituotas didis ir gražus vyskupo vardas. Akivaizdu, jog tokie atskiri dūriai erzino klerą ir atgrasė jį nuo įsijungimo į „Lietuvos mylėtojų“ veiklą. Visa tai vyko tuo metu, kai klero autoritetas ir įtaka šalyje buvo nepajudinamai dideli, jis buvo nepratęs prie kritikos ir bet kokios jo pilietinės veiklos kontrolės. Todėl vyresnioji dvasininkija paskelbė *Aušrą* esant bedievišku leidiniu, kenksminga priešų intriga prieš bažnyčią bei visuomenę, mėtė prakeiksmus viso tautinio lietuvių judėjimo adresu ir antrino visiems, juodinusiems vadinamuosius „litvomanus“. Pati būdama gerokai polonizuota arba bent jau sekanti bajoriškosios Lietuvos tradicija, ji jau genetiškai nebegalėjo pajusti ir suprasti naujojo judėjimo esmės, tačiau aiškiai suvokė sau nepalankias prasidėjusio judėjimo apraiškas: praeities bei ikirikščioniškos kultūros apoteozę, klero veiklos bei pilietinės pozicijos kritiką, taip pat

²⁷ Pirmaisiais metais Kudirka savo straipsnius pasirašinėdavo „Q. D. ir K.“ iš šio parašo nebuvo sunku iššifruoti jo vardą, o tai buvo labai nesaugu, žinant, kaip valdžia persekiojo lietuvišką spaudą ir tuos, kurie rašė. Kudirka pats betarpiškai pajuto šį persekiojimą, tai paveikė jo sveikatą ir pagreitino priešlaikinę mirtį.

²⁸ Klerą labai paveikė *Aušros* Nr. 1 išspausdintas Kraševskio „Vitolio raudos“ (į lietuvių kalbą išvertė Višteliauskas) palyginimas su Naujuoju Testamentu. Tokio palyginimo autorius buvo vienas iš *Aušros* vadovų Mikšas. Štai toji ištrauka: „Kuo graikams yra Odiseja ir Iliada, romėnams – Eneida, žydams – Senasis Testamentas, – tuo mums, lietuviams, yra „Vitolio rauda“... Šis Mikšo straipsnis pasirodė *Aušroje* be Basanavičiaus žinios (žr. Basanavičiaus „Atsiminimai“, *Varpas*, Nr. 3, 1903 m. p. 72). Tai sukėlė klero pasipiktinimą; akcijai, nukreiptai prieš *Aušrą*, vadovavo vyskupas Baranauskas, kuris išspausdino savo protestą *Katalikų apžvalgoje*.

retkarčiais pasireiškiantį, nors ir slepiamą, antiklerikalizmą. Taigi jaunųjų lietuvių veikla šiuo požiūriu vyresniajai dvasininkijai atrodė natūraliai amorali ir verta griežto pasmerkimo, laikytina niekinga „pamazoniška“ velnio klasta, taikančia į nukamuotą liaudį ir įvairiais pavidalais pasiekusia jau net ir „šventą“ Žemaitiją, iki tol tokią nuolankią ir klusnią klero rankose.

Kitaip šie dalykai buvo suvokiami jaunesniojo klero, kuris buvo paveiktas atgimimo judėjimo. Čia jau nebuvo kalbos apie be išimties viso judėjimo pasmerkimą; prielaidos, iš kurių plaukė „Lietuvos mylėtojų“ nuostatos, betarpiškai veikė jų protus bei širdis. Taigi tai nebuvo „pamazonų“ intriga, bet pirmas konkretus tautos evoliucijos pasireiškimas, pirmas veiksmas, liudijantis tautos formavimąsi bei savarankišką vystymąsi. Šiuo požiūriu reiškiniai, nepalankūs klerui, tebuvo epizodai, bet ne paties judėjimo esmė. Jie tam tikra prasme atgrasė klerą nuo *Aušros*, šiaip jau sutiktos labai palankiai, tačiau niekaip negalėjo paveikti to klero teigiamo vidinio nusistatymo atgimimo atžvilgiu.

Toks buvo klero nusiteikimas po *Aušros* sustabdymo. Matėme, jog *Šviesa*, atėjusi po jos ir pateikusi iškilių klerikalizmo pavyzdžių, stengėsi sušvelninti inteligentų bei klero nuotaikas ir kur kas daugiau atitiko pastarųjų idealus bei poreikius. Kūrybingoji klero dalis troško savitos išraiškos galimybių, nesusaistytų jokių kompromisų ir leidžiančių iki galo atskleisti jų koncepcijos visumą. Žinoma, pirmiausiai buvo siekiama išrauti su šaknimis klero požiūriu žalingus tautinio atgimimo proceso reiškinius. Tačiau galų gale tai nuosekliai vedė į visišką tautinio judėjimo pertvarkymą pagal savo ideologines nuostatas.

Matėme, jog „Lietuvos mylėtojų“ idėjose kleras negalėjo įžvelgti grėsmingų sau tendencijų. Jų nuostatos iš esmės nebuvo antiklerikalinės, o atskiri antiklerikaliniai išpuoliai buvo fragmentiški ir gana asmeninio pobūdžio, neišplaukiantys betarpiškai iš paties judėjimo. Pilietinės klero pozicijos, traktuojamos iš tautinio požiūrio taško, kritika galėjo būti skausminga bei erzinti, ypač tarp vyresniojo ir įtakingojo klero, kuris buvo prie jos nepratęs ir kuris buvo apgaubtas persekiojamųjų aureolės, tačiau vis dėlto toji kritika ne tik kad nedarė žalos klerui, bet netgi tam tikra prasme ją sankcionavo, įvertindama kaip vieną iš tautinio sąjūdžio veiksmų. Toji kritika negalėjo būti esmine kliūtimi tarpusavio supratimui bei bendram darbui. Matysime, kad klero veiksmų ir pozicijos kritikos pačiame tautinio klerikalizmo judėjime nebuvo visiškai atsisakoma, o kartais ji net įgaudavo gana aštrias formas. Juk kritika yra būtent pripažinimas, kad kritikuojamas reiškinys yra reikšmingas ir, taikoma kunigams, dar nėra pati savaime antiklerikalizmo išraiška. Tik klero įtakos mažinimas, jų pilietinės pozicijos neigimas arba jų veiklos susiaurinimas iki vien tikėjimą apimančios sferos, tai jau yra antiklerikalizmas. Praeities ir pagonybės garbinimas, nors religiniu požiūriu ir yra reikšmingas, visgi nebuvo neįveikiama kliūtis bendradarbiavimui, šiek tiek sušvelninus, jis būtų visiškai nekenksmingas ir nesilpnintų nei religingumo, nei klero įtakų. Nors „Lietuvos mylėtojų“ sąjūdis ir neatitiko klero ideologinių nuostatų bei tendencijų, visgi jis nebuvo organiškai ir beatodairiškai priešiškas klerui. Galų gale jis neturėjo jokių socialinio radikalizmo apraiškų, o būtent radikalizmas savo prigimtim ir pasekmėmis yra esmiškai antiklerikalus.

Ir tik kitame tautinio atgimimo judėjimo etape nauja prodemokratinė kryptis taps iš esmės antiklerikalinė ir nubrėš aiškią ribą tarp klero ir pasaulietinės inteligentijos. Bet netgi šiame antrajame etape dalis klero buvo pasidavusi *Varpo* įtakai ir tik apie 1894 m. nutrauks bendradarbiavimo saitus ir galutinai pasuks savąją, atskiros veiklos, kryptimi. Svarbiausias augančių nesutarimų veiksnys yra visuomeninis radikalizmas, pradėjęs stiprėti prodemokratiame judėjime. Kleras pagal savo prigimtį yra nuosaikus ir nelinkęs į gilesnį visuomeninį revoliucingumą. Jis remiasi egzistuojančia konkrečia visuomenine farmacija ir nusistovėjusiais santykiais; ir joku būdu nesiremia kokios nors vienos išskirtos klasės interesais, o jeigu visuomenės susiskaldymas tampa per daug akivaizdus ir patogiausia dominuoti viršklasine pozicija tampa nebeįmanoma, tai kleras greičiau stoja galią turinčiųjų ir mažiau linkusių į radikalias permainas pusėn. Iš čia plaukia klero polinkis į demagogiją politikoje, polinkis užimti viršklasinę poziciją, eventualiai linkstama falsifikuoti klasinę poziciją darbininkų klerikaliniame arba vadinamajame liaudies judėjime. Iš esmės kleras gina esamą visuomenės organizaciją ir autoriteto pradą

visuomeniniuose santykiuose, ir todėl giminiuojasi su konservatyviosiomis klasėmis, suinteresuotomis išlaikyti *status quo** ir savąjį dominavimą. Klasinio susiskaldymo procesas bei gilus visuomeninis radikalizmas klerui yra vienodai nepageidaujami, kadangi kertasi su jo įtaka bei dominavimo tendencijomis. Taigi kleras visados yra radikalizmo priešas, o radikalizmas savo ruožtu veda prie antiklerikalizmo ir turi savyje užuomazgą kovos su kleru, kaip vienu iš veiksnių, sudarančių didžiulę kliūtį realizuoti radikalias idėjas.

Bet koks reformų ir pokyčių siekiantis sąjūdis remiasi racionalizmu bei kriticismu, tuo tarpu konservatyvusis judėjimas privalo remtis dogmatiškumu. Dogmatiškumas, kaip tikėjimas, nėra impulsyvus bei agresyvus ir nebūtinai jie abu turi besąlygiškai sutapti, tačiau jis yra konservatyvus. O antrasis nesutarimų veiksnys, beje, gerokai susijęs su pirmuoju, buvo kritinis racionalizmas kaip mąstymo metodas, priešpriešinantis save katalikiškajam dogmatizmui. Lietuviškasis kleras, kurio viduje buvo gyvos tautinio atgimimo idėjos, buvo kartu ir nuoširdus bei garbingas katalikybės vaikas; jis buvo ne tik krikščioniškas, bet ir katalikiškas.

Čia išvardytų veiksnių suma apsprendžia klerikalinio judėjimo pagrindus. Atsvara pagoniškosios kultūros pradmenims išryškinant krikščionišką katalikišką kultūros vystymosi pobūdį, taip pat bandymai atsverti visuomeninį radikalizmą bei racionalizmą nuosaikumu ir dogmatizmu – tai esminiai klerikalinio judėjimo motyvai lietuvių tautiniame atgimime.

Klerikalų tribūna tuo laikotarpiu buvo Tilžėje leidžiama *Apžvalga* (1890–1896 m.). Nuo *Šviesos* ji skyrėsi išbaigta ir nuosekliai vientisa koncepcija bei viso judėjimo kryptingumu. Ryškiausias *Apžvalgos* bruožas buvo tautinio intereso tapatinimas su Katalikų bažnyčios interesu ir tautos raidos tik katalikybės rėmuose suvokimas. Iš šios pozicijos plaukė netolerancija, nepakenčianti jokių laisvos minties apraiškų, išsiveržiančių iš bažnytinio dogmatizmo rėmų. Visi reiškiniai, netgi susiję su konkrečiomis tautinės kultūros problemomis, pavyzdžiui, kalbos klausimas, *Apžvalgoje* yra nagrinėjami iš katalikiškojo požiūrio taško; katalikybės interesų gynimu buvo grindžiamas ir specifinis *Apžvalgos* nacionalizmas. Tautinis kleras, kurio tribūna buvo *Apžvalga*, nešė savyje tautos atgimimo liepsną ir karštą kūrybingumo ilgesį. Šiuo aspektu jis nebuvo katalikiškai kosmopolitinis, bet buvo nuspalvintas karšto bei nuoširdaus tautiškumo. Tačiau stengdamasis suderinti tautinį ir kultūrinį judėjimą su aukštesniaisiais Bažnyčios kūrybiniais tikslais, kleras sukūrė koncepciją, kurioje Bažnyčios tikslus iškelė aukščiau už tautiškumą. Pagal šią koncepciją bažnyčia ir Dievo žodis geriau ir tiksliau prigis žmonių protuose, jei organiškai bus susijęs su tautinės kultūros visuma, todėl kultūros vystymu bažnyčioje ir per bažnyčią ji pati yra labai suinteresuota, ir tai yra vienas iš jos uždavinių – ir, galima sakyti, religinis. Kadangi bažnyčios uždavinys yra skiepyti žmonėms krikščioniškosios tobulybės pavyzdžius, jos įtaka tiesiogiai priklauso nuo jos santykio su tautine kultūra, vadinasi bažnyčios tautiškumas yra Kristaus misijos vykdymo išraiška. „Tautėdama“ bažnyčia tik sustiprins savo įtaką liaudžiai. Bažnyčios interesai reikalauja paimti tautinę kultūrą į savo rankas ir plėtoti ją katalikiškąja kryptimi. Tautinės bažnyčios koncepcija, grindžiama katalikybės stiprinimo idėja, skatino lietuviškos kultūros bei sąmoningumo augimą traktuoti teigiamai ir palankiai, kaip reiškinį, su kuriais bažnyčia turėtų betarpiškai susisieti. Iš to plaukė aštri kova su bažnyčios bei klero lenkinimu ir karštas noras grąžinti lietuvių kalbą į bažnytines apeigas. Šioje srityje tautiniai klerikalai daug nuveikė, nes lietuvių kalba bažnyčioje – išskyrus Žemaitiją – buvo visiškai užmiršta ir ne kartą tiesiog niekinama kaip „pagoniška“, o ir pati bažnyčia buvo vienas iš šalies pakraščių nutautinimo įrankių. Šia kryptimi *Apžvalga* veikė labai energingai ir ryžtingai. Šios idėjos atsispindėjo jos puslapiuose, o per savo įtaką klerui darė konkretų poveikį, sukurdama tendencijas, kurios nuo tol buvo nuolat realizuojamos.

Tačiau tautinė *Apžvalgos* pozicija dažnai peraugdavo į gryną nacionalizmą. Vengiantis pripažinti klasinį požiūrį bei akivaizdų visuomenės susiskaldymą klerikalinis judėjimas buvo nukreiptas prieš

---

* *Status quo* (lot.) – faktinė arba teisinė padėtis, kurią norima išlaikyti arba atkurti. (Red.)

pastangas spartinti visuomenės vystymąsi remiantis žmonių poreikių suvokimu. Visuomeninis radikalizmas, besireiškiantis prodemokratiame judėjime, siekimas išsiaiškinti visuomenėje kylančių konfliktų priežastis ir klasių kovos bei vystymosi dėsnių nustatymas, – prieš visa tai *Apžvalga* aršiai kovojo, priešpriešindama vienalytės, be jokių vidinių skirtumų, tautinės akcijos idėją. Kadangi socialinių problemų tautos viduje negalima buvo nuneigti, tai sėkmingiausias būdas kovoti su nepageidautinomis tendencijomis buvo dėmesio nukreipimas nuo socialinės sferos tautinių interesų sferos link, nors iš esmės tautinis vystymasis yra ir turi būti visados siejamas su visos visuomenės vystymusi. Klerikalų akcija taip pat reikėsi inteligentų varpininkų bei pirmųjų socialistų diskreditavimu ir jų kaltinimu įvairiausiomis intrigomis; *Apžvalga* kaltino juos spekuliuojant radikalizmu, instinktų kurstymu ir kenkimu vienalyčiam tautiniam interesui. Varpininkai buvo *Apžvalgos* patriotai kabutėse, t. y. tokie, kurie už gražiai skambančių tautinių frazių slepia visiškai priešingus dalykus. Visuomeninių tautos vidinių problemų iškėlimas buvo traktuojamas kaip tautinių interesų pakeitimas spekuliacine doktrina. Tuo pasireiškė apžvalgiečių nacionalizmas, kaip baiminga ir neturinti jokio gilesnio turinio priedanga nuo visuomeninės problematikos bei socialinio susiskaldymo, kurie silpnino politinę klero, užėmusio viršklasinę poziciją, įtaką. O kaip atskirti tautos interesus nuo socialinio pobūdžio interesų? Toliau matysime, jog ir *Apžvalga* buvo priversta atkreipti tam tikrą dėmesį į socialinius bei ekonominius liaudies poreikius ir todėl jų nacionalizmu atsiduodantys priekaištai priešininkams nebuvo labai nuoseklūs. Šie priekaištai tebuvo kovos dėl įtakos liaudžiai išraiška.

Kovoje su pasaulietinės inteligentijos socialiniu radikalizmu *Apžvalga* neturi saiko ir stabdžių. Vykstant aštrioms ir aistringoms ideologinėms kovoms tarp tautinių klerikalų bei kraštutinių radikalų, vadovaujamų Šliūpo, *Apžvalga* vartoja terminą „bedieviai“, kilusį iš Amerikos lietuvių, taikydama jį visiems *en bloc* radikalų krypčių atstovams apibrėžti. Šis tipiškai demagoginis metodas, kurio esmė yra ne rimta priešininko kritika, bet insinuacija* motyvų, kurie galėtų jį labiausiai diskredituoti liaudies masių akyse, *Apžvalgoje* buvo naudojamas visu pajėgumu. Tokiu būdu *Apžvalga* stengėsi paveikti liaudį, žaisdama jos religiniais jausmais bei stengdamasi sukelti aklą nepasitikėjimą visa pasaulietine inteligentija. Užimdama kraštutinio klerikalizmo, pretenduojančio išplėsti tikėjimo įtaką visoms gyvenimo bei tautinių santykių sferoms, poziciją, *Apžvalga* sukuria pavojingą „vidaus priešų“ teoriją. Tuo „vidaus priešų“, prieš kurį reikia beatodairiškai kovoti, yra visi *Apžvalgos* priešininkai, visi, kurie nesutinka su klerikalinio judėjimo tikslais. Siekdama diskredituoti pasaulietinės inteligentijos veiklą ir pasėti nepasitikėjimą ja, *Apžvalga* skirsto žmoniją, ar bent jau lietuvius, į dvi stovyklas: vienoje esti teisieji, t. y. tautiniai kunigai bei tie, kurie akla paklūsta klerui visose gyvenimo – tiek visuomeninių, tiek tautinių santykių – sferose, visi kiti – tai blogio stovykla, „bedieviai“, vidaus priešai, dar blogesni už išorės priešus. Valdžios troškimas bei įtakos liaudžiai monopolizavimas – tiesiog neįtikėtini: radikliosios inteligentijos patriotizmą *Apžvalga* laiko hipokrizija**; tie visi ponai, kurie laiko save „patriotais“, „Lietuvos mylėtojais“ ir pan., yra, anot *Apžvalgos*, tik daugiau ar mažiau užsimaskavę „bedieviai“, didžiausi Lietuvos priešai, pabaisos, nešančios liaudžiai pražūtį ir norinčios atplėšti ją nuo vienintelio tautinio vystymosi šaltinio – katalikybės. Veltui *Apžvalgoje* ieškotume turiningos kritikos. *Apžvalga* apskritai įtartina žiūri į žmones su aukštuoju išsilavinimu ir tą įtarumą nori įskiepyti savo skaitytojams. Iš tiesų ji tiesiai nesako, kad aukštasis išsilavinimas ir „bedievystė“ bei tautinio reikalo išdavimas – tai vienas ir tas pats, bet leidžia suprasti, jog būtent išsimokslinimas lengvai sujaukia protą ir tampa visokio blogio šaltiniu; tie radikalų pažiūrų inteligentai su aukštuoju išsilavinimu, arba „bedieviai“, kaip juos vadina *Apžvalga*, yra pražūtis lietuviams: jų kelias veda tiesiai per „bedievystę“ asmeninio karjerizmo link.

Toks buvo *Apžvalgos* požiūris į priešininkus ir tokie buvo jos kovos metodai. Tai buvo ne tik religinis leidinys gražia ir gilia šio žodžio prasme, išreiškiantis didį liaudies religingumo jausmą ir atspindintis

---

* Insinuacija – prasimanymas, norint ką nors apjuodinti, kieno nors garbę nuplėšti, šmeižtas. (Red.)

** Hipokrizija – veidmainystė. (Red.)

giliausius liaudies psichikos klodus, apimančius krikščionybę bei nemirtingus senosios liaudiškos pagonybės pradus, – tai visų pirma buvo, visuomenine prasme, klerikalinis leidinys. Jau matėme, kad netgi ne visas tautinis kleras pritarė *Apžvalgos* pažiūroms. Dalis *Varpo* ideologijos veikiamo klero nepritarė kovos su pasaulietine inteligentija metodams ir neignoravo kai kurių tautinių prodemokratinio judėjimo aspektų; tai būdavo netgi tautinio klero vidinių nesutarimų priežastis, buvo atsiradęs netgi kunigų „varpininkų“ ratas. *Tėvynės Sargas – Apžvalgos* įpėdinis, – nors pradėtas leisti tik 1896 m., t. y. jau po dalies klero pasitraukimo iš *Varpo*, pirmaisiais savo veiklos metais sąlyginai pripažino pasaulietinės inteligentijos įtaką, ko *Apžvalga* išvis pripažinti nenorėjo. Ir tik prodemokratinio judėjimo stovykloje pradėjęs reikštis socialinis radikalizmas bei antiklerikalizmas galutinai atstums klerą nuo *Varpo*. *Apžvalga* šioje situacijoje gerokai perdėdavo ir todėl ne visai tiksliai perteikė vyraujančią lietuviškojo klero požiūrį į inteligentijos veiklą. Bet galų gale *Apžvalga* nebuvo vien demagogija*** visose savo tautinės koncepcijos sferose skleidžiantis leidinys. Turėjo ji ir neabejotinų nuopelnų, kuriuos dar paminėsime.

Socialinis *Apžvalgos* klerikalizmas, ne kartą virstantis lėkšta demagogija, iš esmės davė neigiamų rezultatų. Pažanga, pažinimas, visuomeninė mintis, vedanti reformų bei geresnės būties link – kiek kartų visa tai *Apžvalgoje* buvo bandoma sumenkinti, paniekinti, kadangi to niekaip neįmanoma palenkti sutanos reikmėms, tai niekaip nepasiduoda klero valdžiai bei dominavimui! Garibaldi – tai „plėšikas“ o didžioji žmonijos vedlė, šiuolaikinių humanizmo idėjų motina Prancūzija – tai puvėsis ir irimas, visuomenės reformavimo pastangos, socializmas – tai velnio sėkla ir t. t.! O kiek gi tame tulžies, pykčio, kiek neapykantos, kuri niekaip nesuderinama su krikščionybė! Kiek mažai nuolankumo ir troškimo pažinti tiesą!

Be abejonės, *Apžvalga* turėjo teisę ir privalėjo gintis nuo antiklerikalizmo bei kovoti su socialiniu radikalizmu, menkinusiu klero įtaką. Tai buvo jos bendroji teisė, neabejotinai priklausanti bet kokiam judėjimui, bet kuriai klasei ar žmonių grupei. Tačiau ar toks demagogiškas, iš esmės lėkštas ir siekiantis pigaus laikino efekto metodas galėjo būti sėkmingas kovos būdas ir ar galėjo jis būti laikomas protingu ir vaisingu net tos ideologijos, kurią gynė, požiūriu? Man atrodo, kad *Apžvalga* tinkamai neišsprendė klerikalinio judėjimo jai keliamų uždavinių, ir politika, kurią ji vykdė, buvo klaidinga.

Be prodemokratinio judėjimo, kurio socialinis radikalizmas krypo į antiklerikalizmą ir sukėlė natūralią klerikalų reakciją, tuo laikotarpiu jau pradėjo reikštis pirmieji socialistinio judėjimo požymiai bei užuomazgos. Matėme, jog tam tikros socialistinės koncepcijos, dar neįgavusios visiško savarankiškumo, apraiškos pasireiškė „varpininkų“ judėjime kaip jo kairysis sparnas, priešingas dešiniajam, kuriame telkėsi tam tikra dalis klero. Tačiau egzistavo ir kitos, išraiškingesnės bei labiau susitelkusios lietuviškojo socializmo apraiškos. Jos gimė gyvybingoje Amerikos lietuvių kolonijoje, todėl buvo gana tolimos ir betarpiškai neatspindėjo krašto socialinės evoliucijos, todėl nebuvo klero vertinamos kaip grėsmingos ar tragiškos. Tačiau jau ir su jomis dėl kelių priežasčių reikėjo taikstyti. Visų pirma, Amerikoje jos vis labiau ryškėjo, įgavo vis spartesnį poveikio pagreitį ir vienaip ar kitaip paveikė tolimosios kolonijos protus; o kadangi ryšiai tarp Amerikos lietuvių ir tėvynės nebuvo nutrūkę ir reikėsi tiek betarpiškai, per nuolatinę emigracijos srautą bei jos grįžtamąją bangą, taip pat korespondenciją bei tiesioginius kontaktus, tiek ir tarpininkais – per abipusį spaudos – krašto, susitelkusią Tilžėje ir Prūsų Lietuvoje bei Amerikos lietuvių – veikimą, tad visos mąstymo ir kultūros srovės, aptartos amerikietiškoje spaudoje, lengvai pasiekdavo Lietuvą ir galėjo – tiek, kiek patekdavo į tinkamą dirvą, – suvaidinti savo vaidmenį formuojant pažiūras krašte. Be to, reikėjo taikstyti su Amerikos lietuvių socialistinių leidinių plitimo šalyje galimybe. Juolab kad kairieji „varpininkai“ stengėsi tas galimybes plėsti. Minimu laikotarpiu Amerikoje buvo spausdinami du leidiniai, daugiau ar mažiau artimi socializmo idėjoms:

*** Demagogija – apgaudinėjimas melagingais pažadais, meilikavimu, suktais išvedžiojimais ir sąmoningu faktų iškraipymu. (Red.)

radikalus socialistinio atspalvio mėnraštis *Apšvieta* (1892–1893 m.) ir vėlesnė socialistinė antireliginė *Nauja Gadyne* (1893–1896 m.). Socializmas, nors ir nebūdamas per daug įsigalėjęs šalyje, jau buvo radęs savo kelius į lietuvių protus.

Apžvalga, nesikišdama į rimtą polemiką su socialistais ir nekritikuodama jų koncepcijų, vis dėlto buvo priversta taikstyti su jais ir paskutiniaisi savo leidybos metais stoji prieš juos į kovą. Be abejo, neturėdama tikslo populiarinti socializmo principų, *Apžvalga* nepateikia jų netgi polemikoje ir apsiriboja arba socializmo karikatūrinimu, siekdama tiesiog iš anksto jį diskredituoti, arba naudoja savo įprastus polemikos būdus, jau išbandytus kovoje su radikalais, tik dar aršiau taikomus socialistams. Tačiau buvo ir vienas teigiamas *Apžvalgos* socialistų kritikos aspektas, apie kurį kalbėsiu vėliau.

Dabar norėčiau keliais žodžiais apibūdinti patį kovos su socializmu pobūdį. Jei *Apžvalga* kovojo prieš pasaulietinę inteligentiją, apibrėždama ją kaip „bedievius“, esančius bet kokio blogio ir klastos šaltiniu, tai kalbėdama apie socialistus savo prakeiksmų kartelę kilstelė dar aukščiau – tai jau ne tik „bedieviai“, bet tiesiog pasmerktieji pragaro kančioms, ant kurių gula apaštališkojo prakeikimo ir anatemos* svoris. Būtent tokiu būdu *Apžvalga* perspėja savo skaitytojus apie vienos socialistinio turinio knygelės, išspausdintos Londone (tikriausiai kalbama apie knygelę, pavadintą *Kas yra, o kas bus*), atsiradimą Lietuvoje ir bandymus ją platinti (žr. Nr. 18, 1895 m., p. 143). Tačiau to negana. Kovai su socializmu ir galutiniam jo diskreditavimui bei sužlugdymui savo skaitytojų akyse *Apžvalga* šaukiasi į pagalbą nei daugiau, nei mažiau – stebuklą. Būdingas ir puikus pavyzdys tokio, pasakyčiau, obskurantizmo* ir minios prietaringumo išnaudojimo kovoje prieš socializmą yra straipsnis, pasirašytas pseudonimu Purvabridis (Nr. 11, 1895 m., p. 87). Korespondentas nurodo, kaip smarkiai kai kurie lietuvių studentai yra sugadinti ir demoralizuoti; vienas tokių jaunuolių padovanojo jam kažkurį *Apšvietos* 1892 m. numerį, korespondencijos autorius, iki tol nežinojęs apie tokį leidinį, ištaikęs laisvą valandėlę ėmėsi jį skaityti, tačiau radęs jame daugybę antireliginių minčių greitai pasipiktino ir, pasikvietęs į pagalbą kažkokią „draugę“, tą knygutę, kaip Liuciferio darbą, sudegino. Žinoma, galima smerkti knygelę, galima patarti neskaityti dalykų, kuriuos laikai žalingais, galima sudeginti ir sunaikinti knygą, siekiant užtvirti kelių blogio propagandai, tačiau toliau seka obskurantizmo viršūnė; pasižiūrėkime, kaip puikiai aprašyta toji nelaimingas *Apšvietos* autodafė:

Bet kos baisus iszgantis apėma mus visus su vaikais, – pasakoja p. Purvabredis – kad et ĩmečiau knygutę į peczių, sztai staiga pasidarė baisi ugnis pecziuje, kaip tarsi būtų devynios (be abejo, tai simbolinis skaičius; prierašas autoriaus) smalos baczkos užsidegusios: ugnis pradėjo gabalais isz pecziaus virsti; pecziuje pasidarė negirdėta cipsina, traszėsis ir bildesis. Ką girdėdami vaikai pradėjo piktu balsu klykti, bet ir troba tuolyd liepsnuose nuskęs. Prietelka tai regėdama užniko szaukti; „Tėvai szit Szventos Agotos duona, szit duona szventos...“ Asz pagriebęs szventos Agotos szmotelį kuogreičiau į peczių imečiau. Tai padarius trenksmas pro kaminą oran iszlynko. O mes visi atsipeikėję Dievui acziu pasakėm už nelaimės nuo mūsų atitolinimą. Isz to atsitikimo supratau gerai, kad szetono darbas yra platinti tarp žmonių tokias, visokių nedorybių pilnas knygeles.

Kad tokia korespondencija galėjo būti atsiųsta *Apžvalgai* – nenuostabu, žinant, kiek daug panašių „korespondencijų“ bei „straipsnių“ užlieja laikraščių redakcijas ir tik gaišina redaktorių laiką; bet kad ji, užuot patekusi į šiukšlių dėžę, pateko į laikraščio skiltis – tai jau tikrai kelia nuostabą. Tokie kovos su nepageidaujamomis idėjomis būdai neprideda garbės laikraščiui ir negali būti laikomi kultūringais.

Vis dėlto toks socialistų „pripažinimas“ turėjo ir teigiamų klerikalų akcijos pasekmių. Šitai vertė klerą labiau įvertinti tautos socialinius poreikius bei problemas, o tai savo ruožtu stiprino patį klerikalų judėjimą. Iš čia atsiranda vadinamieji „krikščioniški socialiniai“ to judėjimo bruožai, kuriuos jau galima pastebėti ir *Apžvalgoje*: kreipiamas dėmesys į pažemintųjų ir nuskriaustųjų poreikius, kalbama apie

---

* Anatema – atskyrimas nuo Bažnyčios, prakeikimas. (Red.)

* Obskurantizmas – [priešiškas](#) nusistatymas mokslo, švietimo, pažangos atžvilgiu; tamsumas. (Red.)

rūpinimąsi vargšais, darbo namus, tarpusavio pagalbos draugijas ir pan. Suprantama, *Apžvalga*, priešingai socialistams bei radikalams, nesiremia klasių kovos ir organinės savitarpio paramos principais, bet klasių solidarumo, atsakomybės bei globos principais. Šiuo požiūriu *Apžvalga* yra artima valstybinės intervencijos pozicijai; vis dėlto, kadangi rusų valstybėje negalėjo apie tai būti nė kalbos, nes ji nebuvo visuomenės organizavimosi išraiška, o tik plėšikiška valdžia „iš viršaus“, tai *Apžvalgos* pozicija dėl socialinių problemų sprendimo remiasi ne valstybinės, bet visuomeninės intervencijos principais.

Tai turėjo ir kitą teigiamą pusę. *Apžvalga* supranta, jog aukštesniųjų klasių egoizmas, savimyla, visuomeninė bei tautinė izoliacija yra kliūtis visuomeninės iniciatyvos kelyje; taigi smerkia tuos brožuus ir kviečia bajoriją bei turtingesnįjį klerą prisijungti prie visuomeninio judėjimo, atlikti savo tautines priedermes, atsikratyti mieguistumo bei egoizmo ir jungtis su liaudimi, ateiti jai į pagalbą, ypač kai situacija tokia sunki, kai tiek darbų laukia ir kai persekiojimai stiprėja. *Apžvalga* kartu ir perspėja, jog tai vienintelis būdas išvengti socializmo, kuris, priešingu atveju, neišvengiamai ateis ir ras gerą dirvą.

Tokia *Apžvalgos* pozicija yra, be abejonės, pozityvi ir turėtų būti priskiriama jos nuopelnams. Be organinės savitarpio paramos „iš apačios“ idėjos, kuri yra vaisingiausia ir demokratijos sąlygomis brandinanti visą visuomenę, negalima atmesti ir intervencijos „iš viršaus“ principo, visų pavidalų visuomeninės iniciatyvos bei didėjančio pasiaukojimo; protingas ir pilietinis asmenybių, priklausančių aukštesnėms klasėms bei pakankamai pasiturinčių, įjungimas į visuomenės judėjimą, dažnai laiku priimtas ir tinkama forma padarytas jų sprendimas, kurį padaryti gali tik nepriklausomas žmogus, gali palengvinti ne vieną kančią, sušvelninti ne vieną skausmingą kovos detalę, žodžiu – gali palengvinti tam tikrą evoliucijos stadiją.

Kad ir kaip ten būtų, ar dėl kovos prieš socializmą, ar dėl motyvų, plaukiančių iš tautinių koncepcijų, bet *Apžvalga* šį klausimą iškėlė ir šio nuopelno iš jos neatimsi. Neįvertinusi demokratinės organinės savitarpio pagalbos idėjos, taip glaudžiai susijusios su klero neapkenčiama klasine pozicija, *Apžvalga* ėmėsi propaguoti visuomeninės intervencijos bei aukštųjų klasių pasiaukojimo principus. Tai neabejotinai plaukė iš socializmo baimės ir noro išmušti jam pagrindą iš po kojų, bet didžia dalimi – ir iš tautinės pozicijos bei sutinkamai su krikščioniškąja koncepcija. Aukštųjų klasių polonizacija – ypač dvarininkų – Lietuvoje silpnino jų ryšius su savo kraštu bei pasiaukojimo tendencijas. Jau greičiau ji buvo tapusi akstinu aukotis grynai lenkiškų reikalų, o ne susijusių su krašto poreikiais, naudai. Tiesa, buvo asmenybių, kurios, nepaisant tautinės priklausomybės Lenkijai, karštai ir nuoširdžiai atsiduodavo pilietiniam darbui Lietuvos labui, tačiau tokių buvo labai nedaug. Šiuo aspektu buvo didžiulis skirtumas tarp pirmosios XIX a. pusės ir laikotarpio po 1863 m. Savivaldos likučių panaikinimas, krašto visuomenę į vieną visumą siejusių ryšių nutraukimas bei visų ir kiekvieno pavertimas „ištikimais valdiniais“ („vernopodannyj“), tampančiais besąlygiškos ir nejautrios valstybinės globos objektu, atskleidė didžiulę tautinę takoskyrą tarp lenkiškojo elemento ir krašto liaudies visumos. Legalaus visuomeninio savivaldos darbo galimybė įgalindavo dirbti kultūrinį darbą, siejo jį su krašto poreikiais ir sukurdavo aktyvaus piliečio tipą; tokiu būdu esminė tokių žmonių priklausomybė lenkiškajai kultūrai nebuvo kliūtis jų pilietinei pozicijai. Bet kai tik tokia galimybė buvo atimta, tučtuojau išryškėjo šis tautinis dvilypumas. Laikantieji save lenkais formavo savo idealus už krašto ir jo poreikių ribų, ir jei ryždavosi kokiam nors pasiaukojimui, siekdami išsiveržti iš neveiklumo kiauto, tai tik darydami ką nors Lenkijos labui. Neabejotinai, jeigu šio tautinio dvilypumo nebūtų, tai aukštesniųjų klasių atstovai, kurie išsaugojo tam tikrus garbingus idealus, daugiau veiktų krašto naudai, nepaisydami draudimų bei kliūčių, nei tą darė dabar.

Lietuvoje gyvenančių lenkų santykio su savo kraštu problema sprendžiama būtent jų pilietinio bei politinio apsijungimo su lietuviais į vienybę lietuvių tautą keliu – paliekant jiems visišką laisvę apsispręsti dėl jų priklausymo lenkų kultūrai. Negali būti kalbos apie tai, jog lenkai Lietuvoje užmirštų savo kalbą ir išsižadėtų savo kultūrinės priklausomybės Lenkijai; priešingai – manau, jog kultūrinės lenkų įtakos išsaugojimas Lietuvoje bus didžiai teigiamas reiškinys ir tik praturtins krašto kultūrą. Tačiau

politinė Lietuvos priklausomybė nuo Lenkijos turėtų išnykti. Tai yra būtina sąlyga lietuvių ir Lietuvos lenkų savitarpio supratimui ir kartu sąlyga, leidžianti Lietuvos lenkams tapti piliečiais, o ne būti kolonistais ar svetimtaučiais.

Ši koncepcija dar nebuvo lietuvių iki galo suvokta. Tačiau *Apžvalga* savo visuomeninės veiklos apibrėžimuose išreiškia visiškai teisingus reikalavimus bajorijai ir polonizuotam klerui, kad jie savo visuomeninę tautinę iniciatyvą nukreiptų krašto reikmėms tenkinti.

Iš neigiamų *Apžvalgos* bruožų minėtina kraštutinio antisemitizmo propaganda. Antisemitizmo apraiškų būta ir *Aušroje*, o vėliau ir *Varpe*. Tačiau *Apžvalgoje* jis pats aštriausias. Jos antisemitizmas nėra smulkiųjų savininkų visuomeninės bei ekonominės nepriklausomybės nuo tarpininkų išnaudojimo siekio išraiška. Jos antisemitizmas yra esminis, jis yra logiška klerikalinės nuostatos pasekmė. Visos visuomeninės tautinės koncepcijos formavimas konfesiniu pagrindu vedė antisemitizmo link. Požiūris į žydus čia nėra sušvelninamas, kaip *Varpe* jokiomis humanistinėmis prielaidomis ir nėra pateikiama jokia asimiliacijos koncepcija. *Apžvalgos* antisemitizmas yra absoliutus ir radikalus, jis yra viena iš jos organinės koncepcijos sudedamųjų dalių.

Dabar aptarsime *Apžvalgos* politines pažiūras, jos požiūrį į valdžią. Aiškiausiai jį apibrėžia katalikiškas laikraščio pobūdis. *Apžvalga* puikiai orientuojasi rusų valdžios politikos Lietuvoje motyvuose, suvokia, jog valdžios kova prieš katalikybę nėra atsitiktinis reiškinys; ši kova su katalikybe, ar ji būtų betarpiška, kaip įvairūs trukdymai išpažinti savąjį tikėjimą, bažnyčių statybos bei restauravimo darbų stabdymas, įvairiausių bažnytinių apeigų, tokių kaip procesijos, atlidai ir pan., ribojimas, ar reikštųsi tarpiskai, per mokyklas, per pravoslavybės propagandą, katalikų teisių ribojimą, katalikų dvasininkų persekiojimą bei jų įtakos silpninimą ir pan., buvo esminė ir svarbiausia bendros rusų valdžios Lietuvoje politikos sudedamoji dalis. Tai suvokdama *Apžvalga* negalėjo tikėtis kompromiso ir siekti susitarimo politikos sferoje. Šioje politinėje aplinkoje nebuvo įmanomas joks kompromisas ar susitarimas. *Apžvalga*, kurios tautinio vystymosi koncepcija griežtai apibrėžiama katalikybės poreikiais, iš principo negalėjo daryti jokių nuolaidų šioje srityje. Tokiu būdu pasipriešinimas valdžiai bei jos demaskavimas tapo natūralia klerikalinės akcijos užduotimi. Ir *Apžvalgos* nuopelnai šioje sferoje yra neabejotini. Kritika ir drąsus tikrųjų valdžios motyvų apnuoginimas, rusų administracijos bei švietimo sistemos demoralizacijos atskleidimas *Apžvalgos* puslapiuose atitinkamai veikė viešąją krašto nuomonę. Jos opozicija valdžiai buvo nuosekli ir nenuklysdavo į nutylėjimų ar flirto šalikeles kaip *Aušros* atveju. *Apžvalga* nepaprastai ryškiai apnuogino rusų valdžios vykdomą politiką.

Kiek nuosekli ir radikali buvo *Apžvalga* demaskuodama valdžią bei plėsdama opozicinį nusiteikimą jos atžvilgiu, šioje veikloje nesustodama pusiaukelėje ir nurodydama valdžios politikos demoralizacijos bei klastos ištakas, tiek pasipriešinimo tai valdžiai taktikos klausimais neturėjo vieningos nuomonės ir nebuvo nuosekli. Juk blogio įvardijimas ir jo atspindėjimas tėra prielaidos ir išeities taškas konkrečiam veiksmui, kuriam reikėjo rasti išraiškos būdus atitinkamos programos pavidalu. Ir štai čia *Apžvalgoje* pasireiškia tam tikras svyravimas ir dvilypumas, tam tikras opozicinės koncepcijos neišbaigtumas ir sprendimų pasirenkant priemones stoka bei abejonės apibrėžiant pasipriešinimo valdžiai taktiką. Patirtos gilios neteisybės įspūdžio veikiama, matydama atskiras valdžios ypatingos klastos apraiškas *Apžvalga* retkarčiais pratrūksta aistringo protesto bangomis, kviesdama kerštauti ir prievarta atsakyti į prievartą. Tačiau tai tik atskiri aštraus reagavimo tiek į bendrą prievartos sistemą, tiek į atskiras jos apraiškas (pvz., jos pasisakymai dėl šnipų ir išdavikų tarp savųjų) epizodai. Nei prievartos atrėmimas prievarta, nei juo labiau platesnė organizuotos kovos, kryptančios revoliucingumo link, koncepcija *Apžvalgoje* niekur nebuvo pakelta į programinį lygį. Apskritai *Apžvalgoje* vyrauja pasyvaus pasipriešinimo principas.

Pagal šį principą betarpiškas veiksmai, nukreiptas į energingą kliūčių įveikimą ir susietas su prievarta priešininko atžvilgiu, nėra pageidautinas; reikia nenusižengti savo sąžinei, nenusileisti, naudoti – kur būtina – boikotą (pvz.: mokyklų, kuriose nemokoma religijos, lietuviškų leidinių rusiškais raidėmis

atžvilgiu ir pan.), žodžiu – puoselėti savo vidinį atsparumą bei priešpriešinti jį valdžios veiksams. Čia labai neaiškiai nubrėžiama riba tarp pasyvaus ir aktyvaus pasipriešinimo. Griežtai laikantis pasyvios pozicijos derėtų tenkintis vien legalia veikla. Tačiau ar slaptos namų mokyklėlės ir tokių laikraščių kaip *Apžvalga* leidyba bei platinimas jau nėra aktyvaus pasipriešinimo pradai? Čia priešinimasis jau ne tik priešpriešinamas kaip savotiška riba, sauganti nuo prievartos, bet kartu tampa veiksmu, siaurinančiu priespaudos erdvę ir praplečiančiu tą ribą. Žodžiu, pasipriešinimo principas bei jo taktika *Apžvalgoje* nėra aiškiai ir vienareikšmiškai nustatyti. Kartais kaip kraštutinę krikščioniškosios pozicijos reakciją *Apžvalgoje* galima įžvelgti netgi tolstoizmo bruožų, kai pasyvaus pasipriešinimo principas dar pagilinimas šventumo bei atlaidumo priešui motyvais, nors ir neišduodant savo sąžinės postulatų. Vis dėlto dominuojančios *Apžvalgos* nuotaikos pasireiškia giliu ir gyvu skriaudos suvokimu, nelinkstant atleisti. Konkrečių pasipriešinimo principų *Apžvalgoje* trūkumas sukuria savotišką dvilypumą: galima įžvelgti šią gilią ir tragišką sąžinės, išugdytos krikščioniškosios etikos pagrindu, koliziją su karštu ir žmogišku keršto besišaukiančios skriaudos pojūčiu. Šios kolizijos *Apžvalga* neišsprendžia. O aiškiai ir nuosekliai revoliucinė pozicija *Apžvalgai* buvo neįmanoma ne tik dėl etinių jos principų, bet ir dėl jos bendros klerikalinės bei visuomeninės pozicijos, kuriai bet koks veiklios kovos eskalavimas rodosi pavojingas, nes atskleidžia klasinį visuomenės principą, o tai silpnina beklasio klerikalizmo ideologinę įtaką.

Nepateikdama aiškios kovos taktikos ir programos *Apžvalga* negalėjo pateikti ir aiškaus egzistuojančios politinės situacijos įvertinimo. Tiesa, ir prodemokratinis judėjimas neturėjo detalaus taktikos plano, tačiau, iškeldamas aktyvaus pasipriešinimo principą ir tik jame matydamas pergalės galimybę, kartu pateikdavo ir conceptualius politinės situacijos įvertinimus, o *Apžvalga*, nepropaguodama aktyvios kovos principų, sprendimus matė galimoje valstybės dezorganizacijoje, tame puvime, kuris neišvengiamai atsiranda iš bet kokio blogio ir kuris anksčiau ar vėliau įveikia bet kokį juo užsikrėtusį organizmą. Rusija ir jos valdžios sistema *Apžvalgoje* buvo lyginama su nuosmukio laikotarpio Romos imperija, ir per šią analogiją buvo išvedamas neišvengiamas jos suirimas. Tačiau tai nebuvo veiklos programa, nes galutiniu rezultatu buvo laikomas savaiminis irimo veiksnių veikimas. Neaišku buvo ir tai, kaip konkrečiai viskas įvyks, kokį vaidmenį suvaidins atskiros asmenybės bei atskiros tendencijos ir koks bus jų tarpusavio santykis. Žodžiu – buvo puoselėjama bendra viltis ar tikėjimas kažkuo, kas įvyks savaime, tarsi mechanškai, neįsisąmoninant proceso esmės bei jo eigos, nepridėjus jokių savo pastangų. Tačiau valstybė juk yra visuomeninės organizacijos forma ir egzistuoja tik kaip žmogiškųjų santykių visumos, paremtos poreikių tenkinimu, išraiška, todėl ir valstybingumo irimo veiksniai gali būti tik gyvi žmonės, o ne kažkokios antžmogiškos mechaniškos jėgos. Valstybinė tvarka yra mechaninė tik tol, kol yra nesuvokta, kol neatsispindi žmonių, kurie yra tikrieji jos autoriai, sąmonėje; suvokus procesą, kai tampa akivaizdūs žmogiškųjų santykių, kuriais rėmėsi valstybinė organizacija, disonansai, į tą procesą turi įsilieti valios pradas, nukreiptas arba į esamos ydingos organizacijos sunaikinimą bei naujos sukūrimą, arba į jos taisymą, jei tai dar yra įmanoma. Tačiau vien tik irimo fakto konstatavimas be atitinkamo valios pastangų nukreipimo yra, mažų mažiausiai, veiklos yda, vidinis nenuoseklumas, išduodantis arba gyvybingumo, arba nuoširdumo stoką. *Apžvalga* numatė irimą ir jo trūkumą, bet kartu neparengė jokios aiškesnės veiklos programos. Jos pasyvus pasipriešinimas tebuvo etinė nuostata, bet ne programa, kuri veda į pergalę. Be to, net ir ši pasyvaus priešinimosi nuostata neturėjo aiškiai nustatytų ribų ir gelmės.

Nepaisant šių programinių trūkumų, *Apžvalgos* politinė pozicija ir jos požiūris į valdžios politiką subrandino labai teigiamus klerikalinės akcijos pradus. Nuoseklus ir sistemingas klatingos ir didžiai žalingos rusų politikos diskreditavimas vedė į politinės lietuvių savimonės augimą bei gilėjimą ir priešinimosi būtinybės kristalizavimąsi, nepriklausomai nuo vienokių ar kitokių *Apžvalgos* praktinių nuorodų. Tokiu būdu klerikalinė akcija tuo metu sutapo su inteligentų judėjimu ir atitiko bendratautinius interesus, tapdama teigiamu bei naudingu indėliu į bendrą pasipriešinimo pastangų visumą.

Rusiškų rašmenų lietuviškoje raštijoje naudojimo atžvilgiu *Apžvalga* vykdė energingą boikoto kampaniją. Šioje srityje visi lietuvių judėjimai buvo vieningi. Tai buvo bendratautinė bekompromisė, besąlygiškai priešiška pozicija. Aštriai ir taip pat besąlygiškai *Apžvalga* kovojo prieš bet kokias nuolaidas valdžios vykdomai politikai; prieš silpnumo bei apsileidimo apraiškas, silpninančias pasipriešinimo įkarštį ir laužančias tvirtą solidarumą prieš akivaizdoje. Savųjų išdavystę *Apžvalga* smerkia visa jėga, sankcionuodama netgi prievartą išdavikų atžvilgiu.

Pasipriešinimo pozicija bei nesitikėjimas jokių valdžios malonių *Apžvalgoje* buvo išreikšti visiškai aiškiai. Raginimas teikti peticiją dėl lietuviškos spaudos draudimo panaikinimo negali būti laikomas kompromisine pozicija, nes: 1) nebuvo jokių nuolaidų iš lietuvių pusės pažadų ir 2) šios peticijos turėjo būti protesto bei manifesto, o ne nuolankaus prašymo išraiška.

Ir, ko gero, vienintelis atvejis, kai *Apžvalga* pasidavė viltims, kad valdžia gali pakeisti savo požiūrį į lietuvius ir trumpam lyg ir susilpnino savo pasipriešinimo poziciją, buvo Nikolajaus II karūnavimas paskutiniaisiais *Apžvalgos* leidimo metais. Vargšė *Apžvalga*, prislėgta nukankintos Lietuvos sielvarto, susvyravo dėl tuo metu išplitusių gandų apie geras jaunojo monarcho intencijas, norėjo jais tikėti ir kartu bijojo, kad aštresniu žodžiu nepažeistų tų gerų pradų, kurie galbūt jau skleidžiasi. Gandai ėjo apie lengvatas, kurios yra rengiamos jaunojo monarcho karūnavimo proga; *Apžvalga* norėjo tikėti, kad šis tas bus padaryta ir lietuvių labui. Nenorėdama tokiu metu monarcho užgauti, *Apžvalga* pavadina jį „šviesiausiuoju ponu“ ir teigia, jog Lietuvai žalinga yra ne tiek caro patvaldystė, kiek jo ministrų ir tarnų savivalė. Nepaisant akivaizdžios šio straipsnio (*Apžvalga*, Nr. 3, 1896 m., 17–18 p.) taikingos tendencijos, jame nėra jokio pataikavimo ir susitaikėliškumo, yra vien mandagus, orus santūrumas. Tačiau tai buvo tik laikinas pasidavimas iliuzijai.

Minėtojo atgimimo judėjimo skilimo į inteligentų ir klero stovyklas priežastis, kaip jau pastebėjau, negalėjo tapti atskirų kunigų veiklos kritika. Atvirkščiai, kritika įrodo, jog yra skaitomasi su kritikuojamuoju reiškiniu ir, jei yra pozityvus nusiteikimas, ji nekyla iš išankstinio priešiško nusistatymo, žodžiu – jei tai yra esminė kritika, o ne diskreditavimo sumanymas, tai ji prisideda prie kritikuojamojo pozicijų stiprinimo. Jeigu mes atskirų kunigų kritiką laikytume antiklerikalizmo išraiška, tai būtume priversti *Apžvalgą* laikyti... antiklerikaliniu laikraščiu. Nes būtent tokios kritikos apstu *Apžvalgoje*. Aukštai vertindama – o būtent tokia ir buvo laikraščio pozicija – klero vaidmenį visuomenėje bei tautoje, *Apžvalga* privalėjo būti ypač jautri klero nukrypimams nuo idealų ir principų, kuriuos pati išpažino.

Kritikuojama buvo trim esminiais požiūriais, kylančiais iš jos katalikiškos ir klerikalinės-tautinės koncepcijos. Matėme, kaip *Apžvalga* traktavo rusų valdžios politiką ir kaip aiškiai matė jos esminį ir nuolatinį antikatalikišką pobūdį. Suprasdama, kad katalikybės persekiojimas buvo (bent jau tuo metu) sudedamoji oficialiosios politikos dalis ir būtent esminė, neatsiejama jos dalis, *Apžvalga* turėjo neigiamai reaguoti į bet kokią nuolaidumą, bet kokią paramą, klero suteiktą rusų valdžiai; *Apžvalgos* požiūriu, tokia parama prilygo katalikybės išdavimui, nes remiant dalį, bus palaikoma politikos visuma, kurioje vyravo akivaizdi antikatalikiška tendencija. Taigi *Apžvalgoje* smerkiami atskiri pamokslai, kuriuose buvo skelbiamos carofilinės nuotaikos, ir apskritai smerkiamas bet koks nuolaidžiavimas, o juolab kai kurių kunigų vergiškas pataikavimas valdžiai. Tai lietė daugiausia Vilniaus dieceziją, kurios dvasininkijoje buvo jaučiama nuolaidžiavimo užuomazgų (kunigai Tupalskis, Nemeška, Žylinskis). Tačiau ir valdžios spaudimas šioje diecezijoje buvo stipresnis nei Kauno ar Seinų, nes ji priklausė valstybės pakraščiams, ir joje, o ypač jos šiaurėje bei rytuose, katalikai susiduria bei maišosi su buvusiais unitais, o dabar jau pravoslavais. *Apžvalga* kritikavo ne tik išdavystę ir atsimetimą, bet apskritai bet kokią akivaizdesnį nuolaidumą ir bailų padlaižiavimą. Toji kritika, dažnai išreikšta aštria forma, sukeldavo didžiulį tam tikrų klero sferų, kurioms buvo svetimas atsakomybės už savo veiksmus jausmas, nepasitenkinimą. Skundai, kuriais kadaise buvo apipilta *Aušra*, neaplenkė ir *Apžvalgos*, kurią sunku būtų apkaltinti klerikalinės nuostatos silpnumu.

Be to, klero kritika *Apžvalgoje* buvo nukreipta ir į jo polonizacijos tendencijas. Šios tendencijos ypač buvo pastebimos Vilniaus diecezijoje, o iš dalies – ir Seinų (Suvalkų gub.). Vilniaus diecezija apėmė rytinius pakraščius, kurie labiausiai buvo apimti nutautėjimo (lenkėjimo, iš dalies – baltarusėjimo). Nutautėjimo procese bažnyčia vaidino ne paskutinį vaidmenį. Ne visur polonizacinė klero veikla išreiškė sąmoningą lietuvių nutautinimo tendenciją; daugeliu atvejų lietuvių kalbos išstūmimas iš bažnyčios mišrioje kalbiniu požiūriu parapijose buvo virštautinis siekis suvienodinti, unifikuoti pamaldas ir giesmes vienoje parapijoje; lietuvių kalba mažiau tiko tapti tokios unifikacijos pagrindu, nes ne visada buvo suprantama lenkų ir baltarusių kalba kalbantiems tikintiesiems, tuo tarpu lenkų kalba buvo daugiau ar mažiau tarptautinė pakraščių kalba, todėl buvo tinkamas unifikacijos įrankis; tačiau lenkų kalbos įvedimas bažnyčioje (be privalomos lotynų kalbos) buvo vykdomas ne tik mišrioje tautiniu požiūriu parapijose, bet ir grynai lietuviškose, tokiose kaip, pvz., Trakų pavieta bažnyčios; čia, be abejo, nebuvo kalbos apie pamaldų unifikaciją, kadangi tai buvo galima puikiai padaryti lietuvių kalba; tačiau kunigai, ypač vyresni ir patys jau sulenkėję, diegė lenkų kalbą arba siekdami sau palengvinti situaciją, arba dėl tam tikro neigiamo nusistatymo prieš lietuvių kalbą kaip „pagonišką“ ir „žemesnę“ lenkų kalbos atžvilgiu, arba traktavo lietuvių kalbą kaip pasmerktą natūraliai išnykti; pačių parapijiečių nuomonės čia mažiausiai paisyta, o ir jie patys nebuvo organizuoti ir nelinkę sąmoningai pasipriešinti, pasiduodavo savo ganytojui, kurie traktavo bažnyčią kaip savo privačią valdą, įtakai. Nors lietuvių kalbos išstūmimas iš bažnyčių ir nebuvo sąmoninga nutautinimo tendencijos išraiška, tačiau to pasekmės iš esmės tapo nutautinimo įrankiu ir buvo neabejotina skriauda parapijiečiams lietuviams, kurie, kaip katalikai, turėjo teisę būti lygiaverčiai bažnyčios nariai, nė kiek ne blogesni nei kitos tautos atstovai. Toks savotiškas operavimas bažnytine kalba dažnai užkirsdavo kelią lietuviams gauti tinkamus religinius patarnavimus, nes kokią vertę turi pamokslas beveik nesuprantama, o giesmių giedojimas – svetima kalba arba poteriai bei katekizmas, išmokti atmintinai, tačiau tiek pat sąmoningi, kiek ir žmogiškosios kalbos garsai, atkartoti papūgos.

Lietuvių kalbos padėties bažnyčioje klausimas, kaip ypač tautiškai reikšmingas, jaudino ne tik klerikalus, bet nuo pat atgimimo pradžios buvo aktualus visoms srovėms. Pasireiškė tai keleriopai. Visų pirma, svarbiausia buvo sureguliuoti lietuvių kalbos vartojimą ten, iš kur ji buvo jau išstumta. Lietuviškose parapijose ji turėjo tapti natūralia bažnytine kalba (lenkų kalbos vartojimas priklausė nuo toje parapijoje esančių lenkų skaičiaus). Gimtąja kalba geriau išreiškiamos mintys bei jausmai, tame tarpe ir maldos, nei svetima kalba, net ją ir suprantant. Be to, lenkų kalbos mokėjimas tarp pakraščių gyventojų lietuvių buvo gana paviršutiniškas ir apsiribodavo sugebėjimu ištarti tam tikrą ribotą skaičių žodžių, gerokai juos iškraipant, bet kuriuo atveju tai nebuvo gilus kalbos mokėjimas, galintis patenkinti net ir nesudėtingus kaimiečio poreikius (kalbu apie lietuviškas parapijas, tokias kaip Trakų ar šiaurines Švenčionių). Žinoma, pirmiausia didelį vaidmenį vaidina ne tik žodžiai, bet pats giedojimas, melodija, balsas, ypač bendroje giesmėje, tačiau giesmėje-maldoje žodžiai nėra mažmožis; klausydamiesi pamokslu tokie parapijiečiai pasiduoda išimtinai gesto, mimikos ir intonacijos sugestijai, nesugebėdami sekti minties, tokiu būdu malda ir katekizmas tikrai nepasiekia adresato. Suprantama, jog tokie parapijiečiai patiria skriaudą, negalėdami patenkinti savo religinių poreikių, jei tokių turi. Antra vertus, mišrioje pakraščių parapijose lietuviai reikalavo proporcingo, atitinkančio gyventojų skaičių, lietuvių kalbos vartojimo. Ne visur tie reikalavimai būdavo remiami pačių vietos gyventojų, kurių tautinis susipratimas dar buvo silpnas ir kurie dar nebuvo įsilieję į tautinio atgimimo judėjimą. Pakraščių gyventojai, jau pasidavę nutautėjimui, kurio vienas iš veiksnių buvo ir bažnyčia, buvo linkę laikyti savąją kalbą, iš visų pusių niekinamą, „žemesnę“ ir „pagonišką“ bei laikė sau garbe suprasti ir vartoti lenkų kalbą. Nepaisant to, katalikų bažnyčios, kurios tikslas yra būti vienodai atvira visoms tautoms, uždavinys negalėjo būti sąmoningas nutautinimo skatinimas. Jos uždavinys turėjo būti giliausias religinių poreikių tenkinimas, o toks jis galėjo būti tik išreikštas gimtąja kiekvienos parapijiečių grupės kalba. Proporcingo parapijiečių skaičiui lietuvių kalbos vartojimo reikalavimas bus taikomas tiek mišrioms Vilniaus diecezijos

pakraščių parapijoms, kiek ir lenkiškoms bei lietuviškoms katalikų kolonijoms Rusijos miestuose. Galų gale bažnytinės kalbos klausimas turėjo ir trečią aspektą – siekį iš lietuvių kalbos, vartojamos bažnyčioje, išnaikinti žalingas kitų kalbų apnašas. Katalikybė, kuri pasiekė Lietuvą per Lenkiją ir buvo skleidžiama kunigų lenkų, atsinešė daugybę maldu, giesmių ir bažnytinių apeigų, kurias reikėjo pritaikyti lietuvių kalbai. Praktiškai toks pritaikymas būdavo atliekamas labai supaprastintai – užuot ieškojus tikrų lietuviškų atitikmenų, dažnai prie lenkiško žodžio tiesiog būdavo pridėdama galūnę „as“ arba „is“, kad geriau skambėtų būdavo pakeičiama viena kita raidė ir tokiu būdu būdavo sukuriama „lietuviška“ sąvoka; tokių barbarizmų bažnytinėje lietuvių kalboje yra daugybė, pvz., *apieravoti* (aukoti); *nuspakajyt sumenija* (nuraminti sąžinę); *macnas* (stiprus), *nesmertelnas* (nemirtingas) ir t. t.

Jei „Lietuvos mylėtojų“ ir „varpininkų“ pateikti pageidavimai dėl lietuvių kalbos bažnyčiose buvo jų pozicijos, reikalavusios suteikti lietuviams lygias teises bei sustabdyti Bažnyčios nutautinimo politiką, dalis, tai tautinių klerikalų judėjimas, kuriam atstovavo *Apžvalga*, grindė tokius reikalavimus katalikybės interesais, išplaukiančiais iš tautinės Bažnyčios koncepcijos. *Apžvalgos* požiūriu visa, kas tolino Bažnyčią nuo tautinės kultūros, silpnino lietuvių katalikiškumą; tokiu būdu naudoti Bažnyčią kaip polonizacijos įrankį, kas savaime nešė žalą lietuviams, kartu reiškė ir kenkti katalikybės interesams šalyje. Taigi *Apžvalga* karštai kovojo prieš lietuvių kalbos ignoravimą Seinų ir ypač Vilniaus vyskupijose. Šioje srityje *Apžvalgos* darbas buvo vaisingesnis, nes sutapdamas su bendromis tautinio klero tendencijomis skatino atitinkamą praktinę veiklą.

Liko tik trumpai panagrinėti kultūrinį ir švietėjišką *Apžvalgos* aspektą. Šiuo požiūriu *Apžvalga* neprilygo atitinkamai *Varpo* bei *Ūkininko* veiklai. Visų pirma, krinta į akis klerikalams būdingas visuomeninių bei ekonominių problemų vengimas. Daugybėje mokslinių *Varpo* straipsnių giliai ir turiningai buvo nagrinėjami visuomeniniai bei ekonominiai klausimai, o *Apžvalgoje* šios temos buvo visiškai apleistos; jos puslapiuose vyrauja mokslo populiarinimo, šviečiamojo pobūdžio temos, literatūros skyrius (spausdinami eilėraščiai, apsakymai, pasakojimai). „Varpininkai“ mokslo populiarinimo ar šviečiamojo pobūdžio straipsnius ir rimtesnes studijas buvo paskirstę atitinkamai tarp *Ūkininko* ir *Varpo*; *Apžvalga*, kaip vienintelis klerikalų organas, turėjo abi šias funkcijas derinti. *Ūkininkas*, nors ir populiaria bei prieinama forma, dažnai gana plačiai išskeldavo klausimus ir nevengė radikalių ir sodrių pasvarstymų, *Apžvalga* buvo atsargesnė bei nuosaikesnė ir apskritai kultūrinę šviečiamąją funkciją atliko ne taip išraiškingai.

Toks būtų bendros klerikalų koncepcijos ir veiklos pobūdis minimu laikotarpiu.

Tarp pozityvių šio judėjimo veiklos aspektų jau išskyrėme Bažnyčios nutautinimo politikos pakraščiuose stabdymą ir kovą už lietuvių kalbos įsigalėjimą bažnyčiose, opozicinio nusiteikimo valdžios atžvilgiu stiprinimą bei politinio atsparumo ir susitaikėliškų tendencijų atmetimo skatinimą (nors ne visada nuoseklų) ir, pagaliau, visuomeninės intervencijos propagandą bei siekį, kad aukštesniosios šalies klasės aiškiai apibrėžtų savo pilietinę poziciją (šis siekis negalėjo būti tuo metu vaisingas dėl aukštesniųjų klasių tautinės izoliacijos, nes jos neįsijungė į tautinį lietuvių atgimimą, kadangi tarp jų ir liaudies nebuvo pakankamo bendravimo, tačiau *Apžvalgos* nuostatos negalėjo likti be atsako, kadangi formavo atitinkamą pasekėjų poziciją ir turėjo tapti vienu iš koncepcijos, kuri anksčiau ar vėliau aplinkybėms pasisukus tinkama linkme turėtų virsti gyva tendencija, veiksnium).

Vis dėlto lyginant prodemokratinio ir klerikalinio judėjimų įtakas, pirmenybę tiek kokybės, tiek gilumos bei geranoriškumo kriterijų atžvilgiu derėtų atiduoti „varpininkams“. Jie buvo tikrieji pirmųjų atgimimo darbuotojų pasekėjai, kurie jų koncepciją glaudžiai susiejo su konkrečiais krašto poreikiais, jie paruošė dirvą liaudies prabudimui, jie esmingai išklė visuomeninės ir politinės liaudies būties klausimą.

Tuo tarpu tautinių klerikalų akcijoje aptinkame kraštutinį klerikalinės koncepcijos vienpusiškumą, tautinių uždavinių neišbaigtumą, ypač visuomenės vystymosi srityje, taip pat klerikalinės demagogijos bruožų, pasinaudojant masių instinktais ir nedrįstant giliau pažvelgti į problemas bei aiškiai nubrėžti sąmoningos veiklos programos gaires.

Pati *Apžvalga* viename iš redakcinių straipsnių taip apibrėžia savo uždavinius (1895 m., Nr. 24): „ginti katalikystę nuo pravoslavybės, lietuvių nuo „obrusenijos“, vienyti tikėjimo dalykus su tautos reikalais, išrodyti paikume bedievių „mokslo“(!)²⁹, budinti savo brolius iš tautinio miego, raginti prie sveiko krikščioniško mokslo ir apszvietimo, o tai buvo, yra ir bus mūsų laikraszcio užduotis...“ Taigi po gynimosi nuo pravoslavybės ir rusifikacijos randame „budinimą iš tautinio snaudulio“, tačiau juk „budinimas iš snaudulio“ turėtų vesti prie „budrumo“ ir „tautinio gyvenimo“. Kaip *Apžvalgos* programoje atsispindi tas „gyvenimas“? Atsakymą randame „sveikame krikščioniškame mokyme bei švietime“ bei „tikėjimo reikalų siejime su tautos poreikiais“, taigi ne „švietimas ir mokslas“ apskritai, bet religinis „švietimas ir mokslas“; poreikiai (be abejo, visi) taip pat turėtų būti nuspalvinti „tikėjimo“. Tai tipiškas demagogijos, nieko nesakančios apie tautos būties turinį, pavyzdys, vien tik saugant viskam turinčios dominuoti klero įtakos neliečiamybę.

d) pagrindiniai liaudiškojo atgimimo bruožai

Aptarėme dviejų koncepcijų, kuriomis pasireiškė to meto lietuvių tautinio atgimimo eiga, bruožus. Bėlika apžvelgti, kaip šie judėjimai funkcionavo visuomenėje, bei betarpiškos jų veiklos krašte pobūdį. Turime išsiaiškinti, kiek ir koku būdu lietuvių liaudis buvo susijusi su savo geriausių sūnų pastangomis bei kaip betarpiškai reikėsi atgimimo evoliucija liaudyje, kuri ir buvo viso proceso prielaida bei išeities taškas.

Apibūdindamas prodemokratinio judėjimo koncepciją, kalbėjau apie jo principą remtis savo jėgomis, apie organiško vystymosi principą, kurį stengėsi įdiegti liaudžiai bei paversti konkrečios veiklos dalimi. Šių principų įgyvendinimas tiesiogiai priklausė nuo liaudies kultūrinio brandumo bei realių krašte vyravusių visuomeninių ir ekonominių veiksnių.

Prieš pereidamas betarpiškai prie medžiagos dėstymo, turiu šiek tiek grįžti prie liaudiško pagrindo, iš kurio ir plėtosis visas atgimimo judėjimas.

Jau matėme, kad konservatyvus etnografinis procesas, vykęs lietuvių liaudyje, tapo kūrybingumo bei lietuviškosios kultūros augimo išeities tašku. Pirmųjų tokio augimo požymių pasirodė jau XVIII ir XIX amžių sandūroje, ypač Donelaičio ir Strazdelio kūryboje, jie vis labiau ryškėjo visą XIX a. pirmąją pusę, kai kultūrinės liaudies pastangos jau pranašavo tautos formavimosi procesą, tautos, besivystančios pagal savitą ir individualią logiką, paremtą vidiniais kultūriniais veiksniais bei visuomeniniais poreikiais. Tačiau gražūs ir iškilūs XIX a. pirmos pusės lietuvių kultūrinės kūrybos pavyzdžiai (Daukantas, Poška, Ivinskis, Valančius ir kiti) buvo tik atskirų talentų veiklos išraiška, buvo tarsi pirmieji fragmentiški kunkuliuojančio kraterio pliūpsniai prieš didįjį lavos išsiveržimą. Jie buvo procesų, kurie vyko liaudyje, pranašas ir kartu išraiška, nešė džiugią Atgimimo naujieną, Tautos tapsmo pranašystę, Tautos, priėmusios gražų savo protėvių palikimą ir besirengiančios susigrąžinti sau Lietuvą.

Tik tuomet tauta nevalingai įsitempė, siuntė didžius šauklus ir skelbėjus, kuriems įdėjo į lūpas savo Žodį. Matėme, kad nors asmenybės, per kurias pasireiškė lietuvių kūrybingumas pirmoje XIX a. pusėje, buvo daugiausia bajoriškos kilmės, bet jų kūryba nebuvo bajoriškosios aplinkos emanacija; lietuvių bajorija, tiek būdama visiškai – kultūriškai ir politiškai – polonizuota, tiek ir mažiau paveikta svetimų įtakų, kurios vis tik jau buvo įsivyravusios, nebeatspindėjo lietuviškosios tautinės evoliucijos tendencijų. Per tas asmenybes, per daukantus ir poškas, per ivinskius ir Stanevičius, jau bylojo lietuvių liaudis, pasinaudodama jų energija ir valia, jų protais bei jausmais, siekdama išreikšti savo interesus, savo turinį. Visuomenės demokratizacijos procesas, nuosekliai plėtodamasis nepaisant archajiškos valstybinės santvarkos, turėjo išlaisvinti Liaudį iš ją slegiančių sunkių pančių ir pašaukti betarpiškai veiklai.

---

²⁹ Kabutės ir šauktukas *Apžvalgos* tekste.

Kultūrinė ir visuomeninė branda didėjo kartu su bendru demokratizacijos procesu. Didieji liaudies pasiuntiniai – lietuvių priešaušrio veikėjai – tiesdami jos kūrybingumui kelius atliko dvejopą funkciją: 1. savo kūryboje jie nešė tuos kūrybingumo daigus, kurie potencialiai glūdėjo liaudyje, ir savo genijumi bei talentu nužymėjo pirmąsias gaires, pramynė pirmuosius takus, brėždami kultūros kelius savo pasekėjams bei visai liaudžiai, ir 2. pasėjo liaudyje kultūros grūdą, kuris, maitinamas tos pačios liaudies syvais, juose buvo subrendęs. Tą antrąją funkciją – sėją – vykdė visi, bet labiausiai pasireiškė du iš jų, kurių vardai amžiams liks įrašyti liaudies atmintyje, nepaisant jų laikinų paklydimų, priekaištų dėl ydų ar bandymų sumenkinti jų darbus. Jų vardai – Ivinskis ir vyskupas Valančius. Juos visų pirma turiu čia paminėti, nes jie labiausiai nusipelnė nešdami kultūros sėklą liaudžiai. Per visą tautinio atgimimo laikotarpį liaudyje bus išdygę ir įsitvirtinę jų kultūrinio darbo vaisiai. Ivinskio kalendoriai ir literatūrinė bei leidybinė vyskupo Valančiaus veikla, pratęsianti ir papildanti Ivinskio darbus – štai du ryškiausi lietuvių kultūrinio vystymosi klodai XIX a. 5-uoju–8-uoju dešimtmečiais. Ivinskio kalendoriai, apie kuriuos jau kalbėjau pirmoje šios studijos dalyje, pripratino liaudį prie pasaulietiškujų skaitinių, tapo nepaprastai populiariu Lietuvoje reiškiniu, buvo leidžiami kasmet ir labai prisidėjo prie intelektualinio bei bendrakultūrinio plačių liaudies sluoksnių vystymosi. Jie buvo organiškios kultūrinės šviečiamosios akcijos išraiška. O nuosekli vyskupo Valančiaus leidybinė veikla, vykdoma energingai ir suvokiant jos naudą, tiekė liaudžiai kultūrinę medžiagą ir buvo betarpiškai vykdoma iki 1864 m., o vėliau – uždraudus lietuvišką spaudą – vyskupas buvo vienas iš iniciatorių lietuvių leidybinę veiklą perkelti į Prūsų Lietuvą.

Nepaisant visapusiškai sunkių kultūrinio vystymosi sąlygų po 1863–1865 metų, tai yra po baudžios panaikinimo, derėtų pažymėti teigiamą įvairių veiksnių poveikį, neutralizuojantį bendrą neigiamą atmosferą.

Visuomenės demokratizacijos procesas, išlaisvinantis pasyvios baudžiauninkų masės veiklumą ir skatinantis jos kūrybinį vystymąsi, tiesiogiai susijęs su lietuvių tautinio atgimimo procesu, tuo metu šventė vieną didžiausių savo laimėjimų. Baudžios panaikinimas ir valstiečio išlaisvinimas buvo demokratizacijos proceso lūžio momentas. Tai buvo įvykis, turėjęs natūraliai paspartinti bei pradėti betarpišką lietuvių atgimimą, pranašautą per žymiausių priešaušrio epochos asmenybių kūrybą. Tačiau neigiamų aplinkybių sutapimas sustabdė atgimimo proceso įgyvendinimą 20-čia metų (iki 1883 m. – *Aušros* pasirodymo datos). Politinis spaudos augimas ir bet kokios visuomeninės iniciatyvos ir pilietinio darbo krašte slopinimas, taip pat lietuviškos spaudos uždraudimas ir kultūrinės evoliucijos stabdymas fatališkai sutapo su baudžios panaikinimu ir valstiečio išlaisvinimu, t. y. su akimirka, labiausiai tinkama pribrendusiems atgimimo pradams realizuoti, maža to – tinkamiausia pradėti patį atgimimo procesą. Tuo tarpu stoji laikotarpis, kada turėjo išspręsti, kurie veiksniai nugalės: ar dirbtinai bei brutaliai į visuomeninį gyvenimą įdiegti mirties elementai, paralyžiuojantys natūraliąją visuomeninės ir kultūrinės, o kartu – tautinės evobucijos eigą, ar atgimimo veiksniai, kylantys iš organiškios kultūrinės brandos ir tendencijų, išplaukiančių iš visuomenės demokratizacijos. Pirmosios galimybės įgyvendinimo išraiška būtų buvęs laipsniškas Lietuvos nutautėjimas ir žlugimas, o antrosios galimybės pergalė pagimdė *Aušrą, Varpą, Apžvalgą* ir tai, apie ką kalbėsime toliau.

Čia kelčiau sau tikslą įvertinti veiksnius, kurie stiprina liaudies nusiteikimą priimti atgimimo iššūkius.

Į pirmą eilę iš visuomeninių veiksnių tarpo iškeliu konkrečius valstiečių ekonominius bei visuomeninius poreikius, išsikristalizavusius demokratizacijos fone, kurių neįmanoma buvo nei arbitrališkai atmesti, nei globėjiškai „iš viršaus“ patenkinti; iš kultūrinių veiksnių labiausiai išskirčiau kultūrinės šviečiamosios veiklos rezultatus, pasiekusius liaudį dėl Ivinskio ir vyskupo Valančiaus veiklos.

Tačiau atidžiau įsižiūrėję pamatysime ir daugybę smulkių veiksnių, kurie visi kartu sudaro deramą ir išbaigtą visumą. Iš tokių veiksnių paminėkime lenkiškų Lietuvos mokyklėlių tinklą prieš 1864 m. Jose dėstomoji kalba buvo lenkų; be abejonės, tų mokyklėlių šviečiamoji funkcija būtų buvusi atlikta daug geriau – ir tai yra aksioma, – jei jų dėstomoji kalba būtų buvusi vaikų gimtoji, t. y. šiuo atveju lietuvių kalba, tačiau šių mokyklėlių negalima kaltinti sąmoningomis nutautinimo tendencijomis – tuo metu

Lietuvos tautinis formavimasis dar nebuvo įvykęs faktas, koks jis yra dabar, todėl iš žmonių, kurie tada kūrė Lietuvos mokyklų tinklą, nebuvo galima reikalauti, kad jie numatytų procesus, kurie tuomet buvo tik formavimosi stadijoje; tie žmonės nuoširdžiai žiūrėjo į Lietuvą iš bajoriškosios evoliucijos pozicijų, kas buvo ne visai tikslu liaudies atžvilgiu, bet mažų mažiausiai tai nebuvo piktos valios išraiška; negalima, sakykime, Čackio ar Vilnius universiteto profesūros kaltinti sąmoningų nutautinimo tendencijų įgyvendinimu: tie žmonės vadovavosi gražiomis gėrio liaudžiai intencijomis, švietimo tikslais, politiškai ir tautiškai traktavo Lietuvą ir Gudiją – pasikartosiu – iš bajoriškosios evoliucijos pozicijų; atmesdamas lenkiškų Lietuvos mokyklėlių, kaip nutautinimo įrankio, vertinimus noriu pabrėžti vieną jų savybę, kuri davė lietuviams tautine prasme teigiamų vaisių. Nors ir buvo tos mokyklėlės lenkiškos, jose be privalomos mokymo programos buvo galima mokyti vaikus skaityti lietuviškai, todėl daug vaikų, kurie nesirengė toliau tęsti mokslų, ėjo į tokią mokyklą turėdami tikslą išmokti skaityti lietuviškai tam, kad galėtų gimtąją kalbą perskaityti maldaknyges. Taigi lenkiškos mokyklos prieš 1864 m. buvo lietuviams naudingos ta prasme, kad po 1864 m. suaugusieji gana plačiai mokėjo skaityti lietuviškai ir toliau galėjo privačiai mokyti savo vaikus tuo metu, kai privalomos rusiškos mokyklos ne tik kad nepripažino lietuvių kalbos, bet netgi ją draudė. Be to, reikėtų pridurti, jog lenkiškose mokyklose prieš 1864 m. netgi tie, kurie specialiai nesiruošė skaityti lietuviškai, buvo mokomi lotyniškos abėcėlės, todėl galėjo skaityti ir lietuviškai³⁰.

Čia pasireiškė ir netiesioginė Vilniaus universiteto kultūrinė įtaka, kuri yra glaudžiai susijusi su visa XIX a. pirmosios pusės lietuviškosios raštijos eiga. Universiteto jau seniai nebebuvo, mokyklinė sistema, dideliu jo rūpesčiu sukurta, buvo sulaužyta, tačiau Didžiojo Universiteto tradicijų aidas siekė net 1864 metus.

Lietuvių raštingumas buvo santykinai didelis ir santykinai plačiai naudojamas – Ivinskio kalendoriai, Valančiaus dalinamos knygelės, maldaknygės. Uždraudus spaudą, greitai, nes jau nuo 1867 m., Prūsų Lietuvoje imamos spausdinti maldaknygės bei kitos religinio turinio knygelės (šventųjų gyvenimai, dvasiniai skaitiniai, religinio moralinio turinio knygelės vaikams ir t. t.), skirtos Didžiajai Lietuvai. Šios knygelės buvo spausdinamos su vadinamąja kontrafakcija, t. y. su klaidingai nurodyta spausdinimo vieta bei metais, taip pat cenzūros leidimu. Tai buvo daroma tam, kad prisidengus tariamu legalumu šios knygelės galėtų lengviau cirkuliuoti krašte; iš tikrųjų Kaufmano spaudos draudimas lietuviams ne tik naujus leidinius, bet ir prekybą senaisiais, tačiau seniau išleistųjų knygelių turėjimas negalėjo būti nusikalstamas. Taigi kontrafakcija, nurodydama ankstesnius leidybos metus, tam tikru mastu įgalino turėti tas knygeles arba bent jau leido teisintis įstatymo nežinojimu. Netrukus, esant nuolatinei tokių knygelių paklausai, susiklostė reguliarus jų kontrabandos tinklas, o leidyklos iš to turėdavo nemažai pelno.

Be religinio turinio knygų, nuolat buvo skaitomos ir pasaulietinės. Raštingumas tarp valstiečių plito privataus mokymo keliu ir dažnai įgydavo gana originalių bruožų. Valdžiškos mokyklos (Kauno ir Vilniaus gubernijose) ne tik nemokė gimtosios kalbos, bet nemokė netgi lotyniškos abėcėlės. Lietuviai tiesiogine to žodžio prasme nebuvo mokomi abėcėlės, todėl turėjo ją išmokti privačiomis pastangomis, ne tik be valstybės paramos ir dalyvavimo, bet priešindamiesi valdžios politikai, be to, tai turėjo daryti atskirų asmenybių pastangomis, nes draugijų ar švietimo organizacijų kūrimas taip pat buvo uždrausti. Tokiomis sąlygomis rašto mokymasis buvo visų ir kiekvieno, kiekvienos šeimos užsispyrimo ir kantraus darbo reikalas, atliekamas priešinant didžiulei grobikiškai valstybei. O jeigu dar turėsime omenyje tautinės inteligentijos stoką tuo laiku, taip pat faktą, jog aukštesniosios bei labiau apsišvietusios klasės didžia dalimi buvo nutautusios ir nedalyvavo lietuviškosios raštijos išsaugojimo akcijoje, kadangi tai nebuvo jų tautinis reikalas ir nekeldavo joms ypatingo rūpesčio, tai suprasime dydį ir svorį tos užduoties, kurią išsikėlė lietuviai ir kurią sugebėjo išspręsti. Tai buvo visos tautos organiškas darbas,

---

³⁰ Teigiamas lenkiškų mokyklų pasekmes lietuviams šioje srityje pripažįsta ir *Varpas* (Nr. 7, p. 97, 1891 m.).

atliktas be jokių nurodymų „iš viršaus“, o vien tik liaudies poreikių jėga. Lietuvių inteligentija vėliau jau sąmoningai kels kultūros uždavinius, sukurs juos atitinkančių veiksmų programą. Tuo tarpu lietuvių liaudis tuo pirmuoju rašto draudimo laikotarpiu į kultūrinį darbą įsitraukė ne sąmoningai, bet intuityviai ir gaivališkai. Toji intuityva šią veiklą padarė kryptingą ir protingą. Lietuvių liaudis nesigilino į analitinius apmąstymus apie kalbos esmę ir funkcijas arba apie tautinės kultūros formas. Kasdienių darbų naštos prislėgta, sukaustyta priespaudos grandinėmis ir ieškodama vystymosi kelių, liaudis neturėjo jokių galimybių giliai apmąstyti savo problemas. Jų sprendimo ieškojo tenkindama savo poreikius ir nesuklydo.

Lietuviai intuityviai ieškojo kultūrinio vystymosi savoje kalboje, siekė kultūros, kuri būtų jų tęstinumo išraiška; svetimos įtakos negalėjo jiems būti pavyzdžiu, kadangi jie – tauta – nebuvo *tabula rasa*³¹, kūdikiškai panaši į kiekvieną kitą *tabulae*. Tauta savo vystymosi kelyje gali pasinaudoti kitų tautų kultūrinio įdirbio vaisiais asimiliuodama juos, tačiau tiesiog fiziškai negali, jei ji jau yra atskira organiška formacija, perimti svetimą kultūrą. Lietuviai, kaip matėme, jau tada turėjo tvirtą ir vienybę etnografinę pagrindą, taigi negalėjo, net jei kas ir propaguotų tokią tendenciją, nustoti buvę savimi ir pradėti vystytis ignoruodami savo etnografinę (o kartu ir kalbinę) pagrindą. Žvilgtelėkime atidžiau į tos veiklos, kurios ėmėsi liaudis, formas. Rašto buvo mokoma labai elementariai; vyresnioji karta mokė vaikus arba betarpiškai per tėvus, arba įvairiausiai kitais būdais. Vienas tokių buvo ubagai, kuriuos kaimiečiai dažnai priimdavo žiemai, duodami pastogę ir maistą, o kartais duodami ir drabužių už kaimo vaikų mokymą. Kitur kaimuose būdavo senų, neturtingų ir vienišų našlių, vadinamųjų „kampininkų“, jau nebesugebančių užsidirbti pragyvenimui; jos, visiškai priklausomos nuo kitų žmonių, kaimiečių buvo panaudojamos pačių jauniausiųjų kaimo gyventojų švietimui; žinau atvejį, kai tokia senutė buvo netgi labai „įvairiapusė“ vieno kaimo vaikų moralumo, kultūros ir švietimo vadovė: žiemą mokė juos abėcėlės, poterių, sekė jiems pasakas, kartais pabardavo, o vasarą, darbymety, kai suaugusieji eidavo į laukus, maži ir mažiausieji vaikai pasklisdavo po lanką, esančią prie kaimo, o ji su ilgu bizūnu rankose tiesiogine to žodžio prasme juos „ganė“, turėdama su tuo pulkeliu vaikų nemažai vargo, todėl energingai darbavosi ilguoju savo bizūnu ir miklindavo savo senas kojas. Kitais atvejais mokymo imdavosi senos šeimos bobutės. Miesteliuose prie valstybinių mokyklų apsistodavo įvairios pusiau išsilavinusios senmergės arba našlės, pas kurias galėdavo apsistoti vaikai iš tolesnių apskričių, išsiųsti žiemai mokytis; be kambario ir priežiūros, jos dar mokė vaikus skaityti ir rašyti lietuviškai bei lenkiškai, t. y. to, ko jie negaudavo mokykloje, taip pat mokė katekizmo ir ruošdavo juos išpažinties – už šias paslaugas bei vaiko išlaikymą iš jo tėvų gaudavo tam tikrą kiekį javų ir kitokių produktų natūra. Žodžiu, mokymo formos buvo pačios įvairiausios, pritaikytos prie sąlygų ir aplinkybių, lanksčios ir neapčiuopiamos, išsprūstančios iš valdžios kontrolės, bet vaisingos ir praktiškos. Kai kur kaimo vaikų mokymas vykdavo ir dvaruose, tačiau tai buvo tik lašas bendrų poreikių ir pastangų jūroje. Daug galėjo nuveikti kunigai, tačiau tik nedaugelis aukėjo savo laiką darbui šioje srityje³².

---

³¹ Švari lenta (lot.). – Ž. N.

³² Tokiems priklausė kun. [Jonas] Katelė iš Panemunės Zarasų pavieta; šis žmogus, kurio vardas tariamas su giliausia pagarba, buvo tikras liaudies švietimo apaštalas, visuose savo parapijos kaimuose organizavo mokymą. Išugdė mokytojus iš liaudies tarpo, pats betarpiškai vadovavo visai akcijai bei ją kontroliavo; nuolat važinėdamas po savo parapiją asmeniškai domėjosi visa mokymo eiga; trūkstant lietuviškų vadovėlių, vertė juos iš lenkų kalbos ir pritaikydavo mokymosi reikmėms; žodžiu, taip suorganizavo mokymo procesą savo parapijoje, kad ten neliko nė vieno analfabeto. O Panemunės liaudis apšvietos požiūriu yra pirmaujanti vietovė rytinėje Kauno gubernijos dalyje, o gal ir visoje Lietuvoje. Į švietimo akciją kun. Katelė įtraukė ne tik vaikus, bet ir abiejų lyčių suaugusiuosius: „...savo akimis pamačiau tai, ko niekur kitur Lietuvoje nebuvau matęs: jaunimas turėjo tiek žinių, kiek jų turi trečios klasės gimnazistai“ (žr. *Varpas*, Nr. 3, 1903 m., p. 79). Ši Šliūpo pastaba datuojama 1881 metais, kai jis lankėsi Panemunėje. Kun. Katelės veikla tęsiasi ir šiandien, nepaisant sunkiausių priespaudos sąlygų. Kun. Katelė tebėra gyvas, apsuptas žmonių meilės ir pagarbos, kurie gražiai pasireiškė per jo kunigystės jubiliejų 1906 m.

Apskritai labiau buvo išplitęs skaitymo, o ne rašymo, mokymas. *Aušra* (jungtiniai Nr. 8, 9, 10, 1889 m., p. 188–289) nurodo įvairias rašto naudojimo formas. Kai kur suaugę žmonės, niekad nemokyti rašto, patys mokosi rašyti spausdintinėmis raidėmis; buvo aptinkami ilgi ištisi popieriaus lakštai, surašyti tokiu raštu, panašiu į kokį nors archajišką raštą. Kitur išplitę ranka rašyti kalendoriai (dėl rašto draudimo), noriai skaitomi, nors ir brangūs; paplitę perrašyti įvairiausi apsakymai, padavimai, maldos, dainos, einančios iš rankų į rankas, kol kas nors uolesnis nepasidaro sau naujo nuorašo, o senąjį leidžia toliau. Tai primena tolimus viduramžius, kai dar nebuvo žinomas spausdinimas. Taip biurokratinė muravjoviška Rusija žaidė viduramžius Lietuvoje!

Spaudos atgavimo poreikis buvo nepaprastai aštrus. Dar net prieš *Aušrą* ne tik atskiri inteligentai, bet ir valstiečiai rašė prašymus valdžiai dėl spaudos draudimo panaikinimo.

Švietimo darbas paspartėjo ir vystėsi 8-ojo dešimtmečio pabaigoje ir 9-ojo dešimtmečio pradžioje, kai subrendo nauja iš liaudies kilusi inteligentijos karta, iš kurios ir išaugo *Aušra* bei „Lietuvos mylėtojų“ judėjimas. Toji inteligentija karštai ėmėsi liaudies švietimo. *Aušros* atsiradimas labai teigiamai paveikė šią situaciją. Inteligentų susitelkimas aplink *Aušrą* sustiprino jų jėgas ir inicijavo ryškų spaudos pagyvėjimą. Mažoji Lietuva ėmė tiekti dideliais kiekiais jau ne tik religinę, bet ir pasaulietinę lektūrą. Pati *Aušra* surado gyvą atgarsį tarp šviesesnių valstiečių, ypač Užnemunėje, turtingiausioje ir davusioje daugiausia inteligentų Lietuvos srityje. Aktyvi buvo Marijampolės jaunuomenė. Kalendoriai ir įvairios knygelės ėmė vis dažniau kursuoti šalyje. *Aušros* bendradarbiai bei draugai atkreipė dėmesį į įvairius kūrinius, kurie egzistavo rankraščių forma; buvo pradėta juos rinkti ir siųsti į *Aušros* redakciją. Tai buvo užsidegimo, vilties ir entuziastingų pastangų laikotarpis. Sustojus *Aušrai*, prasidėjo tam tikras sąstingis, akivaizdžiausias 1887 ir 1888 metais; leidybinė veikla prigeso. Tuo metu aktyviausi buvo Amerikos lietuviai (turima galvoje pasaulietinė lektūra). Prūsų Lietuvoje buvo spausdinamos religinio turinio knygelės, kalendoriai, klerikalinė *Šviesa*, kuri buvo mažiau išraiškinga ir nesulaukė didelio atgarsio, be vieningos koncepcijos bei charakterio, kas yra būtina, norint daryti įtaką. Inteligentijos entuziazmas bei karštas pirmųjų darbų tikėjimas – prigesė. Jau kalbėjau apie sąlygas, kuriomis krizė buvo įveikta tarp inteligentų, ir iš to išaugo *Varpas* bei *Ūkininkas*, o lygiagrečiai ėmė eiti ir *Apžvalga*. Juose nebebuvo to pirminio jaunatviško entuziazmo, tačiau jau buvo vyriškas tvirtumas ir jėga, aiškumas ir susitelkimas mažesnio populiarumo nei *Aušros* laikotarpiu sąlygomis. Lietuvių liaudis, kaip matome, jau buvo paruošta kultūrinei akcijai. Organinė kultūros plėtra vyko net ir tada, kai vadinamosios tautinės inteligentijos, galima sakyti, beveik nebuvo. Pribrendimo politinei bei visuomeninei veiklai sąlygų reikia ieškoti bendrame demokratiname procese, taip pat tame nuolat didėjančiame neatitikime tarp konkrečių vystymosi poreikių (ypač po baudžios panaikinimo) ir nepakeliamų politinių sąlygų, kuriose skendėjo visas kraštas ir kurios stabdė bet kokią visuomeninę iniciatyvą ir pilietinį aktyvumą.

Neužteko to, kad Prūsų Lietuvoje buvo spausdinami laikraščiai ir knygos. Reikėjo, kad jie pasiektų liaudį, reikėjo suderinti jų leidybos koncepciją su liaudies poreikiais.

Leidinių platinimą šalyje lengvino jau nuo seno organizuota religinių knygelių kontrabanda. Maldaknygės buvo „einamiausia“ prekė, turinti nuolatinę paklausą ir nuolatinį tarpininkus. Toji kontrabanda buvo gerai organizuota, pastovi. Tie tarpininkai kartu su maldaknygėmis ima išvežioti po šalį ir kitokias knygas, kalendorius ir lietuvišką spaudą. Tokiu būdu lietuvių literatūra bei publicistika išplinta po visą šalį ir pasiekia tolimiausius jos kampelius, kuriuose nėra nei inteligentijos, nei pastovių skaitytojų. Iš tiesų tarpininkai, užsiimantys maldaknygių kontrabanda, pasaulietišku knygų išplatindavo palyginti nedaug, kadangi tai didino riziką bei atsakomybę ir negarantavo pastovaus pardavimo, tačiau tam tikrais atvejais, ypač tai pasakytina apie kalendorius, spauda buvo platinama per jų tinklą. Žmonės iš

tolimesnių vietovių, iki kurių nebuvo galima suorganizuoti pastovaus kontrabandinio tiekimo, dažnai gaudavo spaudą uždaruose vokuose per paštą³³.

Lietuviškos spaudos patekimas į artimas vietas, palaikančias pastovius kontaktus su Prūsija, buvo gerokai lengvesnis. Žmonės, turintys nuolatinių reikalų Prūsijoje ar tiesiog turintys galimybę dažnai buvoti užsienyje, ėmėsi tarpininkų vaidmens. Tai buvo pavojingas ir nepelningas užsiėmimas, atsiradęs kaip natūralus poreikis ir tapęs ypatinga tautinio darbo forma. Tokiu atveju tam tikros apylinkės gyventojai prenumeruodavo spaudą ar užsisakydavo knygas ne redakcijoje ar knygyne Prūsų Lietuvoje, bet pas savo vietinį tarpininką, kuris surinkdavo užsakymus, po to pasitaikius progai paimdavo spaudinius iš redakcijos, perveždavo per sieną ir pristatydavo klientams. Dažniausia iš to nebūdavo uždirbama, tik būdavo susigrąžinamos išlaidos, o neretai tie žmonės patirdavo nuostolių ir įvairių nemalonumų. Tokiu būdu leidiniai būdavo platinami artimose pasienio vietovėse, ypač Suvalkų gubernijoje, kuri buvo didžiausia Prūsų Lietuvoje leidžiamos spaudos vartotoja.

Vienaip ar kitaip, bet spauda tuo metu jau pasiekdavo ir krašto gilumą. Vietoves, kuriose būdavo daugiau inteligentijos, knygos ir laikraščiai pasiekdavo arba prenumeratos būdu, arba iš rankų į rankas, tačiau vėluodami, per inteligentus pasiekdavo liaudį. O kur nebuvo inteligentų, – tokių vietovių buvo daug rytinėje Kauno ir ypač Vilniaus gubernijose, – ten ypač retai ir negausiai spaudą platindavo maldaknygių pardavėjai. Žodžiu, išskyrus rytinius Vilniaus gubernijos pakraščius (ypač Ašmenos, Lydos, Vilniaus ir Gardino pavietus), kur polonizacijos procesas buvo stipriai apėmęs net liaudį, kurių nepasiekdavo net ir lietuviškos maldaknygės, visos kitos vietovės daugiau ar mažiau jautė kultūrinės bei visuomeninės ir leidybinės akcijų poveikį.

Norėčiau nurodyti vieną iš priežasčių, kodėl *Apžvalga*, būdama mažiau įtakinga už *Varpą* ir *Ūkininką*, vis dėlto turėjo daugiau prenumeratorių. Taip buvo visų pirma todėl, kad pasaulietinė inteligentija, pagrindinė *Varpo* skaitytoja, buvo, kaip jau minėta, labiau ir giliau paliesta krizės po *Aušros* sustabdymo nei kleras. Pirminis entuziazmas užleido vietą arba gilesniam susikaupimui, arba tam tikrai rezignacijai. Rizika, susijusi su lietuviškos spaudos prenumeravimu lėmė tai, kad daugelis bijojo savo vardu užsisakyti spaudą, mieliau norėjo ją gauti, nors ir pavėluotai, iš trečiųjų rankų. Be to, tautinė inteligentija kaimo vietovėse nebuvo gausi, ypač rytinėse, varganesnėse šalies srityse, o kleras, nors ir ne visas pritarė tautinio atgimimo idėjoms, buvo daugmaž vienodai pasiskirstęs visoje šalyje (išskyrus Vilniją, kur tautinis atgimimas tarp klero buvo tik beužsimezgęs). Todėl daugelyje rytinių Kauno gubernijos sričių (Ukmergės, Zarasų, Panevėžio pavietuose) ir iš dalies Žemaitijoje, kur nebuvo inteligentų, *Apžvalga* dėl klero aktyvumo buvo skaitoma, o apie *Ūkininką* bei *Varpą* praktiškai nieko nebuvo žinoma. Aplinkybės, o ne esminiai veiksniai lėmė prenumeratorių skaičių, bet tai neatspindėjo šių leidinių įtakos mastų. *Varpo* skaitytojų skaičius gerokai viršijo jo prenumeratorių skaičių. Visa lietuvių inteligentija grindė savo koncepcijas, remdamasi *Varpo*, kurio puslapiuose formulavo savo idėjas ir nuosaikieji (būsimas tautininkų branduolys), ir radikalai liaudininkai (būsiami „demokratai“), ir socialistai, ir net tam tikra klero dalis. Be to, būdama glaudžiai susijusi su gyvybiškais valstietijos poreikiais, *Varpo* (ir *Ūkininko*) koncepcija buvo gyvybingesnė ir dėl to greičiau evoliucionavo nei *Apžvalgos* koncepcija.

Vis tik tautinės inteligentijos gretos nuolat augo, tuo pat metu sklaidėsi depresija, apėmusi visus po *Aušros* sustabdymo. Gausų inteligentijos prieaugį sąlygojo lietuvių dievobaimingumas ir ta pagarba, kuria liaudis buvo apgaubusi dvasininkų luomą, bei ta tiesioginė materialinė nauda, kurios įgydavo šeima, savo gretose turinti kunigą. Lietuviai kunigai buvo gerai materialiai apsirūpinę, o dėl lietuviams būdingo taupumo dažnai po mirties palikdavo apvalią sumelę, kurią paveldėdavo artimiausi giminės. Kadangi šalyje nebuvo nei išvystytų bažnytinių institucijų ar fundacijų, nei ordinų ar vienuolynų, kurie sugebėtų užtikrinti sau paveldimas pajamas, lietuviai kunigai savo pinigus dažniausiai perleisdavo giminėms.

---

³³ Dažnai uždari vokai rusų pašto skyriuose būdavo atplėšiami. Rasti juose lietuviški laikraščiai būdavo gražinami atgal į redakcijas į Prūsų Lietuvą.

Todėl akivaizdu, kad kiekviena valstietiška giminė laikė geradariyste turėti „savo“ kunigą, tuomet ji būdavo apgaubta didele pagarba bei gaudavo taip trokštamos materialinės paramos, pagerinančios jos buitį. Tai visapusiškai pakeldavo giminės lygį – bendruomeniškai, visuomeniškai ir ekonomiškai. Taigi kiekvienos labiau pasiturinčios ūkininkų šeimos svajonė buvo išleisti vieną iš sūnų į kunigus. Tam valstiečiai negailėjo pastangų, kurios ateityje turėjo su kaupu atsipirkti: valstiečiai leisdavo vieną savo sūnų į mokyklą, tikėdamiesi, jog pabaigusį būtinas kelias klases galės atiduoti jį į seminariją. Daugiausia lietuvių mokėsi Marijampolės, Mintaujos bei Šiaulių gimnazijose³⁴. Tačiau ne visi moksleiviai, išėję pradinį mokslus, troško atsidėti kunigystei – tokiais atvejais paprastai prasidėdavo konfliktas tarp tėvų šeimos ir nenorinčio tapti kunigu sūnaus: tėvai dažniausiai nebeduodavo sūnams lėšų tolesnėms studijoms. Tokiomis sąlygomis dauguma tų, kurie apvylė savo šeimų viltis, nutraukdavo mokslą ir arba ieškodavo darbo turtingesniuose dvaruose, kur dirbdavo raštininkais, kanceliarijos sekretoriais ir pan., arba grįždavo prie žemės, atnešdami į savo aplinką kiek aukštesnį mąstymo lygį, arba tiesiog tuščiai pražūdavo. Vis dėlto tam tikra dalis iš jų – gabesnieji ar tiesiog valingesni – savo jėgomis grįždavo į mokslus. Iš jų tarpo ir augo lietuviškoji inteligentija, kuri arba glaudėsi svetimuose kraštuose užsidirbdama duonos kąsnį įvairiose tarnybose Rusijoje, arba likdavo šalyje dirbti daktarais, advokatais, vaistininkais ir t. t.

Kartu sulėtėjo anksčiau toks dažnas asmenų, kilusių iš liaudies ir pasiekusių aukštesnį lygį, nutautėjimo procesas. Tai pasakytina ir apie klerą, ir apie pasaulietinius inteligentus. Tai buvo nuolatinės tautinių atgimimo pradų kristalizacijos bei liaudies kultūrinio brendimo išdava, kas leido ne tik išlaikyti etnografinį liaudies *status quo*, bet suteikė jau pakankamai jėgų įsitvirtinti ir aukštesniame lygyje. Tai pasireiškė netgi per asmenis, apsigyvenusius tolimojoje Rusijoje. Anksčiau tokius asmenis būdavo galima laikyti prarastais, kadangi jie visiškai nutautėdavo, virsdami rusais, paprastai vesdami rusaites arba, geriausiu atveju, tikėjimo (katalikybės) pagrindu papildydavo vietines lenkų kolonijas ir tapdavo specifiniais rusiškai lenkiškais valdininkais. Tačiau pamažu tokie nutautėjimo faktai vis retėjo, inteligentai, atsidūrę netgi toliausiuose užkampiuose, išlaikydavo savo tautinį tapatumą, prenumeravo lietuvišką spaudą ir patys joje bendradarbiavo, bandė burtis į lietuvių kolonijas ten, kur jų skaičius buvo kiek didesnis.

Pirmaisiais aptariamojo laikotarpio metais lietuviškų spaudos leidinių padėtis buvo pati sunkiausia; apie 1892 metus pagaliau prasideda kitas posūkis į gerąją pusę tiek materialinėje srityje, tiek ir bendroje tautinio judėjimo tėkmėje. Lietuviškoji spauda plečiasi ir gilėja. Spaudoje pasirodo literatūrinių bandymų, verstinių ir originalių, jie spausdinami tiek atskiriomis knygelėmis, tiek ir periodikoje; 1893 m. išleidžiama pirmoji dalis didžiojo Daukanto darbo *Lietuvos istorija nuo seniausių gadynių iki D. L. K. Gedimino*; šio darbo pasirodymas turėjo milžiniškos įtakos kultūriniam lietuvių gyvenimui. Atsiranda ir naujų leidinių: 1892 m. Amerikoje didelis laikraštis *Lietuva*, radikaliąją *Apšvieta*, kaip „Lietuvių Mokslo Draugystės“ organas, radikaliai antiklerikalinis *Garsas*, taip pat Amerikoje 1893 m. radikaliai socialistinė

³⁴ Štai keletas skaičių, rodančių vidurinę mokyklose besimokančių lietuvių kiekį (cituoju iš jaunimo laikraščio *Draugo* Nr. 1, 1904 m., p. 42–47). Marijampolės gimnazijoje 1903–1904 m. iš bendro 329 mokinių skaičiaus lietuvių buvo 132, t. y. 40,12 % (lenkų 90, t. y. 27,77 %, likusieji – rusai, žydai, vokiečiai). Mintaujos gimnazijoje 1901–1902 m. iš 309 mokinių lietuvių buvo 103, t. y. 33,33 % (vokiečių, ir „germanizuotų latvių“ 57, rusų 37, latvių 35, lenkų bei Lietuvos lenkų 41, žydų 33, baltarusių 2). Liepojos gimnazijoje 1900 m. iš bendro 449 mokinių skaičiaus: lietuvių buvo 103, vokiečių 100, žydų 74, rusų 53, latvių 21 (lenkų – ?). Panevėžio realinėje mokykloje 1901 m. mokėsi: 123 bajorų ir valdininkų sūnūs, 65 miesčionių, 49 valstiečių (lietuvių ?) sūnūs. Veiverių (Suvalkų gub.) mokytojų gimnazijoje 1903 m. iš 91 mokinio lietuvių buvo 45 (kiti: lenkai, rusai vokiečiai). Duomenų apie Šiaulių gimnazijoje, kur lietuvių taip pat buvo daug, besimokančiųjų tautybę *Drauge* nėra. Lietuvių skaičius žemesnėse klasėse būdavo didesnis, vėliau vis mažėdavo: Marijampolės gimnazijoje iš 132 lietuvių I klasėje buvo 30, II – 17, III – 26, IV – 16, V–12, VI – 8, VII – 3, VIII – 4 [Nesutampa skaičiai: suma yra ne 132, o 116 – Ž. N.]; Mintaujos gimnazijoje iš bendro 103 lietuvių mokinių skaičiaus I klasėje buvo 16, II – 31, III (abiejuose skyriuose) –16, IV – 16, V –15, VI – 7, VII – 2, VIII – 0.

Nauja Gdynė (vietoj *Apšvietos*); spausdinama daug populiarių knygelių bei kalendorių. Tuo metu Amerikoje susiformuoja didelės kultūrinės bendrijos, darančios įtaką procesams Lietuvoje, turint mintyje jų leidybinę bei bendrakultūrinę veiklą; atsiranda ir naujų bendrijų, atliekančių įvairias specialias funkcijas. Prūsų Lietuvoje gyvybės ženklus ima rodyti „Birutė“ ir 1892 m. įkuriamą „Lietuviška politiška skyrimo draugystė“, kurios tikslas buvo vadovauti rinkimų akcijai, keliant lietuvių kandidatūras. Didžiojoje Lietuvoje auga ir organizuojasi valstiečių judėjimas, kurį aptarsime vėliau, bei pastebima didesnio lietuvių valstiečių veržimosi į prekybos ir amatų sferą tendencija.

Lietuvių tautinio judėjimo augimas ardė rusų politikos planus ir griovė rusų valdžios sumanymus atplėšti Lietuvą nuo Lenkijos bei rusifikacijos procese ją visiškai sunaikinti. Lietuviško tautiškumo formavimasis iš esmės keitė Lietuvos ir Lenkijos santykių pobūdį, suteikdamas jiems lygiateisiško tautinio bendradarbiavimo bruožų, tačiau tie santykiai vystėsi tikrai ne rusų politikai palankia linkme.

Lietuva iš lenkiškos ir rusiškos provincijos tampa savarankiškumo kryptimi besivystančiu organizmu, o lietuviai tampa savarankiška tauta. Nebesitenkindama būti pasyviu kaimyniškų ginčų dėl priklausomybės objektu, Lietuva ima dalykiškai formuoti savo kryptį, vadovaudamasi savo vidiniais poreikiais.

Formuodama ir stiprindama savąjį savitumą nepaisant draudimų bei nelaisvės, Lietuva metai po metų pamažu, bet vis aiškiau ima priešpriešinti kaimynams save pačią. Tai kirtosi su grobikiškais Rusijos planais ir ji netruko atkreipti dėmesį į tautinį atgimimą bei imtis priemonių jį nuslopinti. Valdžia galų gale būtų sutikusi, kaip jau matėme, su lietuvių kalbos vartojimu ir su kokia nors menka „kultūrine“ veikla liaudyje, jei tai padėtų paralyžiuoti lenkišką kultūros įtaką, bet neakcentuotų lietuviškojo kultūrinio bei tautinio individualumo. Ji taikstėsi su lietuviškosios „kultūros“ lietuvių kalba apraiškomis tiek, kiek tai nešė Rusijai dvigubą naudą – padėjo silpninti lenkišką įtaką ir buvo rusifikavimo įrankis. Tokia formulė buvo taikoma siekiant primesti lietuviams rusiškąjį raidyną. Kaip matėme iš Ščebalskio atsakymo į Šliūpo memorandumą, valdžia galbūt būtų sutikusi netgi ir su lotyniškuoju raidynu, jei būtų gavusi visišką lietuvių garantiją, kad savo veikla stiprins rusifikavimo tendencijas. Tokios garantijos lietuviai žinoma nedavė, kadangi jų tikslas buvo lietuvių tautos formavimas. Tačiau valdžia, jausdamasi esanti pakankamai stipri, kad primestų lietuviams savo politinę valią, nesitraukė nei per nago juodymą nuo savo reikalavimo įvesti rusiškąjį raidyną ir ėmėsi beatodairiškų ir radikalių priemonių kovoje su tautinio atgimimo apraiškomis. Būdingas Rusijos (ne tik valdžios, bet ir konservatyviosios viešosios nuomonės su klastinguoju *Novoje Vremia* priešakyje) požiūris į mažąsias savo pakraščių tautas (estus, latvius ir lietuvius) akivaizdžiai atsiskleisdavo iš jos laikysenos inteligentijos atžvilgiu. Kai buvo kalbama apie liaudies mases, dar būdavo pripažįstama teisė tenkinti jų kultūrinius poreikius gimtąja kalba ir net tautiškumo kryptimi, tačiau vos tik iškildavo inteligentijos poreikiai, tuoj pat išryškėdavo grobikiškosios pretenzijos, kadangi rusų politikos tikslas tikrai nebuvo individualios tautų būties formavimas. Tų tautų individualumą buvo siekiama panaudoti kaip įrankį išplėšiant jas iš vokiečių (estų bei latvių atveju) ar lenkų (lietuvių atveju) įtakos, todėl kartais joms netgi būdavo pataikaujama kai kurių bulvarinių laikraščių puslapiuose; tačiau kai tik kalba pasukdavo apie tolesnę kultūrinę pažadinto individualumo plėtrą, apie tautinę inteligentiją, tai ta pati spauda ir viešoji nuomonė tuoj pat prabildavo priešišku estams, latviams bei lietuviams tonu ir iki galo atskleisdavo savo grobikiškas tendencijas, pripažindami tik žemiausią kiekvienos iš šių tautų kultūros bei tautiškumo lygį.

Lietuvių atžvilgiu valdžia ir konservatyvioji viešoji nuomonė norėjo imtis to paties flirto, kaip ir latvių bei estų atžvilgiu, tik su vienu esminiu skirtumu – būtina sąlyga buvo rusiškojo raidyno priėmimas, o kadangi lietuviai šios sąlygos niekada nepriėmė, tai net nebuvo galimybės tą veidmainišką flirtą pritaikyti praktikoje. Todėl tikrasis valdžios požiūris į lietuvius reiškėsi nuosekliu bei nuolatiniu bet kokių kultūros apraiškų slopinimu. Priespauda čia nebuvo niekuo sušvelninta.

Kai dėl rusiškojo raidyno taikymo lietuvių raštijoje, tai aptariamuoju laikotarpiu valdžia tuo nė kiek neabejojo ir nė negalvojo apie jokiais nuolaidas. Rusų raidynas buvo aksioma – politinė sistema, paremta kumščiu ir botagu, ir vien juos pripažįstanti išminties ir valdymo meno šaltiniu bei vienintelėmis

priemonėmis politinėms ir visuomeninėms problemoms spręsti, nuoširdžiai vylėsi priversti gyvą tautą įvykdyti savanorišką savižudybę.

Vilniaus satrapijos* organas *Vilenskij Viestnik Šviesos* epochoje reiškė nepajudinamą valdžios poziciją rusiškojo alfabeto klausimu ir spausdino neįsivaizduojamas melagystes, rodančias tiek veidmainystę bei arogantišką brutalumą, tiek ir visišką nemokšiskumą bei svarstymų paviršutiniškumą. Pavyzdžiui, buvo tvirtinama, jog lietuviai noriai priima rusiškąjį raidyną, tik priešiška kunigų agitacija dar yra kliūtis šiame kelyje; įrodymui, kad rusiškas raidynas yra ne mažiau tinkamas lietuvių raštijai nei lotyniškas, pateikdavo faktą, kad lietuviai kareiviai iš Rusijos glūdumos namo rašo lietuviškus laiškus rusiškais raidėmis (matyt, nelabai gerbė savo skaitytojus, jei maitino juos tokiais prastais rašiniais politikos bei kultūros temomis!), tačiau sąmoningo melo ir veidmainystės viršūnė buvo teiginys, jog lotyniškų raidžių naudojimas lietuvių raštijoje būtų visų pirma nenaudingas patiems lietuviams ir juos apsunkintų (sic!), nes jie vėl turėtų taikytis prie naujo alfabeto, kadangi dabar jau įvestas rusiškasis³⁵.

Persekiojimai visame krašte nuolat stiprėjo. *Aušros* laikais persekiojimų jau būta, tačiau jie buvo ne tokie intensyvūs. Valdžia tuomet traktavo *Aušrą* kaip saujelės svajotojų išsišokimą, trumpalaikį ir negyvybingą bei lengvai nuslopinamą, todėl ypatingų priemonių nebuvo imtasi. Tačiau kai lietuvių judėjimas ėmė augti ir plėstis sąmoningos opozicijos kryptimi, valdžia reagavo aštriau. Kova su lietuviška spauda, jos kontrabanda bei plitimu krašte tapo kasdieniu reiškiniu. Niekas nebuvo apsaugotas nuo kratų, prievartos ir bausmės. Čia nėjo kalba apie kokią nors revoliucinę veiklą nei apie nusikalstamą ar antivalstybinį tų knygų turinį; nusikalstamas buvo pats lietuviškos knygos turėjimo faktas. Net maldaknygės nebuvo išimtis ir jų turėjimas taip pat buvo nusikaltimas. Žandarai, žemsargiai, policija turėjo neaprepiamą „veiklos“ lauką. Būdavo daromos kratos namuose, ieškant pas kaimiečius lietuviškų spaudinių; atsitiktinai aptikus ką skaitant, tuoj būdavo tikrinama, ar knyga nėra lietuviška. Negana to būdavo, kad po atlaidų žandarai stovėdavo prie bažnyčios durų tikrindami valstiečių maldaknyges ir atimdavo lietuviškąsias (Panemunėje, Suvalkų gub. – žiūrėk *Varpas* Nr. 7, 1891 m., p. 111, kun. Burbos kalba, pasakyta Baltimorėje, Amerikoje).

Surastos knygos būdavo konfiskuojamos ir deginamos, o kaltuosius baudavo pinigėmis baudomis arba kalėjimu ir reikalavdavo pasižadėti, jog daugiau lietuviškų knygų neskaitys ir neturės. Persekiojimai nuolat stiprėjo ir viršūnę pasiekė XIX a. paskutiniojo dešimtmečio antroje pusėje³⁶.

O negausūs valstybiniai leidiniai, spausdinti lietuvių kalba rusiškais rašmenimis, buvo nuosekliai lietuvių boikotuojami ir visiškai neturėjo paklausos. Buvo bandoma įvairiausiais būdais primesti juos valstiečiams, bet be rezultatų. Naudojantis faktine valsčių priklausomybe nuo administracijos valdininkų, būdavo bandoma juos paveikti norima kryptimi. Taip, pavyzdžiui, Kauno gubernatorius Klingenbergas išleido įsaką vadinamiesiems valstiečių tarpininkams, kad šie priverstų valsčius paskelbti nutarimą, išreiškiantį sutikimą priimti rusišką raidyną net maldaknygėms (žiūrėti *Apžvalga* Nr. 1–2, 1896 m.). Tokiu būdu buvo stengiamasi pasėti korupciją tarp valstiečių bei supančioti juos jų pačių nutarimais. Kartu su kratomis valdžia organizavo energingą šnipinėjimo akciją. Šnipinėjant ypač pasireiškė valdiškų mokyklų vadinamieji liaudies mokytojai. Gražusis garbingas liaudies mokytojų vardas Lietuvoje buvo iškreiptas ir išniekintas, veikiant tam tikroms politinės sistemos tendencijoms. Liaudies mokytojas nebuvo apšvietos ir kultūros nešėjas, o tik politinis priespaudos ir vaikų nutautinimo įrankis bei tam tikra prasme policijos pareigūnas, privalantis būti budriu gyventojų lojalumo apaiškų stebėtoju ir atitinkamai informuoti

---

* Satrapija – valdoma karinė administracinė apygarda. (Red.)

³⁵ Šį *Vilenskij Viestnik* teiginį cituoju iš *Šviesos* (Nr. 1–2, 1888 m., p. 27–31) skyriaus „Priedas“.

³⁶ Muitinėse konfiskuotų lietuviškų knygų bei spaudinių kiekis: nuo 1891 iki 1893 m. – 37 718 egz., nuo 1894 iki 1896 m. – 40 335 egz., nuo 1897 iki 1899 m. – 39 024 egz., nuo 1900 iki 1902 m. – 56182 egz., neskaičiuojant to, kas būdavo randama ir konfiskuojama jau pačiame krašte per policijos, žandarų ar šnipų reidus (žiūrėk *Draugas* Nr. 2, 1904 m., p. 54, priedašas apačioje). Pačiame krašte daugiausia konfiskuota 1896–1900 metų laikotarpiu.

policijos vadovybę. Šios tendencijos taip demoralizavo liaudies mokytojus, jog jie net rungtyniaudavo tarpusavyje atlikdami šnipinėjimo ir skundimo funkcijas, kad pelnytų didesnę savo viršininkų palankumą. Toks mokytojas ir negalėjo atsispirti demoralizacijos tendencijoms, kadangi „švietimas“, kurį jis nešė, buvo nukreiptas prieš žmones, kuriems buvo skirtas, ir turėjo tikslą slopinti jų kultūrinį vystymąsi, o ne jį remti; tokiomis aplinkybėmis liaudies mokytojas negalėjo pamėgti savojo darbo, negalėjo įžiūrėti jame jokios aukštos misijos, įprasminančios jo pastangas. Tomis sąlygomis padoraus bei garbingo mokytojo tipas ir negalėjo susiformuoti – demoralizuojantys veiksniai veikė jį nepaprastai stipriai ir pavertė liaudies mokytoją Lietuvoje šlykštaus apsimetėlio, girtuoklio ir skundiko tipažiu. Visa tai labiausiai atsispindėjo Vilniaus ir Kauno gubernijose, kadangi Suvalkų gubernijoje liaudies mokytojo vietą galėjo užimti ir lietuviai, tarp kurių demoralizuojamieji veiksniai būdavo neutralizuojami tautinio solidarumo, priklausymo tai pačiai bendruomenei pojūčio bei atsakomybės, visados turinčios teigiamą įtaką, jausmo.

Mokytojo-šnipio funkcijos buvo nuolat šniukštinėti, pelnyti pasitikėjimą siekiant išduoti, ieškoti propagandos pėdsakų. Lietuviškos knygelės radimas buvo jam išsvajotoji proga įskusti. Tam tikdavo bet kokie šlykštūs vaikų demoralizavimo veiksmai. Tuometinėje lietuvių spaudoje mirga tokių mokytojų aprašymų.

Augant ir gerėjant privataus mokymo kokybei Lietuvoje, valdžia 1892 m. išleido įsaką, draudžiantį privatų mokymą³⁷; nuo šiol už mokyklos ribų vaikus galėjo mokyti arba patys tėvai, arba samdytas mokytojas tėvų namuose. Suprantama, kad tik pasiturintys tėvai galėjo sau leisti išlaikyti patentuotus mokytojus ar mokytojas, kaimiečiams tai buvo neprieinama.

Šis draudimas buvo nukreiptas ir prieš mokymą lenkų kalba Lietuvoje, ir prieš mokymą lietuvių kalba; kai dėl antilietuviškos šios akcijos pusės, tai buvo siekiama sunaikinti išsiplėtojusią švietimo sistemą šalyje, apie kurią jau kalbėjau. Tačiau nepaisant visko, liaudies švietimas plėtėsi, nors ir sutikdamas vis didesnių trukdžių, kadangi būdavo baudžiama net už abėcėlės mokymą. Tariamai draudimas apėmė tik privatų mokymą ne namuose, faktiškai draudimas apėmė visas mokymo apraiškas, netgi namų mokymą, bet koks mokymas, net mokymas abėcėlės dėl bendro lietuviškosios spaudos bei lotyniško raidyno draudimo iš tikrųjų buvo neįmanomas, turėti lietuvišką elementorių jau savaime buvo nusikaltimas. O valdiškos mokyklos tebuvo rusifikavimo įrankis.

Kiek geresnė padėtis buvo Suvalkijoje, kur, nors bendra rusifikavimo tendencija ir vyravo, tačiau visgi buvo galima mokyti lietuvių kalbos (suprantama, naudojant rusų raidyną); tuo tarpu Vilniaus gubernijoje lietuvių kalba buvo visiškai pašalinta iš mokyklų – ne tik kaip mokymo dalykas, bet net religiniai klausimai mokiniams būdavo aiškinami rusų kalba. Rusifikacijai tarnavo tiek pati mokykla, tiek ir visos papildomos įstaigos šalia jos. Tą patį rusifikavimo pobūdį turėjo mokyklinės bibliotekėlės, įsteigtos Kauno gubernijoje 1890-ųjų metų pradžioje Kauno mokyklų direkcijos potvarkiu, joms atrenkamos knygos turėjo užtikrinti didžiarusiškųjų tautinių pradų skverbimąsi į vaiko psichiką; kad tos bibliotekėlės veiksmingiau funkcionuotų, mokytojai dalindavo vaikams knygas ir reikalaudavo gražinant papasakoti jų turinį; metų pabaigoje mokytojai privalėdavo parašyti Mokyklų direkcijai smulkias ataskaitas apie bibliotekų darbą. Knygos bibliotekoms būdavo perkamos iš valdžios pinigų, spaudžiant valstiečių tarpininkams.

Visa mokymo sistema šalyje buvo iškreipta. Pavyzdžiui, liaudies mokyklėlėse buvo organizuojami chorai rusų liaudies dainoms dainuoti. Mokyklos valdžia puikiai suprato, jog daina, o ypač chorinis dainavimas, lengviau pataikys į vaiko širdį ir sielą ir labiau jį nutautins, labiau pripildys jį maskoliškumo nei sausas ir varginantis, todėl vaikui mažiau patrauklus svetimos rusų kalbos mokymas. Kiek daug tame choriniame rusiškų dainų dainavime perversijos, koks gudrus siekis užnuodyti jautrią vaiko sielą! Be abejo, tai tik nedidelė detalė, bet kokia iškalbinga.

---

³⁷ Šis draudimas, nuo 1900 metų apėmęs ir Lenkijos Karalystę, buvo atšauktas tik Antrosios Valstybės Dūmos 1907 m. gegužę (sen. st).

O siekiant kuo giliau pavergti Lietuvą bei siekiant jau užuomazgoje sunaikinti atgimimo pradus, valdžios kancelarijose kildavo vis naujų projektų kaip Suvalkų guberniją įjungti į Vilniaus generalgubernatoriją. Tam tikros sąlyginės lengvatos, kuriomis naudojosi Užnemunė dėl savo administracinio priklausymo Lenkijos Karalystei, buvo kaip krislas akyje tautos budeliams ir atsimetėliams. Tai piktino juos tuo labiau, kad būtent ten atgimimo daigai labiausiai plito liaudyje. Siekiant Suvalkų guberniją inkorporuoti į Vilniaus generalgubernatoriją, pirmiausia buvo kreipiamas dėmesys į dvasinę bei mokymo sferas, t. y. tas sferas, kuriose Suvalkai turėjo tam tikrų prerogatyvų Vilniaus ir Kauno gubernijų atžvilgiu. Šie sumanymai buvo labai pavojingi lietuviams. Jau kalbėjau apie *Varpo* bei apskritai lietuvių reakciją į šiuos planus.

Lietuviškos spaudos persekiojimo baruose Rusija visados turėjo paslaugų sąjungininką – Prūsijos valdžią. 1884 m. ji liepė Šliūpui, tuometiniam *Aušros* redaktoriui, išvykti iš Prūsijos. Tas pats buvo pakartota 1890 m. Šernui, *Varpo* redaktoriui, nepaisant to, jog jis turėjo galiojantį Rusijos pasą ir nedalyvavo Mažosios Lietuvos lietuvių reikaluose. Vėliau rusų ir prūsų valdžių bendradarbiavimas nuolat augo, proporcingai tautinio lietuvių judėjimo stiprėjimui bei rusų valdžios kovos su juo intensyvumui. 1895 m. ypač pasižymėjo Tilžės policijos vadas Witschelis (Vitselis), kuris telegrafu arba raštu pranešinėjo rusų policijai apie lietuviškos spaudos kontrabandą iš Tilžės. Kelis knygnešius Witschelis suėmė ir kartu su knygomis perdavė rusų policijai, savo raporte užrašęs, jog tai buvo nihilistinio pobūdžio literatūra (iš tikrųjų ten buvo religinio turinio knygos). Tarp išduotųjų buvo ir garsusis lietuvių knygnešys Bieliakas [Bielinis, Bieliakas Audrius, Petro (1852–1897)]. Prūsų valdžios persekiojimai, ypač 1895 m., tapo vienu iš *Apžvalgos* leidybos nutraukimo veiksmų³⁸.

Be tiesioginio lietuvių ir jų raštijos persekiojimo, be iškreiptos švietimo sistemos, nutautinimo politika Lietuvoje reiškėsi ir per rusų kolonizavimą, taip pat ir tikybos srityje.

Lietuvos kolonizacija prasidėjo 1864 m. Visų pirma pasinaudota sentikiais, kurie gyveno šalyje jau daugelį metų (palikuonys emigrantų, kurie gavo prieglobstį Respublikoje dėl religinio persekiojimo jų šalyje). Sentikiai būdavo apgyvendinami valstiečių, dalyvavusių sukilime ir su visomis šeimomis ištremtų į Rusijos gilumą, žemėse (tokių sentikių kolonijų buvo gausu Zarasų pavieta, pvz., aplink grafams Pliateriams priklausiusias Dusetas). Be to, bandyta apgyvendinti Lietuvoje tikrų kolonistų – atvykėlių; karališkose arba konfiskuotose po sukilimo žemėse buvo dalijami sklypai ir būdavo apgyvendinamos rusų šeimos (iš dalies ir sentikių). Kolonistai gaudavo žemės bei pašalpą įsikurti, valdžia įsteigdavo juos aptarnaujančias skolinimo ir taupomąsias kasas, išlaikydavo mokyklėles, pravoslavų šv. Mikalojaus

---

³⁸ Kad neberekėtų daugiau grįžti prie šios temos, norėčiau pabrėžti, jog prūsų ir rusų valdžių bendradarbiavimas persekiojant lietuvių raštiją nuolat augo ir pasireiškė visišku aukščiausių abiejų šalių politikos pareigūnų savitarpio supratimu (šis reikalas tapo netgi vienu abiejų monarchų – rusų ir prūsų – susitikimo ir jų pokalbio objektu). Be tiesioginio atskirų lietuvių veikėjų persekiojimo, buvo ir netiesioginio tokio valdžių bendradarbiavimo pavyzdžių. Cituoju *Varpe* spausdintas valstybinių dokumentų ištraukas (Ministrų kabineto nutarimai, caro patvirtinti 1897 m.): „Persekiojimas šių ydų [lietuviškų nelegalių raštų], žinoma, pasilieka rankose parabežinės sargos ir policijos, bet pilnas išnaikinimas rods galimas tiktai užgynus spaudą panašių raštų užrubežyje. Tokioj tai pakraipoje pagal aiškinimą Ministerio Vid. Dalykų buvo užvesti panašus pasikalbėjimai su Prūsų valdžia, ir Imperatorius Vokietijos; kai jo paskutinio apsilankymo Petergofe, teikėsi išreikšti pilną sutikimą su tokiu užmanymu“ (žr. *Varpas* Nr. 3, 1899 m.). Ir dar vienas būdingas pavyzdys (ištrauka iš Suvalkų gubernatoriaus privataus laiško pavietų viršininkams): „Ant to dalyko savo laike buvo atkreipta atida Vokiečių valdžios ir per jos įsakymą buvo atsiųstas į Tilžę agentas politiškos policijos, kuriam įsakyta akylai daboti išleidimą lietuviškų raštų, paskirtų išsiuntimui į Rosiją. Be to Prūsų sudų ministeris prašė vyresniojo prokuroro Karaliaučiaus ir prokuroro Tilžės, kad minėtam agentui duotų juodu reikalingą pagelbą ir kad persekiotų sudų nurodytas per agentą žmones ir išleidimus.“

Paskui Prūsų valdžia per savo diplomata-pasiuntinį Peterburge kreipėsi su prašymu daleisti atsitikus reikalui minėtiems agentui ir prokurorui susinešti tiesiog su maskolių valdžia parubežės gubernijų“ (žr. *Varpas* Nr. 5, 1899 m.). Visi aukščiau pateikti pavyzdžiai rodo labai glaudų prūsų ir rusų valdžių bendradarbiavimą, nukreiptą prieš tautinį lietuvių atgimimą.

brolija Kaune rėmė jų cerkves, savo lėšomis mokė jų vaikus amato arba siūsdavo mokytis į gimnazijas, cerkvės jiems būdavo statomos iš vietos valsčių pinigų, nuo 1888 m. buvo įvestas visuotinis mokestis pravoslavų dvasininkams išlaikyti. Rusų kolonistams, norintiems pirkti žemę, Valstiečių bankas duodavo iki 100 % paskolą. Tačiau kolonizacija ne tik neplito, bet nuolat silpo. Kolonistų skaičius kasmet vis mažėjo. Kolonistai arba išnuomodavo žemę ir išvažiuodavo, arba tiesiog viską metę išvykdavo; iš likusiųjų kai kurios kolonijos sulietuvėjo; nemažai kolonistų vagiliavo ir plėšikavo, pragyvendami ne iš žemės, kaip priklausytų kolonistams. Kolonizacinės akcijos nesėkmė vietinėje spaudoje susilaukė apgailėstajam ir priekaištų dėl katalikų dvasininkų ir jų paveiktos vietinės liaudies spaudimo; valdžia nuolat sudarydavo įvairias biurokratinės komisijas, kurios užsiimdavo nesėkmių analizavimu bei kontrpriemonių paieškomis, tačiau niekas negelbėjo ir visa akcija patyrė fiasko: komisijos eikvojo lėšas, bet situacijos pakeisti negalėjo (žiūrėk *Varpas* Nr. 4–5, 1892 m., p. 74–76)³⁹.

Tikybos srityje spauda pasireiškė trukdymu (beveik draudimu) statyti bei restauruoti bažnyčias, kliudymu viešai atlikti kulto apeigas, smulkmeniška klero veiklos reglamentacija ir betarpišku jo persekiojimu. Katalikų tikėjimo persekiojimas reiškėsi veiksmais, skausmingai paliečiančiais pamaldžią ir prie savų kulto formų prisirišusią lietuvių liaudį.

Katalikiškos gyventojų dalies sąskaita buvo dirbtinai favorizuojama pravoslavystė. Labiausiai tai pasireiškė Vilniuje (cerkvių statyba, parapijinės mokyklėlės prie cerkvių, šv. Dvasios brolijos⁴⁰ veikla) ir t. t. Tačiau ir Kauno gubernija buvo šios rūšies spaudos paliesta⁴¹.

Nepaisant skaudžių valdžios persekiojimų, tautinio atgimimo pradai kasmet paliesdavo vis gilesnius liaudies sluoksnius, plito vis labiau į rytines krašto dalis, kur nebuvo gausesnės inteligentijos, apėmė ne tik turtinguosius ūkininkus, bet ir mažiau pasiturinčius, mažžemius, bežemius, negausų proletariatą bei amatininkus.

Lietuviškoji spauda, užtvindanti Užnemunę, o po to ir Žemaitiją, ėmė plisti ir į rytines Kauno gubernijos dalis, o vėliau, nors ne taip gausiai, ir į Vilniją (Trakų ir Švenčionių pavietus). Vilnija mažiausiai buvo atgimimo judėjimo paliesta, ne tik dėl tautinės inteligentijos, kuri atliktų tarpininko vaidmenį tame krašte, trūkumo, bet ir dėl vietinių lietuvių polonizacijos, silpnėjusios tautinės kultūros pradus ir nuspalvinančios jų kultūrinį pamatą bruožais, besiskiriančiais nuo tautinės kultūros visumos (ypač rytiniuose pakraščiuose – Ašmenos, Lydos, Vilniaus, iš dalies Švenčionių ir Trakų bei Gardino paviete).

Rytinė Kauno gubernijos dalis (Ukmergės, Zarasų, didelė dalis Panevėžio bei Kauno pavietai) nors ir nebuvo taip polonizuota kaip Vilnija (išimtytys čia buvo rytiniai Zarasų pavieto pakraščiai, atskiros vietovės apie Kauną, Kėdainius ir iš dalies Ukmergę), vis dėlto tautinio atgimimo procesai čia atsiliko nuo Užnemunės bei Žemaitijos tiek dėl žemesnio jos gyventojų gyvenimo lygio, o dėl to ir žemesnio demokratizacijos lygio, tiek ir dėl bendro žemesnio kultūros bei apšvietos lygio, tiek, pagaliau, dėl tautinės inteligentijos trūkumo. Tačiau nepaisant šių neigiamų aplinkybių, lietuviškos spaudos poreikis rytinėje Kauno gubernijos dalyje nuolat augo. Vietovėse, kuriose trūko inteligentijos, tarpininkų vaidmenį suvaidino knygnešiai. Žinau vietoves, kuriose šis tarpininkavimas pasireiškė taip: tam tikra apylinkė dalijosi į apskritis, apimančias keletą kaimų ir sodybų; šis skirstymas buvo, suprantama,

³⁹ Žr. pvz.: korespondenciją iš Šiaulių *Ūkininko* Nr. 17, 1896 m.; rusų kolonistų sulietuvėjimo pavyzdžių buvo netgi Vilniuje: nuorodų apie tai, išvardijant kaimų pavadinimus, rasime statistiniame anonimo straipsnyje „Lietuvių kalbos paplitimas Vilniaus gubernijoje“ (*Krokvos Mokslų Akademijos leidinyje Antropologinės archeologijos ir etnografijos medžiaga* t. III, 1888 m., p. 22, 23).

⁴⁰ Pravoslaviškosios brolijos Lietuvoje buvo karingosios pravoslavystės įrankis ir buvo pravoslaviškos rusiškos agresijos forpostai. Vilnietiškiosios šv. Dvasios brolijos veikla lietuvių – baltarusių paribyje, kur liudis buvo buvęs nevienalytė ir etniškai, ir religine prasme (eksunitai) buvo paveiki.

⁴¹ Kauno gubernijoje, 1843 m. ją atskyrus nuo Vilniaus gubernijos, buvo 10 parapijinių pravoslavų cerkvių; po 50-ties metų, 1893 m., jų buvo jau 44, neskaitant neparapijinių ir 3 vienuolynų. Tačiau per šį laikotarpį pravoslavystė visiškai nepaveikė vietinės liaudies, vienalytiškai katalikiškos (bei nedidelio skaičiaus lietuvių kalvinistų).

tradicinis, nors jo buvo gana griežtai laikomasi. Tokioje apskrityje vienas kuris valstietis imdavosi vykdyti spaudinių pristatymo ir platinimo funkciją; kasmet po žemės darbų vykdavo arkliais į Žemaitiją, Prūsijos sienos link, kur jau turėjo užmezgęs kontaktus su vietiniais kontrabandininkais ir knygnešiais; užpirkdavo ten didesnį kiekį spaudos (daugiausia maldaknygių ir kalendorių, kuriuos būdavo lengviausia išplatinti, taip pat šiek tiek kitų įvairaus turinio knygelėlių), pasikraudavo viską į savo ratus ir savo žinomais keliais ir būdais persigabendavo viską namo; iš čia spauda būdavo platinama po atitinkamos apskrities kaimus ir žmones. Vietos konspiracija jau nebuvo labai griežta, kadangi čia, krašto rytuose, policija buvo mažiau įgudusi ir lietuviškos spaudos paieškos nebuvo tokios uolios kaip Suvalkuose ar Žemaitijoje.

Tam tikrų sunkumų tomis sąlygomis, kokiomis vystėsi lietuvių raštija ir jos skaitymas, kilo ir iš pačio lietuviško rašto ypatumų. Jau matėme, kokiomis sąlygomis buvo mokoma rašto ir skaitymo. Žinome, kad tėvai kaimiečiai arba vaikus mokančios senyvos moteriškės mokėjo daugų daugiausia lotyniškai lenkišką abėcėlę. Tuo tarpu lietuvių raštijoje buvo įvestos kelios raidės, kurių lotyniškoje abėcėlėje visa nėra. Tai raidės „ė“, „į“ ir „ų“; be to, kai kuriems garsams išreikšti vietoj lenkų kalboje naudojamo dvigubo tokių garsų užrašymo dviejų raidžių junginiu buvo įvesti visiškai nauji supaprastinti ženklai: būtent lenkų „sz“ ir „cz“ pakeitė „š“ ir „č“ (buvo pašalintas ir brūkšnelis nuo „l“). Tai buvo didelis apsunkinimas plačiosioms masėms, kurios sistemingai nesimokė nei skaityti, nei rašyti, todėl tų ženklų dažnai nesuprasdavo. Tačiau raidės „ė“, „į“, „ų“ buvo būtinos, nes atitiko fonetines lietuvių kalbos ypatybes, kurios negalėjo būti tiksliai išreikštos lotynų abėcėlės raidynų; „į“, „ų“ buvo įvestos tuo pat būdu, kaip ir lenkų „ą“ ir „ę“, kurios buvo ir lietuvių priimtoms bei išlaikytoms. Visa tai sudarė liaudžiai, ypač rytinėje šalies dalyje, nemažai sunkumų, kurie buvo neišvengiami. Kai dėl „š“ ir „č“ vietoj „sz“ ir „cz“, kurie buvo geriau žinomi liaudžiai, tai nors jų priėmimas buvo teisinamas techninėmis spausdinimo ypatybėmis bei raštijos supaprastinimo argumentais, visgi to meto aplinkybėmis jų naudingumą buvo galima kvestionuoti, kadangi tos naujovės, nebūdamos kalbiškai būtinos, sudarė tam tikrų sunkumų liaudžiai. Kai kurie leidiniai, ypač klerikaliniai, ir toliau vartojo lenkiškuosius „sz“ ir „cz“.

Kalendoriai, kaip jau kalbėjau, buvo paklausiausia prekė ir pasiekdavo visus krašto kampelius, dėl to jie turėjo kur kas didesnės įtakos ir reikšmės nei mokslo populiarinimo, grožinė literatūra ar periodika. Todėl kiekvienas laikraštis ar veikiau – kiekvienas judėjimas leisdavo savąjį kalendorių, kad tokiu būdu galėtų sėkmingiau propaguoti savas idėjas. Tuose kalendoriuose, be įprastinio metų laikų, švenčių, turgų bei mugių, saulės užtemimų ir pan. aprašymo, buvo įvairių kitų skaitinių – apsakymų, eilėraščių, mokslo populiarinimo, ūkio pasiekimų, šviečiamųjų, patriotinių, pagaliau politinių straipsnių. Būtent čia ir atsiskleidavo leidėjų pažiūros. Reikia pažymėti, jog būtent *Varpo* leidėjai labiausiai rūpinosi suteikti savo kalendoriams kultūrinio švietimo bei pažangaus visuomeninio leidinio bruožų.

Leidybos, kuri paskutiniame amžiaus dešimtmetyje nuolat augo, vajuje netrūko ir neigiamų aspektų. Greta naudingų leidinių, atsiradusių kaip rimtos pilietinės minties išraiška, klestėjo gausybė mažareikšmių leidinių; suprantama, kad jie neprisidėjo prie kūrybingos tautinės raštijos rūmo statybos. Kita klestinčios leidybos yda buvo lengvabūdiškumas; kildavo planų leisti kokį nors leidinį arba spausdinti vertingą rankraštį, būdavo pradedamos rinkti tam tikslui lėšos, bet viskas arba sustodavo pusiaukelėje, arba visai neišvysdavo dienos šviesos; suprantama, kad toks lengvabūdiškumas neigiamai veikė visuomenės norą aukoti lėšų ir kenkė ateities leidybinei veiklai.

Tuo metu vis dar buvo spausdinami valdiški leidiniai lietuvių kalba rusiškais raidėmis. Spausdinami jie buvo daugiausia Varšuvoje nuo 1891 metų, įsakius Varšuvos mokymo apygardos kuratoriui Apuchtinui. Senesnės, pirmosios lietuviškos knygos, spausdintos rusiškais raidėmis, pasirodžiusios dar prieš 1880 m., kalbos ir raštijos prasme buvo labai žemo lygio. Įvairios maldaknygės ir kalendoriai, atspausdinti kirilica, jokios literatūrinės vertės neturėjo; valdžia, primesdama lietuviams rusišką raidyną, nesivargino pritaikyti jį prie lietuvių kalbos fonetikos bei rašto savitumų ir jau tuo labiau nesirūpino kalbos švarumu. Tų knygelėlių sudarymu ir vertimu rūpinosi Krečinskis, rusas, gerai nemokėjęs lietuviškai, be to, Krečinskis savo darbą dirbo nerūpestingai, todėl, jau nekalbant, kad lietuviai apskritai ignoravo

šias knygas, jos neturėjo ir jokios literatūrinės vertės. Tačiau tam, kad galėtų sėkmingiau konkuruoti su nelegalia lietuviška spauda, valdžia ėmė skirti daugiau dėmesio savo lietuviškų knygų leidybai. Žymi pažanga kalbos ir rašto prasme pasireiškė 1891 m. Kuršaičio darbų pagrindu išleistoje lietuvių kalbos gramatikoje (*Литовская грамматика... курсъ млабцаго возраста и „Idem... курсъ старшаго возраста*, Varšuva, Mokyimo apygardos spaustuvė). Gramatikos taisyklės, nustatytos šiame leidinyje, buvo taikomos visuose vėlesniuose Varšuvos leidiniuose lietuvių kalba. Ten buvo įvestos ir raidės „j“ bei „ū“; apskritai pati kalba buvo gera, mažai barbarizmų, posakiai taisyklingi, gramatiški. Valdžia stengėsi įvairiomis priemonėmis primesti lietuviams knygas, spausdintas rusiškais raidėmis, pvz., Varšuvos mokyklų direkcija siuntinėjo jas visiems Suvalkų gubernijos pradinių klasių mokytojams, pridėdama kuratoriaus įsakymą, kad mokytojai išparduotų knygas vaikams ir išsiųstų pinigus kaip galima greičiau atgal direkcijai ir kad turėtų po keletą egzempliorių mokyklos bibliotekoje⁴². Tačiau įvairūs raštijos patobulinimai bei būdai palenkti lietuvius priimti rusišką raidyną nepavyko.

Kartu su kultūros ir švietimo raida augo ir visuomeninio bei ekonominio kaimo gyvenimo tempai. Kaip jau buvo kalbėta, tautinis atgimimas pirmiausia ėmė reikštis tarp lietuvių valstiečių, daugiausia vidutinių ūkininkų; būtent jų visuomeniniai bei ekonominiai poreikiai labiausiai ir atsispindėjo pirmųjų atgimimo judėjimo kryptį bei organizacijų ideologijoje („Lietuvos mylėtojų“ ir prodemokratinis judėjimai). Spartesnis to meto visuomenės vystymasis ypač išryškėjo smulkiųjų žemės savininkų sluoksnyje ir atsispindėjo dviejose jų klasinių poreikių evoliucijos kryptyse. Pirmoji tendencija buvo išsivadavimas iš svetimtaučių tarpininkų, besiverčiančių lupikavimu, įtakos. Tačiau bet kokių bendrijų kūrimas to meto pilietinėmis sąlygomis buvo labai sudėtingas tiek dėl nepasitikėjimo, su kuriuo valdžia žiūrėjo į bet kokius bandymus vienytis, tiek dėl bet kokios iniciatyvos tramdymo bei su tuo susijusio verslumo trūkumo. Tik XX a. pradžioje krašte ims plačiau kurtis žemės ūkio bendrijos. O aptariamuoju periodu grupinė iniciatyva dar labai silpna ir yra daug kliūčių jai realizuoti. Todėl tuo metu buvo galimas tik individualus verslumas, pasireiškiantis atskirų asmenų veržimusi prie amatų ir ypač prekybos. Antra teigiama smulkiųjų valstiečių ekonominio vystymosi tendencija – tai žemės ūkių stambinimas kaimo dekolonizacijos būdu. Ši tendencija labiausiai išryškėjo bei buvo įgyvendinama Suvalkų gubernijoje bei Prūsijos pasienyje – Žemaitijoje, Telšių, Kauno, Raseinių (pvz., Eržvilko ir Jurbarko apylinkė) pavietuose, taip pat atskirose pasienio su Latvija vietovėse. Rytų Lietuvoje, Ukmergės ir Zarasų pavietuose, ši tendencija taip pat netrunka pasireikšti, tačiau tai įvyksta vėliau ir ne tokiu laipsniu, kaip Vakarų ar Pietų Lietuvoje.

1890-ųjų pradžioje greta *Varpo* reiškiasi, kaip jau minėjau, socialistai bei jaunosios kartos kleras. Betarpiškai šalyje vykusiame praktiniame darbe ideologinis susiskaldymas dar nelabai pasireiškė. Ypač bendradarbiaujama buvo kultūrinio darbo plotmėje, todėl šioje srityje tuo metu buvo pasiekta daugiausia pažangos. Čia norėčiau nurodyti vieną iš to vystymosi formų, ypač svarbią dėl jos organiškumo, kylančio iš vidaus, betarpiškai iš liaudies. Iki šiol aprašinėjome bendrą kultūrinę švietimo akciją nelaisvės sąlygomis, o dabar susipažinsime su viena ypatinga jos forma. Tai buvo didelė uždarytųjų ratelių atsiradimo akcija, kuri ėmė plisti liaudyje. Tų ratelių atsiradimas nebuvo vien inteligentų darbas, savotiškas kažko primetimas iš išorės – daugeliu atvejų inteligentų dalyvavimas buvo esminis koordinuojant ratelių veiklą, tačiau dažnai iniciatyva bei darbas juose buvo visų valstiečių, šviesiausių kaimo žmonių, veiklos rezultatas. Tuos ratelius aprašo lietuviška spauda, konspiraciniais sumetimais

---

⁴² Kovodama su lietuviška spauda ir siekdama primesti lietuviams rusišką raidyną valdžia nesibodėjo imtis netgi apgavysčių. Taip 1896 m. buvo sufalsifikuotas Karklininkų valsčiaus (Suvalkų gub.) nutarimas; jame buvo sakoma, kad valstiečiai nori lietuviškai mokytis tikybos mokykloje iš lietuviškų vadovėlių (tačiau visai neturima galvoje rusiško raidyno). Kas buvo šio falsifikato autorius – nežinoma, tačiau jis buvo paskelbtas kaip pavyzdys, jog lietuviai sutinka priimti rusišką abėcėlę, todėl 1896 m. Varšuvoje buvo išleista dar keletas knygų, spausdintų rusiškais raidėmis, ir vėl bandyta jas išplatinti valstiečiams (žr. *Ūkininkas* Nr. 14, 1896 m.).

nenurodydama jų vietų. Pateiksiu keletą pavyzdžių apie jų veiklos pobūdį. 1894 metų *Varpo* Nr. 7 (p. 105–108) randame straipsnį apie vieno tokio ratelio, pavadinto „Atgaja“, veiklą. „Atgaja“, kaip ir visi tokio pobūdžio rateliai, be abejo, buvo slapta. Turėjo savo įstatus, gal net per daug skrupulingai surašytus, tačiau gerai atspindinčius ratelio uždavinius. Įstatai visų pirma pagrindžia „Atgajos“ įkūrimą – juose nurodoma, jog didžiausias blogis yra tamsumas ir moralinis bei materialinis skurdas, o kovoti su tuo reikia šviečiantis. Toliau pateikiami patys įstatai:

§ 1. Kiekvienas mūsų draugų tur kas savaitę prirašyti 8-linkį puslapį šio-to:

- a) Girdėtų nuo žmonių – mįslių, priežodžių, pasakėlių, senų padavimų, burtų, prietarų;
- b) su kuo ką šnekėjo – teisingo ar juokingo;
- c) ką kas matė ar pastebėjo padangėje – ant oro ir ant žemės;
- d) kur buvęs – toli ar arti, kur ką dirbęs;
- e) šį-tą ką pats prasimanęs.

§ 2. Tuos savaitraščius sunėšti arba atsiųsti į vieną vietą ir persiklaudyti vieni kitų darbavymu.

Pasarga I. Kas toli gyvena, nors per pusmetį turi prisiųsti savo darbą į paskirtą vietą.

Pasarga II. Tie raštai bus sudėti, iki kas suvartos reikalinguosius dalykus.

§ 3. Kas savaitė dėti po vieną kapeiką nusipirkimui knygų draugystei pasiskaityti.

Pasarga. Kas ir tos kapeikos iš neturto nepridėtų, bus draugininku, kad tik savaitinį savo užrašą išpildys, ir kas mėnuo ar rečiau prisiųs jį vieton.

§ 4. Pinigų sudedame su visų žinia, pas vieną, kokį nors draugą. Tuos metų gale, pagal sutarimą, išleidžiame ant knygų ir laikraščių.

Pasarga. Tos knygos nevienam nepriderės, tiktai draugystei.

§ 5. Vyriausybė mums nereikalinga, nes esame visi lygūs: dirbame pagal sutarimą iš-vieno – kiek kas spėjame, kaip kas galime.

§ 6. Nepildančius tų įstatų atstumiamo šalin! ... Mums užteks likusiųjų – 2, 3 ar 10-ties sąnarių.

Tokie tad yra ranka rašyti įstatai. Būdinga tai, kad „Atgajos“ nariai buvo valstiečiai *Varpo* straipsnio autorius turėjo dalį tų savaitinių rašinėlių, kuriuos privalėjo pateikti ratelio nariai. Tuose užrašuose buvo pastraipa, nurodanti, kaip „Atgajos“ nariai suvokė ir grindė savo ratelio darbą. Būtent – buvo nurodoma, jog savaitinių rašinėlių rinkimas negali būti laikomas kažkuo užbaigtu, o tik žaliava, kuri yra kaupiama ir kuria kas nors galės pasinaudoti; savaitinių rašinėlių nauda apibūdinama kaip faktinės medžiagos kaupimas ir problemų iškelimas dienotvarkėn. „Atgajos“ surinkta medžiaga – tai dainos, padavimai, priežodžiai, tautiniai pavadinimai, ligos ir jų gydymo būdai. Tačiau svarbiausia buvo klausimai, apimantys platų ekonominių bei socialinių problemų ratą, pateikti savotiškos anketos forma, kurią pildydavo visi nariai. Anketos klausimai: kokių rūpesčių kelia ganyklų ir laukų priklausymas dvarui ir kokių nuostolių dėl to patiria; kodėl seniau buvo sakoma, kad geriau būti geru „kampininku“ nei blogu gaspadoriumi; kodėl broliai, gavę tėvų palikimą, išdrasko ūkį; ar kai kuriems broliams tampa geriau, jei jį išdrasko; kodėl vieni broliai savanoriškai neužleidžia žemės kitiems broliams; kodėl vienodomis amato sąlygomis vieni yra turtingi, kiti pasiturintys, o tretį skursta; kodėl besinuomojantys žemę beveik visada gyvena geriau negu tie, kurie dirba savąją; kiek reikia turėti žemės, kad gerai ją įdirbtum ir išlaikytum šeimyną; kodėl bežemiai, palikę savuosius kaime, eina bernauti į dvarą arba uždarbauti į miestą; koks yra bežemių pragyvenimo lygis ir butis; kodėl tuokiasi neturintys žemės; ar bežemiams nebūtų geriau, jei nesituotų; ar tretininkai ir davatkos yra labiau už kitus dievoti; ar visi turėtų mokytis iš knygų, ar ne; kokią naudą turėtų žmonės iš mokslo, jei visi mokytųsi; kiek turėtų apimti visuotinas mokslas; ar verta žemdirbiams skaityti laikraščius ir žurnalus; ar gali žmogus išmokti ko nors naudingo iš spaudos; kiek dėl mūsų turi kentėti mūsų kunigai; ar dvasininkai iš tų kančių gauna kokios naudos sau; ar žmonės atsidėkoja kunigams už jų paslaugas, kuo ir kaip jiems moka; ar gydytojai yra naudingesni už kunigus; ar

gydytojai (išsimokslinę) geriau gydo žmones, nei įvairūs žiniuoniai; ar gydytojai daug ima už gydymą; ar geriau kreiptis į gydytoją, ar į tuos, kurie dalija vaistus su cukrumi; ar tokie vaistai su cukrumi veiksmingi; kodėl žmonės nori savo vaikus išmokslinti kunigais ir t. t., ir t. t.

Iš pateiktų klausimų matome, kokia auklėjanti ir naudinga buvo tokių būrelių kaip „Atgaja“ veikla; sąmoningai pateikiau čia visą šį ilgą klausimų sąrašą tam, kad matytųsi, kaip tiksliai jis atitiko valstietiškos buities esmę. Tai buvo kruopšti ir nepaprastai teigiama savišvietos akcija ir puiki liaudies kultūros, visuomeniškumo ir tautiškumo mokykla. Į šiuos klausimus buvo gautas nemažas pluoštas atsakymų, kurie galėtų būti gera medžiaga betarpiškai liaudies minčių ir troškimų analizei. Atsakymai daugiausia buvo išmintingi, pagrįsti, raiškūs ir apskritai pažangūs. Šios akcijos metu išryškėja klasiniai smulkiųjų žemės savininkų poreikiai; pasireiškia vadinamoji liaudininkų kryptis.

Tokio pobūdžio ratelių akcija plito visoje Lietuvoje ir nešė daug naudos kaimiečių švietimui, kultūrai ir visuomeninei savimonei. Apie juos randame ne vieną užuominą lietuvių spaudoje. *Varpo* 1895 m. Nr. 2 pateikta žinutė apie ratelį, pavadintą „Lizdas“, kurio nariai be piniginės rinkliavos knygoms pirkti privalėjo pateikti po keletą straipsnių ir pranešimų kiekvienam susirinkimui (rinkdavosi kas trys savaitės; kiekvienas narys pristato savo darbą kas antrą susirinkimą, bet ne rečiau, kaip kas šeštą); ratelis savo ruožtu teikia atrinktus straipsnelius spaudai ir prisideda, pagal išgales, prie lietuviškos leidybinės veiklos. Tų pačių metų *Varpo* Nr. 3 randame žinutę apie būrelį „Atžala“, kuris susibūrė 1894 m. Kauno gubernijoje ir kuris kėlė tikslą dalinti lietuviškas knygas bei spaudą savo gubernijos liaudžiai; be to, „Atžalos“ nariai surinko nemažai liaudies padavimų, pasakojimų, dainų, priežodžių ir nusiuntė juos į *Varpo* literatūrinę redakciją. 1896 m. *Ūkininko* Nr. 17 randame apie šimtą panašaus pobūdžio ratelių. „Teisybė“, veikianti viename iš lietuviškų miestų (suprantama, neminint to miesto pavadinimo), buvo toks pat vietinis šviečiamojo bei kultūrinio pobūdžio ratelis, įkurtas 1893 m. Tokių būrelių buvo daug ir tik nedaugelis buvo paminėti lietuvių spaudoje. Prie jų kūrimo prisidėdavo ir aukštesniųjų Marijampolės bei kitų gimnazijų mokiniai, atvykę atostogų į savo gimtuosius kaimus. Dėl garsaus proceso, kuris buvo policijos ir teisminės valdžios smarkiai išpūstas ir viešai pagarsintas, plačiai nuskambėjo ratelis „Sietynas“.

Prasidėjusio tautinio atgimimo aidai pasiekia lietuvių kolonijas, susibūrusias didesniuose Pabaltijo (Ryga, Liepoja, Mintauja) ir Rusijos (Peterburgas, Maskva, Odesa ir kt.) miestuose. 1893 m. Rygoje įkuriama lietuviška „Pašalpos draugystė“, netrukus po to Peterburge – lietuviška „Labdarių draugystė“. Tai buvo pirmosios legalios lietuvių draugijos Rusijoje. Vėliau tokios draugijos kūrėsi ir augo, burdamos po visą imperiją išsibarsčiusius lietuvius, organizuodamos vakarėlius, mėgėjiškus vaidinimus, chorus ir t. t.

Aptariamuoju laikotarpiu buvo jau gerokai įsibėgėjusi lietuvių kolonijų Amerikoje organizacija.

Prūsų Lietuvoje „Birutės“ draugija, kuri, kaip jau minėjau, 1885–1887 metais buvo viso Prūsijos lietuvių judėjimo centras, 1890-ųjų pradžioje merdėjo ir egzistavo tik formaliai. Tik nuo 1894 m. „Birutė“ ima rodyti gyvybės požymius, suorganizuoja susibūrimą Tilžėje, išrenka naują valdybą, o 1895 m. mini savo veiklos dešimtmetį; jubiliejus buvo paminėtas iškilmingu posėdžiu, kalbomis, eilių deklamavimu bei vaidinimu (tai buvo pirmas viešas vaidinimas lietuvių kalba Lietuvoje⁴³; buvo suvaidinta istorinė Gužučio drama apie lietuvių kovas su kryžiuočiais).

Aptarimojo laikotarpio pabaigoje įvyko Kražių skerdynės, kur buvo panaudota brutali jėga prieš beginklius žmones, stojusius ginti savo Bažnyčios. Smulkiai neaprašinėsiu visų Klingenbergo žiaurumų Kražiuose (smulkiai tai aprašyta knygoje *Kražiškių procesas Vilniaus teismo rūmuose*, išleistoje Krokuvoje). Žmonės, laukiantys monarcho atsakymo į jų peticiją, buvo užpulti maždaug trečią valandą nakties, puolimą organizavo Kauno gubernatorius; žmonės išėjo iš bažnyčios su kryžiumi bei monarcho ir jo žmonos portretais, o užpuolikai juos atėmė ir suniokojo, o kai minia pradėjo sklaidytis, buvo

⁴³ Turima galvoje Prūsų Lietuvoje ir Didžiojoje Lietuvoje, t. y. lietuvių etniniame areale. – Ž. N.

pradėta ją plakti rimbais; kai žmonės ėmė gintis ir pareikalavo iš bažnyčioje pasislėpusio gubernatoriaus, kad būtų surašytas atitinkamas aktas dėl užpuolimo, tai šis, tariamai sutikęs su reikalavimais ir žinodamas netrukus atvyksiant kazokus, tol delsė, kol šie iš tikrųjų atvyko. Tuomet prasidėjo negirdėta šėtoniška orgija, žmonių skandinimas Kražantėje, žiaurus mušimas, bausmės tiesiogiai vadovaujant ir prižiūrint Klingenbergui, pagaliau pasibaisėtina ir laukinė kazokų, demoralizuotų nebaudžiamumo pojūčio, savivalė. Kiek buvo lavonų, kiek sužeistų ir suluošintų, kiek išprievartautų moterų ir merginų, – sunku tikrai ir išsiaiškinti.

Primenu čia Kražius, kadangi jie suvaidino didelį vaidmenį Lietuvos istorijoje. Tam tikra prasme Lietuvos valstiečiams tai buvo tas pats, kas Peterburgo darbininkams buvo 1905 m. sausio eitynės. Šie įvykiai galutinai sudaužė lojalumo esamai politinei sistemai iliuzijas bei apnuogino biurokratinės-politinės valstybės „globos“ esmę. Kražių skerdynės sukretė visą Lietuvą ir sukėlė ne nuolankią baimę, bet pasibaisėjimą, atkaklumą, neapykantą ir dar didesnę norą priešintis. Kražiai suvaidino didelį vaidmenį šiuolaikinėje lietuvių tautinio atgimimo istorijoje.

Nikolajaus II atėjimas į sostą 1894 m. sukėlė vietinei inteligentijai tam tikrų iliuzijų dėl galimų valstybinės politikos pasikeitimų pakraščiu atžvilgiu. Tos iliuzijos vis tik nebuvo visuotinės. Didžioji inteligentijos dalis nepakeitė savo esminės pozicijos remtis vien savo jėgomis ir plėtoti jas arba pamažu, arba betarpiškos kovos būdu. Tačiau kai kas pasuko susitaikymo ieškojimo keliu. Viltasi, jog jaunasis monarchas sugebės savo valia bei iniciatyva įvykdyti radikalias politinės sistemos permainas šalyje. Išties trumpam buvo susilpnėjęs lietuviškos raštijos persekiojimas, tačiau jau 1895 m. jis labai sustiprėjo ir viršūnę pasiekė 1897 m. (dėl ypač uolios garsiojo Vonsiackio, Suvalkų gubernijos žandarų rotmistro, veiklos) ir nesusilpnėjo iki pat XIX a. pabaigos. Lietuviškos veiklos sąlygos nė kiek nepalengvėjo.

Iš lenkų kalbos vertė Žilvinas Norkūnas